

ISSN 2411-3190

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України
Українська Асоціація організаційних психологів та психологів праці

ОРГАНІЗАЦІЙНА
ПСИХОЛОГІЯ

ЕКОНОМІЧНА
ПСИХОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 3-4(33)

2024

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України
Українська Асоціація організаційних психологів
та психологів праці

ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Науковий журнал

№ 3-4 (33) / 2024

За науковою редакцією
С.Д. Максименка та Л.М. Карамушки

**Київ
2024**

DOI (Issue): <https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33>

Рецензенти:

О. А. Чиханцова – докторка психологічних наук, старша дослідниця, провідна наукова співробітниця лабораторії психології особистості ім. П. Р. Чамати Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Г. П. Лазос – кандидатка психологічних наук, декан факультету психології, Зігмунд Фройд Університет Україна

*Друкується за ухвалою Вченої ради
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
(Протокол № 12 від 31.10.2024 року)*

**За науковою редакцією
С.Д. Максименка та Л.М. Карамушки**

Міжнародна редакційна колегія:

Максименко Сергій Дмитрович, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (*головний редактор*); **Карамушка Людмила Миколаївна**, дійсна членкиня НАПН України, докторка психологічних наук, професорка, заступниця директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (*заст. головного редактора*); **Чепелева Наталія Василівна**, дійсна членкиня НАПН України, докторка психологічних наук, професорка, заступниця директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України; **Кокун Олег Матвійович**, член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заступник директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України; **Креденцер Оксана Валерійвна**, докторка психологічних наук, професорка, провідна наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (*відповідальний секретар*); **Бондарчук Олена Іванівна**, докторка психологічних наук, професорка, завідувачка кафедри психології управління Університету менеджменту освіти НАПН України; **Терещенко Кіра Володимирівна**, докторка психологічних наук, провідна наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (*координаторка*); **Івкін Володимир Миколайович**, кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (*координатор*); **Кожушнік Барбара**, докторка психологічних наук, професорка Сілезького університету в Катовіце (Республіка Польща); **Коростеліна Карина Валентинівна**, докторка психологічних наук, професорка Школи аналізу та розв'язання конфліктів Університету Джорджа Месона (США); **Латам Гері**, доктор психологічних наук, професор Університету Торонто (Канада); **Тейхманн Маре**, доктор психологічних наук, професор Талліннського технічного університету (Естонія); **Фурманов Ігор Олександрович**, доктор психологічних наук, професор; **Янчук Володимир Олександрович**, доктор психологічних наук, професор.

Засновники: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Українська Асоціація організаційних психологів та психологів праці.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 9340 від 15.11.2004 р.*

*Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології (категорія Б)
(Наказ № 409 МОН України від 17 березня 2020 р.)*

Науковий журнал «Організаційна психологія. Економічна психологія» проіндексовано в міжнародних наукометричних базах: INDEX COPERNICUS (IC) (з 2015 р.), Academic Resource Index (ResearchBib) (з 2016 р.), GOOGLE SCHOLAR (з 2016 р.), World Catalogue of Scientific Journals (з 2019 р.), CROSSREF (з 2018 р.)

Веб-сайт журналу <http://orgpsy-journal.in.ua/>

G. S. Kostiuk Institute of Psychology
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
Ukrainian Association of Organizational and Work
Psychologists

**ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY
ECONOMIC PSYCHOLOGY
SCIENTIFIC JOURNAL**

№ 3-4 (33) / 2024

**Scientific editors:
S. D. Maksymenko and L. M. Karamushka**

**Kyiv
2024**

DOI (Issue): <https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33>

Reviewers:

O. A. Chychantsova, Dr., Senior researcher, Lab. of Personality Psychology, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine

G. P. Lazos, PhD, head of department of psychology, Zigmund Freud University Ukraine

*Published by the decision of the Scientific Council of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine
(Proceedings № 12 of 31.10.2024)*

Scientific editors: S.D. Maksymenko and L.M. Karamushka

International Editorial Board:

Maksymenko, Sergiy, academician of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Director, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine (editor-in-chief); **Karamushka, Liudmyla**, academician of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Deputy Director, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine (deputy editor-in-chief); **Chepeleva, Natalia**, academician of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Deputy Director, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine; **Kokun, Oleg**, corresponding member of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Deputy Director, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine; **Kredentser, Oksana**, Dr., Prof., leading researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine (executive secretary); **Bondarchuk, Olena**, Dr., Prof., Head, Department of Psychology of Management, University of Educational Management of NAES of Ukraine; **Tereshchenko, Kira**, PhD, leading researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine (*coordinator*); **Ivkin, Volodymyr**, PhD, Assoc. Prof., senior researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine (*coordinator*); **Kożusznik, Barbara**, Dr., Professor of Work and Organizational Psychology, University of Silesia in Katowice (Poland); **Korostelina, Karina**, Dr., Prof., School for Conflict Analysis and Resolution, George Mason University (USA); **Latham, Gary**, Dr., Professor, University of Toronto (Canada); **Teichmann, Mare**, Dr., Professor, Tallinn University of Technology (Estonia); **Furmanov, Igor**, Dr., Prof.; **Yanchuk, Volodymyr**, Dr., Prof.

Founders: G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Ukrainian Association of Organizational and Work Psychologists.

*Certificate of State Registration of the Mass Media Publication
KB № 9340 of 15.11.2004*

*The Journal is on the List of specialized scientific editions of Ukraine on psychology
(Order № 408 of the Ministry of Education and Science of Ukraine, 17 March, 2020)*

Scientific Journal «Organizational Psychology. Economic Psychology» is indexed in International scientometric bases: INDEX COPERNICUS (IC) (since 2015), Academic Resource Index (ResearchBib) (since 2016), GOOGLE SCHOLAR (since 2016), World Catalogue of Scientific Journals (since 2019), CROSSREF (since 2018)

The Journal's website: <http://orgpsy-journal.in.ua/>

ЗМІСТ

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ

Бриль Марина. Ресурсна лялька як засіб самопідтримки в арт-терапії в умовах війни	7
Карамушка Людмила. Технології забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій в умовах війни: рівні, форми та етапи реалізації	20
Кіричевська Елеонора. Емпіричне дослідження стратегіальної спрямованості професійної діяльності військового персоналу Сил безпеки та оборони України	31
Лагодзінська Валентина. Тренінг розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій як детермінанти забезпечення його психічного здоров'я та благополуччя в умовах війни й післявоєнного відновлення	42
Овчаренко Олена. Соціально-психологічна адаптація студентів з інвалідністю та студентів без інвалідності до умов навчання в період воєнного стану	52
Оржешко Дмитро. Тренінгова програма оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів військової академії	63
Щотка Оксана, Андрєєва Ярослава. Динаміка задоволеності життям здобувачів вищої освіти в часи війни	76

ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Дубич Сергій. Поняття ментального здоров'я особистості у працях українських та зарубіжних вчених	86
Зубіашвілі Ірина, Лавренко Ольга. Економічна ідентичність як основний психологічний механізм економічної соціалізації учнівської молоді	97
Клименко Наталія. Життєві позиції жінок та їх зв'язок з типами грошових переконань й грошовими установками	111
Креденцер Оксана. Основні підходи до аналізу поняття «резильєнтність» в сучасній організаційній психології	124
Лапіна Ірина. Особливості споживчої поведінки молоді	137
Нагорна Надія. Аналіз чинників психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва	145
Чайка Ростислав. Особистісні риси «Велика п'ятірка» і їхні варіації стосовно спеціальностей в ІТ-індустрії	160
Фурс Олег. Внутрішньоособистісні конфлікти здобувачів закладів професійної освіти та шляхи їх подолання	171

CONTENTS

PSYCHOLOGY OF WAR

Bryl, Maryna. Resource doll as a means of self-support in art therapy in conditions of war	7
Karamushka, Liudmyla. Technologies for promoting staff's mental health and well-being in conditions of war: implementation levels, forms and phases.	20
Kirychevska, Eleonora. An empirical study of strategic professional orientation of personnel of the Security and Defense Forces of Ukraine	31
Lahodzinska, Valentyna. Training in development of educational organization staff's creative potential as a determinant of their mental health and well-being in conditions of war and post-war recovery	42
Ovcharenko, Olena. Social and psychological adaptation of disabled and non-disabled students to learning conditions during war time	52
Orzheshko, Dmytro. Training program for optimizing military self-acceptance of military academy cadets	63
Shchotka, Oksana, Andriieva, Yaroslava. Dynamics of life satisfaction of students of higher education during war	76

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC PSYCHOLOGY

Dubych, Serhii. The concept of mental health of the individual in the works of Ukrainian and foreign scientists	86
Zubiashvili, Iryna, Lavrenko, Olha. Economic identity as the main psychological mechanism of students' economic socialization	97
Klymenko, Nataliia. Life positions of women and their relationship with types of money beliefs and money attitudes	111
Kredentser, Oksana. Basic approaches to the analysis of the concept of resilience in modern organizational psychology	124
Lapina, Iryna. Features of young people's consumer behavior	137
Nahorna, Nadiia. Analysis of factors of students' psychological readiness for social entrepreneurship	145
Chayka, Rostyslav. The Big Five Personality Traits and Their Variations Across IT Job Positions	160
Furs, Oleg. Intrapersonal conflicts experienced by vocational school students and ways to resolve them	171

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.1>
УДК 159.9: 355.58

Марина Бріль

РЕСУРСНА ЛЯЛЬКА ЯК ЗАСІБ САМОПІДТРИМКИ В АРТ-ТЕРАПІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

Бріль Марина. *Ресурсна лялька як засіб самопідтримки в арт-терапії в умовах війни.*

Вступ. Для пошуку джерел життєстійкості в арт-терапії широко використовуються різні види та засоби мистецтва, які допомагають учасникам арт-терапевтичних практик реалізувати певні індивідуальні сценарії життя. Таким культурним медіатором, передусім як антропоморфний персонаж, для дорослої людини може стати лялька, яка виступає в ролі засобу психологічного перенесення як своєрідний «аватар» самої людини. В арт-терапії самостійне створення ляльки та наділення її символічним змістом може наповнювати таку творчу діяльність людини ресурсним життєстверджуючим сенсом, особливо в умовах повномасштабної війни рф проти України.

Мета дослідження: розглянути можливості використання ресурсної ляльки для викладачів сфери мистецької освіти як арт-терапевтичного інструмента під час пошуку шляхів самопідтримки в кризових життєвих ситуаціях.

Методи: вивчення та систематизація літератури; теоретичний аналіз проблеми; аналіз результатів виконання практичного завдання учасниками освітньої програми Державного науково-методичного центру змісту культурно-мистецької освіти «Артпрактикум психологічної підтримки».

Результати: у роботі проведено аналіз використання ресурсної ляльки як арт-терапевтичного інструмента під час пошуку способів самопідтримки в кризових життєвих ситуаціях. Описано результати виконання викладачами мистецької освіти практичного завдання з виготовлення ресурсної ляльки під час організації арт-практикума психологічної підтримки. Визначено особливості створення ляльок учасниками освітньої програми: типів їх візуальних образів, у тому числі найпоширенішого, яким став прообраз ляльки-мотанки, вербальних проявів, що транслиювалися «порадами» ляльок та були пов'язані із засобами й способами самопідтримки та самодопомоги. Вибір концепції, виду, кольору, матеріалу для виготовлення ресурсних ляльок відбувався на основі підсвідомих та свідомих процесів, які відображали отриманий учасниками досвід та ставлення до наявних соціальних ситуацій.

Висновки. Створення ляльок допомогло учасникам розкрити свій внутрішній світ, позицію в соціумі, продемонструвати інтелектуальні якості, креативність, почуття гумору, розкриваючи як творчий потенціал у цілому, так і можливості психологічної самодопомоги. Наведений у статті матеріал висвітлює можливість використання ресурсної ляльки як арттерапевтичного інструмента під час пошуку шляхів самопідтримки в кризових життєвих ситуаціях та в умовах війни.

Ключові слова: арт-практикум, арт-терапія, лялькотерапія, мистецька освіта, самопідтримка, саморегуляція, психологічна підтримка.

Bryl, Maryna. *Resource doll as a means of self-support in art therapy in conditions of war.*

Introduction. In order to find sources of vitality in art therapy, various types and means of art are widely used, which help the participants of art therapy practices to realize their unique individual life scenarios. A doll, as an anthropomorphic character for an adult, can become a cultural mediator, because it, as a means of psychological transfer, acts as a kind of an individual's avatar. In art therapy, the creation of a doll and endowment it with symbolic content can fill a person's creative activity with a resourceful life-affirming meaning, especially in the conditions of war.

Aim: to analyze the possibilities of a resource doll for teachers in art education as an art therapy personal self-support tool in life crises.

Methods: analysis and systematization of literature; theoretical analysis of the problem; analysis of the results of the assignments performed by the trainees of the State Scientific and Methodological Center "Psychological Support by Art Workshop". program.

Results. A resource doll was shown to be an effective art therapy tool in providing individuals' self-support in life crises. The results of the assignments performed by the trainees of the State Scientific and Methodological Center "Psychological Support by Art Workshop". program allowed determining the types of the trainees' visual images, the most common of which was the Motanka doll, the verbal manifestations that were broadcast by the doll's "advice" and were related to individuals' self-support and self-help. The choice of the concept, type, color, and material used for making resource dolls was based on subconscious and conscious processes that reflected the participants' experience and attitude to existing social situations.

Conclusions. Creating dolls helped the participants to reveal their inner world, social positions, intellectual qualities, creativity, sense of humor, creative potential in general as psychological self-help potentials. The findings presented in the article may promote a resource doll as an art therapy self-support tool in life crises.

Keywords: art practice, art therapy, puppet therapy, art education, self-support, self-regulation, psychological support.

Вступ. Для пошуку джерел життєстійкості в арт-терапії широко використовуються різні види та засоби мистецтва, які допомагають учасникам арт-терапевтичних практик реалізувати індивідуальні сценарії життя. Таким культурним медіатором, передусім як антропоморфний персонаж, для дорослої людини може стати лялька, яка виступає в ролі засобу психологічного перенесення як своєрідний «аватар» самої людини. В арт-терапії самостійне створення ляльки та наділення її символічним змістом може наповнювати таку творчу діяльність людини ресурсним життєстверджуючим сенсом. Як зазначає клінічна арт-терапевтка, психодинамічно-орієнтована танцювально-рухова терапевтка, професорка, членкиня EFAT (Верона, Італія) Р. Тецца (2024): «Виготовлення ляльки – один з найбільш емоційно насичених видів діяльності як у процесі створення, так і у впливі готової роботи. Нарешті, через її надзвичайну здатність бути комунікативним посередником і об'єктом багатьох авторських проєкцій. Більше того, через догляд за лялькою під час її створення опосередковується турбота про себе. Цей інструмент має здатність озвучувати волю, бажання, потреби і страждання, які людина боїться висловити» (Тецца, 2024: 117).

Лялька – посередник у контакті людини зі світом. Сьогодні творчий потенціал взаємодії з нею широко використовується як терапевтично-стабілізуючий, психокорекційний, навчально-виховний напрям, зокрема в освітніх закладах, різноманітних корекційних програмах, заняттях з професійного розвитку та психологічної підтримки. Ефективність її використання зумовлена саме механізмами психологічного впливу – проєкцією, ідентифікацією, емоційним відреагуванням, катарсисом. Тому що контакт з лялькою насамперед полегшує вербалізацію почуттів і так допомагає долати різні життєві труднощі. Людиноподібність та особистісно-соціальна наповненість лялькового образу створюють першооснову психологічного впливу іграшки на людину. Вважається, що лялькотерапія як метод впливу більш притаманна роботі арт-терапевтів з дітьми.

Мета статті – висвітлити особливості застосування арт-терапевтичної практики «виготовлення ресурсної ляльки» викладачами сфери мистецької освіти як засобу самопідтримки під час кризових життєвих ситуацій, що є особливо важливим у воєнний час.

Завдання дослідження:

1. Розглянути ляльку як об'єкт з точки зору психологічних аспектів взаємодії з людиною в рамках арт-терапевтичного напрямку лялькотерапії.
2. Визначити значення процесу створення ресурсної ляльки та подальшої взаємодії з нею як психологічного засобу екологічного проживання людиною наявних складних життєвих ситуацій з можливістю зменшення їх потенційного психологічного травмування.

3. Довести, що лялькотерапія є дієвим засобом психотерапевтичного впливу, який доросла людина може використовувати для самозцілення в умовах війни.

Методи та організація дослідження. Лялька є об'єктом культури та вже давно стала предметом широкого кола наукових досліджень. Вона як образ людини та її символ послідовно й хронологічно відображає історичний розвиток людства та привертає увагу науковців як своєрідний культурно-мистецький феномен. Також сьогодні багато українських дослідників фокусує свою увагу на дослідженнях народної ляльки як своєрідної репрезентації української ідентичності (Вебінар «Українська народна лялька: методичні засади до впровадження технік формотворення в навчальній програмі мистецької школи», 2024; Герус, 2018; Лялька як знак, образ, функція..., 2010; Найден, 2016, 2020; Склярєнко, 2018). Основним постулатом таких досліджень є думка, яку сформулював О. Найден (2020), про те, що кожний народ, кожна країна мають свою іграшкову культуру, яка не просто копіює або повторює культуру суспільства, а дає їй певну оцінку, інтерпретує її та в окремих випадках навіть моделює її майбутнє.

Також практиків цікавлять психологічні аспекти взаємодії з лялькою як в контексті ігрової діяльності дитини для її емоційного та морального розвитку, в якій лялька має велике культурне значення, так і в психокорекції різних психологічних станів, роботі з дітьми загалом та з дітьми з особливими освітніми потребами тощо (Назаревич & Вальковська, 2022; Соболевська, 2023; Тецца, 2024; Хлопоніна, 2012). Більшість авторів відносять лялькотерапію до різновиду арт-терапії, в якому за допомогою ляльок безпечно для людини можна відтворити й програти травматичну ситуацію та послабити дію травматичного чинника, визначаючи її специфіку як психокорекційного методу. Як зазначає С. Соболевська (2023): «Лялька... допомагає своєму автору реалізувати індивідуальні і ситуаційно-специфічні версії реальності» (Соболевська, 2023: 219). Також вона відмічає, що «...конструкція метафоричного образу власноруч, зокрема створення ляльки-метафори, допомагає вирішити низку психологічних проблем та активізує творчий потенціал людини» (Соболевська, 2023: 223). Завданнями лялькотерапії дослідники називають: допомогу у відреагуванні емоцій, досягнення емоційної стійкості й саморегуляції; допомогу в актуалізації ресурсів; розширення спектру особистісних ролей; надання можливості в опрацюванні тем власної зовнішності та «образу Я»; підвищення самооцінки та впевненості в собі; розширення репертуару самовираження; допомогу в корегуванні відносин у системі «дитина – батьки».

О. Вознесенська (2018) розглядає переваги та ризики використання лялькотерапії, окремо зупиняючись на таких ризиках як актуалізація магічного мислення та інфантилізація клієнта (Вознесенська, 2018). Однак воєнні реалії, в яких опинилася Україна останні три роки, вимагають шукати неординарні шляхи для збереження ментального здоров'я її громадян, у тому числі з використанням ляльки та іграшки. Починаючи з лютого 2022 р., у психологічній практиці виникло декілька проєктів, які використовують терапію іграшкою як досить масштабний метод. Наприклад, в Україні діє психологічний проєкт, започаткований ізраїльською спеціалісткою Дафною Шарон-Максимов – методика роботи з терапевтичною іграшкою Хібукі (іграшка у вигляді песика з сумною мордочкою) (Bryl & Maksimov, 2023). З весни 2022 р. Д. Шарон-Максимов організувала соціальну спільноту Хібукі-терапевтів, в яку сьогодні входять більше ніж 4,4 тис. спеціалістів. Практично з початку воєнних дій на території України завдяки підтримці Громадської організації «Генофонд нації» стартував проєкт «Кімната терапії іграшкою» (Toy Therapy Room), який було запроваджено Інститутом інтегративної арттерапії (за ідеєю Вікторії Назаревич) для організації роботи з мінімізації травматичного досвіду у дітей та дорослих, які постраждали від воєнного вторгнення, методами лялько- та іротерапії. Цей проєкт передбачає використання арт-центрами та реабілітаційними центрами по роботі з біженцями формату діяльності постійно діючої кімнати терапії іграшкою із супроводом спеціалістів-психологів. Робота в кімнатах проводиться методами інтегративної арт-терапії та

ігротерапії, які орієнтовані на відновлення цілісності емоційного, поведінкового, когнітивного, фізіологічного рівнів функціонування дитини та її емоційного стану, а також на підтримку здоров'я людини в умовах війни. За два роки психологами було створено 70 таких кімнат в Україні та інших країнах Європи. Спеціалісти, які працюють в таких кімнатах, впроваджують метод терапії іграшкою з людьми різних вікових категорій та соціальних груп, у тому числі з особами з числа внутрішньо переміщених осіб, воїнами, ветеранами та членами їх родин (Назаревич & Вальковська, 2022; Проєкт «Кімната терапії іграшкою», 2024).

К. Маннапова (2020), аналізуючи значення методу лялькотерапії в житті дітей та дорослих, зазначає, що з корегувальною або психопрофілактичною метою за допомогою ляльки природно та безболісно може відбуватися втручання в психіку людини. Метод допомагає доопрацювати, якщо потрібно – «допрожити» проблему, та розробити план на майбутнє (Маннапова, 2020). О. Вознесенська (2018) виділяє такі функції ляльки: розважальну, естетичну, освітню, корекційну, психотерапевтичну (Вознесенська, 2018: 15). Вона зазначає, що у вузькому значенні в арттерапії лялькотерапія під час створення ляльок фокус уваги націлює на процес створення та сам продукт – ляльку. Також під час такої роботи важливим стає її обговорення. Отже, у плануванні нашого психологічного освітнього проєкту – арт-практикуму психологічної підтримки для викладачів сфери мистецької освіти – ми спиралися саме на ці методологічні принципи та організували арт-терапевтичну діяльність для його учасників так, щоб вона була пов'язана саме з пошуком їхніх власних психологічних ресурсів для екологічного проживання їхньої наявної життєвої ситуації з можливістю зменшення потенційного психологічного травмування.

Вибірка дослідження. У 2023–2024 н.р. Державний науково-методичний центр змісту культурно-мистецької освіти, який підпорядкований Міністерству культури та інформаційної політики України, та за своїми статутними завданнями, а саме – організацією та проведенням публічних методичних, науково-методичних заходів з професійного розвитку педагогічних працівників, запровадив власний освітній проєкт «Арт-практикум психологічної підтримки», метою якого стало завдання підвищення психологічної компетентності викладачів сфери мистецької освіти. Завдяки проєкту протягом навчального року у форматі онлайн було організовано проведення декількох вебінарів, один з яких був присвячений ознайомленню слухачів з методом лялькотерапії. Відеозапис вебінару також було розміщено на офіційній сторінці Центру в YouTube, що дозволило згодом залучити ще більшу кількість осіб до участі в проєкті. Зміст заходу був розрахований на участь широкого кола викладачів сфери мистецької освіти, ширшого, ніж тільки педагогічні працівники у класах сценічного мистецтва, в яких, зокрема, викладають театральні дисципліни (наприклад, різні творчі практики в рамках лялькового театру). Тому до участі в онлайн-заході за власним бажанням долучилися 110 викладачів, які представляли різні види мистецтва. Згодом (на 07.09.2024 р.) відеозапис вебінару переглянула ще більша кількість глядачів – 770 осіб. Протягом тижня після проведення вебінару 167 осіб надіслали свої матеріали щодо виконання завдання арт-практикуму – створення ресурсної ляльки. Результати цієї роботи ми проаналізуємо в цьому матеріалі. На наш погляд, він має значну психологічну цінність, з точки зору особистісно-соціальної наповненості образу ляльки для всіх учасників практикуму безпосередньо, що своєю чергою створює першооснову її позитивного психолого-педагогічного впливу на учасників проєкту. Це наш найважливіший результат у напрямі пошуків ефективних шляхів психологічної самопідтримки та допомоги сучасному фахівцю мистецької сфери.

Результати дослідження та їх обговорення. Спікером теми арт-практикуму психологічної підтримки, яка була присвячена лялькотерапії та називалася «Комунікація, стала релаксація, виховання, розвиток, навчання як завдання лялькотерапії», стала медична психологиня, арт-терапевтка, заступниця голови Громадської організації «Генофонд нації» Марина Черкашина (Вебінар «Комунікація, релаксація, виховання, розвиток, навчання як

завдання лялькотерапії», 2024). Спочатку на вебінарі вона представила базові теоретичні аспекти в практиці використання ляльки в роботі з психологічною проблематикою, а саме – описала культурологічні чинники появи ляльки в соціальній історії людства, види ляльок, підходи до класифікації та їх використання психологами в роботі з дітьми. Також спікерка поділилася корисною інформацією щодо всеукраїнських та міжнародних проєктів, що працюють з ігровою тематикою, контактами терапевтичних кімнат іграшок, з якими можуть співпрацювати мистецькі школи на місцях.

Основою для роботи, пов'язаної з актуалізацією ресурсів особистості та наданням можливості опрацювання «образу Я» безпосередньо для учасників вебінару, стали запропоновані нею арт-техніки виготовлення ляльок «тут і зараз»:

- «ляльки на палець» у вигляді зайчика, який виготовлявся з гнучкого матеріалу (серветка) на палець руки учасника, як своєрідного помічника, що допомагає людині метафорично зберігати символічний «контроль» над своїми діями;
- ресурсної ляльки-янгола як символу власної внутрішньої опори, підтримки, віри в себе та допомоги світу.

Більшість учасників спробували зробити ці ляльки та відчули велике задоволення від виконаної арт-практики та отриманих результатів. У своїх коментарях вони писали, що під час війни вже мають досвід контакту з іграшками: когось іграшка спасла під час виїзду з окупованої території, комусь допомагала в лікарні під час перебування там з дитиною, деякі мали практики створення ляльок-мотанок, ляльок-янголів для самих себе, для військових як їх оберегів, роботи в кімнатах іграшок на прифронтових територіях тощо.

Особливо цікавим для учасників стало домашнє практичне завдання – створити ресурсну ляльку для самих себе з будь-якого підручного матеріалу (тканина, нитки, хутро, шкіра, глина, пластилін, природні матеріали, папір тощо – вибір матеріалу залишався за кожним учасником). Для представлення змістовної частини завдання також треба було сфотографувати свою роботу та на окремому аркуші відповісти на такі запитання:

- Що ви створили? Дайте ім'я Ляльці;
- Які почуття, емоції, відчуття ви відчували в процесі збирання матеріалів та створення Ляльки?
- Що особливо приваблює вас у вашій Ляльці?
- Якими знаннями, вміннями, яким ресурсом володіє ваша Лялька?
- Що допомагає вашій Ляльці виявляти свої знання вміння, ресурс?
- А вам що може допомогти виявляти свої знання, уміння, ресурс?
- Хто чи що може вас підтримати?
- Яку б пораду ваша Лялька дала вам у контексті завдання? Як цю пораду можна реалізувати в реальному житті?

Фотографію роботи та її опис треба було надіслати організаторам. Згодом практичне завдання зі створення оригінальної ресурсної ляльки виконали 167 учасників проєкту. Ми проаналізували всі отримані зображення та описи до них, а також спробували класифікувати їх за типом, зазначаючи кількість кожного виявленого типу та варіанти імен ляльок. Підсумки цієї роботи представлені в таблиці (табл. 1). Отже, ми виявили основні 6 типів, які проявилися під час створення ресурсної ляльки нашими учасниками: 1) антропоморфні, людиноподібні ляльки з іменами – 30%; 2) тварини, птахи, комахи, метелики, морські істоти, риби – 23%; 3) оберегова, родинна тематика – дім, родина, янгол / янгол-охоронець – 22%; 4) природна тематика, пов'язана з порами року, рослинами, погодою – 11%; 5) казкові персонажі – 8%; 6) творчі, музичні герої – 3%; 7) інше – 2%.

Окремо зазначимо, що найпопулярнішим типом ляльки стала умовна лялька «в народному стилі». Її зображення зустрічається в різних типах нашої класифікації 44 рази. Ми назвали її ресурсна лялька в стилі «лялька-мотанка», що не є класичною лялькою-мотанкою – українською народною іграшкою, яка створюється за певними традиціями та регіональними канонами. Нашою метою була активізація внутрішнього ресурсу, тому

у виконаних роботах скоріше були представлені стилізації таких ляльок, які не несли культурологічну цінність для виконавців, а були насамперед спрямовані на відновлюючий та зцілюючий для них ефект, що ніяк не зменшує їх естетичну цінність. Особливо це відтворилося в порадах до виготовлених ляльок, про що ми ще зазначимо окремо. На наш погляд, звернення респондентів до народної ляльки в теперішні часи загалом також є свідченням потягу до витоків української ідентичності, своєрідним маркером колективного несвідомого, що також передалося завдяки іменам ляльок, якими їх наділили наші учасники: приклади – Берегиня (7 разів), Солом'янка, Коляда, Лісовиця тощо.

Таблиця 1

Типологія ресурсних ляльок учасників проєкту

№	Тип ляльки	К-ть	Варіанти імені
1	Антропоморфні, людиноподібні ляльки з іменами	51	Аліса, Алія, Ангелінка, Анісія, Арчибальд, Веселинка, Вікторія, Віра, Ганнуся, Георгій-переможець, Глорія-фея дощу, Даринка, Добряна, Дуняша, Іванка, Карміна, Катруся, Лада, Лілу, Любаша-обіймаша, Ляля (2), Манюша, Маня-чарівниця, Марійка/Марічка, Миролюба, Митрофан, Мія, Мотря, Надія, Наталія, Ніка, Ніна, Позитивчик, Рада, Світлана, Соломія, Стефанія, Таточка, Тільда-Матільда, Туся, Уляна, Флая, Франсуаза, Христинка, Явдохія, Янгол Гавриїл, Curly (кучеряшка)
2	Тварини, птахи, комахи, метелики, морські істоти, риби	38	Великодний зайчик / зайці / зайці / заєць-пілот / зайці-Тільди / зайчик на пальчик (7), Іжачок Тимофій, Кажан, Кицька Кіка / Кіт Алекс / Котик-муркотик / Котоплав (4), Коник «Релакс», Корівка-позитивчик, Кролики Пух / Сеня / Лялька-кролик (3), Арчибальд – приборкувач тигрів, Мишенята Георгій / Антуан / Соня (3) і бичок Боня, Пес Патрон, Фарбований лис, Черепаха-розумниця, Горобчик Цвінь, Курча Петрик (2), Півник, Птах Мамаду, Синя пташечка Мія, Тітонька Сова, Чик-чи-рик, Щасливі метелики, Восьминіжка, Риба-зірка
3	Дім, родина, янгол / янгол-охоронець	37	Бабуся, Берегиня (хранителька) (7), Мама і ти, Матуся, Млинчик, Подруга-господарочка, Помічниця (2), Сплюшка, Янголи (24)
4	Природа / погода / рослини	19	Ангелик Весна, Вербиченька, Веснянка (2), Волошка, Промінь, Зерновушка, Квітка емоцій, Коляда, Лісовиця, Лялька-травниця Лілу, Подорожниця, Роса, Солом'янка, Сонечко / Сонечко з косичками (2), Травниця-хранителька, Цибулько
5	Казкові персонажі	14	Білосніжна лялька, Діно, Домовичок Буся, Клоун Фунтік, Король – очеретяні ніжки, Маня-чарівниця, Міфічна істота Містер Лайт, Нафаня, Принцеса, Принц і Принцеса, Сніговик Гудзик, Троль Мумі, Фея
6	Творчі / музичні герої	5	ДоМіСольчик, Злий невдаха Шум та Чарівний музичний Звук, ЛяСіДолька, Пензлик, Натхнення
7	Інше	3	Лупа, Мрія (2)
Разом:		167	

Джерело: створено автором.

Створений нами на основі аналізу ляльок проєкту тематичний перелік конкретизує, на наш погляд, джерела ресурсності наших учасників, які вони шукають переважно в собі – 1/3 учасників, у силах, які втілюються в представниках світу природи – тваринах, птахів, інших живих істотах та в родині – кожний п'ятий, природних символах – кожний десятий. Незначна кількість учасників проявляє фантастичну уяву – звертаючись до магічного мислення (казкові персонажі) або до професійної та творчої уяви. Такий розподіл свідчить про ймовірне професійне вигорання, з одного боку, а з іншого – про покладення відповідальності на самих себе (значна кількість антропоморфних, людиноподібних ляльок), пошуку та опори на «ресурсні» риси тварин, птахів, інших живих істот, які дають можливість пристосовуватися до дійсності, шукати внутрішні сили для виживання. Ми бачимо серед представленої тематики ляльок загалом неагресивних тварин та інших «миролюбних» живих істот: заєць або кролик (найчастіше – 12 разів), їжак, кіт, пес, коник, корівка, мишка, лисиця, черепаха, різні пташки, метелик, кажан, риба.

Серед тематики оберегів переважною формою для ресурсної ляльки став янгол. У представлених ляльках він зустрічається 24 рази. Це пояснюється, з одного боку, прикладом на самому вебінарі, а з іншого, на наш погляд, є свідченням своєрідного дефіциту власних сил учасників проєкту, опорою на апелювання до вищих за нас сил та акцентом на їх різні обертові функції. Це також проявилось в обраних матеріалах для створення ресурсних ляльок – учасниками широко використовувалися нитки, мотузки, пряжа, тканина, вовна, солома, гнучкий природний матеріал, серветки, папір тощо, маніпулюючи з якими треба було різати, нашаровувати, мотати, обертати, зав'язувати вузли та інші подібні дії, тобто ніби символічно захищати себе – шарами шкіри, тканини, кількістю обертів мотузки тощо.

Опис практичних завдань учасників виглядав або як відповідь на запитання нашого опитувальника, або як суцільний текст. Приклад такого текстового опису-відповіді однієї з учасниць наведено далі: «Я надихнулася розповіддю ... про ляльку-мотанку, її зв'язок між предками і нащадками та усвідомила, що створення саме цієї ляльки мені потрібно для підсилення (укріплення) внутрішньої духовної і фізичної енергії, і створила свою ляльку-мотанку – Іванку. Спочатку підбрала натуральні клаптики тканини, стрічечки, ниточки. Переглянула відео та згадала – як створити таку ляльку. Відчувала творче піднесення, зацікавленість, а «хто» вийде? У процесі створення ляльки відчувала тепло і спокій, радість і затишок. Намагалася створити «яскравий» жіночий образ. Моя лялька – молода дівчина, сповнена енергії, сили, впевненості в собі. Особливу увагу приділила зачісці (заплела кіски) і віночку зі стрічками, також мені подобається намисто і спідничка (нашила стрічки з орнаментом). Іванка гарна (володіє жіночою красою і здоров'ям), життєрадісна і «міцна» (вміє протистояти важким психологічним і фізичним навантаженням). Я вважаю, що мій ресурс – це працездатність, комунікація, доброзичливість. Всі ці якості потрібні мені в житті і роботі, в спілкуванні з учнями і колегами, але останнім часом з'явилися втома, емоційне вигорання. Тож сподіваюсь, що моя Іванка зможе допомогти мені зміцнитися і «зарядитися» на подальшу працю. У складні часи мене завжди підтримує моя сім'я, також знаходжу розраду у догляді за рослинами, радію, коли з маленької насінини виростає квітка. Розумію, що всі ми живемо в складні часи та маємо великі навантаження, тому обов'язково треба знаходити час на відпочинок, на релакс, на красу. Саме таку пораду, я думаю, дала б мені моя Іванка – обміркувати подальші плани щодо відпочинку. Сподіваюсь, що вже скоро мені це вдасться. Завершиться навчальний рік, підіб'ємо підсумки та будемо мати можливість відпочити, поспілкуватися з рідними і природою, щоб з новими силами продовжувати рухатися далі» (Інна Б.).

Цікавим є лінгвістичний аналіз представлених «порад ляльок» (останнє запитання нашого опитувальника), які можна було б реалізувати в реальному житті нашим учасникам. Ми взяли для більш детального аналізу саме цей аспект, бо він є свідченням наявності різного роду ресурсів для самопомоги. Ми виділили в порадах 113 дієслів. Дієслова – це

найчисельніша частина мови за кількістю слів. Вони означають дію або стан предмета та відповідають на запитання: *Що робити? Що зробив? Що робили? Що робитимуть?* У більшості висловів з порадами наші учасники використовували дієслова, які означають – сприйняття органами чуття, процес мислення, власні бажання та почуття, очікувані зміни, а саме: актуалізувати, бажати, бачити, берегти, бути, виглядати, виконувати, виявляти, відвідувати, відкривати, відпочивати, відпускати, відчувати, відшукувати, вірити, вміти, втілювати, грати, дарувати, дбати, дивитися, дихати, діяти, довіряти, долати, допомагати, досягати, думати, жити, з'являтися, загадати, залишатися, заспокоїтися, зберегти, звернутися, змагатися, змінювати, знайти, зробити, зупинитися, йти, корегувати, любити, мати, медитувати, мислити, молитися, мріяти, навчатися, надіятися, намагатися, наповнюватися, не акумулювати, не брати, не відкладати, не втрачати, не дивитися, не думати, не забувати мріяти, не зважати, не звертати, не здаватися, не зупинятися, не нервувати, не озиратися, не опускати руки, не падати духом, не перейматися, не поспішати, не прогинатися, не складати крила, не сумувати, не хвилюватися, нести світло, оберігати, обміркувати, оточувати, отримувати, пам'ятати, перебувати, підтримувати, пізнавати, подивитися, подумати, покладатися, помічати, посміхатися, поспішати, поширювати, працювати, приділяти, придумати, прислухатися, продовжувати, радіти, реалізовуватися, розставляти, розширювати, рухатися, самореалізовуватися, світити, сіяти, слухати, спілкуватися, стабілізуватися, ставитися, старатися, тренуватися, триматися, удосконалюватися, фокусуватися, хвалити, цінувати. Серед дієслів 22 рази використовуються дієслова з часткою *не*. До того ж серед дієслів є слова, які зустрічаються в порадах найчастіше, що ми також узагальнили в таблиці (табл. 2).

Таблиця 2

Дієслова, які найчастіше зустрічаються в порадах ресурсних ляльок

Слова	Кількість повторень
бути	18
вірити	8
любити, берегти, не брати	по 7
жити	6
не втрачати, знайти, триматися, йти	по 5
не хвилюватися, зберігати	4

Джерело: створено автором.

Як видно з таблиці 2, серед слів у порадах від ляльок 18 разів зустрічається слово *бути*, 8 – *вірити*, 7 – *любити*, *берегти*, *не брати*, 6 – *жити*, 5 – *не втрачати*, *знайти*, *триматися*, *йти*, 4 – *не хвилюватися*, *зберігати*. Зазначені дієслова також відображають виявлені та знайдені ресурси самопідтримки учасників і свідчать про глибоко проведену ними особистісну психологічну роботу з їх пошуків та власну рефлексію.

Також ми проаналізували 143 відповіді-поради в цілому. Сюжети, які зустрічаються найчастіше, можна представити в такому переліку:

1) *перемога, щасливе майбутнє країни, мир, завтра* – «Разом до Перемоги! Все буде Україна!», «Українці – сильна нація, нас не перемогти і не здолати! Перемога буде за нами», «Збереження традицій свого народу», «Віра у щасливе майбутнє України», «Любіть свою родину і Україну», «Завтра буде новий день, сповнений миру, щастя, творчого натхнення і кохання!», «Моліться за мир»;

2) *віра* – «Першими ламались ті, хто вірив, що скоро все закінчиться. Після них – ті, хто не вірив, що це колись закінчиться. Вижили ті, хто фокусувався на своїх діях, без очікувань про те, що може чи не може статися», «Це була б цінна порада – жити в моменті,

фокусуватися на власних справах та цілях, не відкладати життя на потім, жити тут і зараз», «Не втрачати віру в краще, продовжувати займатися творчістю, не зважаючи на темні та важкі часи», «Триматися, жити, вірити в цьому світі за будь-яких обставин; нести світло, щирість, добро в маси...», «Тримай спокій, віру в життя», «Вірити в себе», «Вірити в свої сили, не забувати мріяти та втілювати свої мрії в життя. Приділяти час собі і своїм інтересам», «Вірити в усе добре, світле, позитивне, любити і цінувати життя, берегти рідних», «Треба вірити в найкраще», «Сила віри у краще майбутнє спроможна творити дива, вона є найдієвішим засобом у боротьбі з депресією», «Віра бачить невидиме, вірить неймовірному і отримує неможливе!», «Ніколи не опускати руки, вірити та йти до мети», «Надіятись і вірити в краще майбутнє», «Зберігай спокій та вір у себе!», «Бути більш впевненою у собі та довіряти почуттям», «Не озирайся, не бійся, вір в себе, люби маленьку дитинку в собі», «Більше свободи у творчості, віри у свої здібності і сили», «Більше мріяти і вірити в себе!»;

3) *особистісний розвиток, рух* – «Треба намагатися більше приділяти увагу саморозвитку. Навколо величезне «море» цікавого, неосяжного», «За будь-яких обставин не можна зупинитись на шляху особистого розвитку, постійно треба навчатись чогось нового та корисного, відкривати в собі нові здібності», «Рухатись далі до своєї мети, своїх задумів, мрій і цілей», «Заклики до пошуку, боротьби і неможливості зворотного руху», «Будь рішучою, завжди рухайся вперед, радій життю», «Не звертати увагу на те, що про тебе говорять, а йти до своєї мети, самореалізуватися у професії, хвалити себе, бути готовою змінюватися». «Вміння сказати «ні», коли користуються твоєю добротою, змінити те, що не подобається, прийняти те, що не можеш змінити, мріяти, адже мрії збуваються, і жити у задоволення»;

4) *образ світу, світла* – «Триматися, жити, вірити в цьому світі за будь-яких обставин; нести світло, щирість, добро в маси...», «У будь-якій ситуації не втрачати оптимізму. Бути сміливою та рішучою. Бути відкритою навколишньому світові, але завжди тримати напоготові шпагу, вміння захищатись», «Вірити в усе добре, світле, позитивне, любити і цінувати життя, берегти рідних», «Не акумулювати в собі негатив, оточувати себе добрими та світлими людьми. Завжди перебувати на хвилі позитиву», «Граючись, ми пізнаємо світ, а він такий прекрасний. У кожному новому дні знайди щось гарне. Посміхнись. Все буде обов'язково добре», «Неси світло», «Ніколи не здаватися, бачити у житті світло і радість, але мати у собі сили і для зустрічі з темними сторонами», «Світити тут і зараз, поки маєш сили»;

5) *цінність життя* – «Це була б цінна порада – жити в моменті, фокусуватися на власних справах та цілях, не відкладати життя на потім, жити тут і зараз», «Ти можеш. В тебе вийде. Будь доброю до себе. Помічай кольори життя. Дихай. Живи», «Радіти кожній миті життя, цінувати його. Бачити красу навколо себе», «Вірити в свої сили, не забувати мріяти, та втілювати свої мрії в життя. Приділяти час собі і своїм інтересам», «Ніколи не опускати руки, життя – це білі та чорні смуги», «Треба стримано і наполегливо працювати над усіма викликами, які ставить нам життя», «Тримай спокій, віру в життя», «Любіть життя! Воно продовжується, усі приємні подорожі попереду», «На життя треба дивитись з позитивом і не втрачати почуття гумору», «Тримай спокій, віру в життя», «Цінуй життя», «Розставляй пріоритети та не бери на себе більше, ніж це потрібно. Цінуй життя, власні уміння і досягнення», «Ставитися до життя «простіше», вміння розставляти пріоритети»;

6) *збереження власного позитивного емоційного фону, оптимізм, посмішка* – «Досягти емоційної стійкості та саморегуляції. Це допоможе актуалізувати ресурси та з'явиться впевненість в собі», «Допомога людям завжди наповнить тебе позитивними емоціями», «Стабілізувати емоційний стан, відчути душевний спокій, зняти емоційну напругу і загадати бажання», «Слухати і покладатися на свої відчуття, емоції, відчувати себе», «Не дивитися на все з одного боку, одного емоційного стану», «Вчасно корегувати свій емоційний стан», «Прислухатися до себе, до своїх емоцій, почуттів, а не до порад оточуючих», «Оптимізм та позитив за всіх умов, гірше може статися і без вас. Одеською мовою – «не дочекаєтесь», «Оптимістично дивитися в майбутнє», «У будь-якій ситуації не

втрачати оптимізму. Бути сміливою та рішучою. Бути відкритою навколишньому світові, але завжди тримати напоготові шпори, вміти захищатись», «Будь оптимістом!», «Завжди посміхатися, не дивлячись на обставини», «Граючись, ми пізнаємо світ, а він такий прекрасний. У кожному новому дні знайди щось гарне. Посміхнись. Все буде обов'язково добре», «Завжди посміхайся і радій кожній миті», «Позитивно мислити в будь-яких обставинах. Змінювати ставлення. Медитувати, бути на природі», «На життя треба дивитись з позитивом і не втрачати почуття гумору», «Дарувати тепло, любов і турботу, добро, позитивну, сонячну енергетику»;

7) *час на те, що цінне* – «Обов'язково треба знаходити час на відпочинок, на релакс, на красу, обмірковувати подальші плани щодо відпочинку», «Більше відпочивати та приділяти достатньо часу сім'ї. А також частіше відвідувати театри, філармонію, концерти», «Не втрачати віру в краще, продовжувати займатися творчістю, не зважаючи на темні та важкі часи», «Частіше радіти», «Цінуй своє оточення: свою сім'ю, друзів, рідних і більше часу проводи разом. Твої рідні потребують тебе поруч», «Менше нервувати, знаходити час для себе і для своїх захоплень, улюбленої справи і, звичайно, для спілкування з тими, хто справді для тебе є дорогою людиною», «Знайди час для себе. Все проходить, й це пройде»;

8) *підтримка* – «Зберігати рівний настрій і внутрішню гармонію для свідомого підтримання власної психологічної стійкості», «Я тебе оберігаю, я тебе підтримую, я тебе заспокоюю», «Не поспішати у власному житті та більше приділяти увагу близьким і оточуючим мене людям, допомагати та підтримувати їх, адже це так важливо, особливо зараз!», «В житті той перемагає, хто має міцне плече підтримки, цінуйте і підтримуйте один одного»;

9) *фокус на слові «завжди»* – «Моя лялька говорить про те, що я на правильному шляху, сила роду завжди зі мною. Ти ніколи не будеш одна!», «Допомога людям завжди наповнить тебе позитивними емоціями», «Будь завжди спокійна і врівноважена. Хто хоче навчитися, той буде старатися», «Будь рішучою, завжди рухайся вперед, радій життю», «Завжди посміхатися, не дивлячись на обставини», «Не акумулювати в собі негатив, оточувати себе добрими та світлими людьми. Завжди перебувати на хвилі позитиву», «Твоя любов завжди повернеться до тебе», «Вчитися ніколи не пізно, пізнавати нове завжди радісно, спілкуватися з розумними, освіченими людьми – знаходитися в комфортному середовищі», «Гарне завжди поруч – тільки подивись навколо і побачиш», «У всьому завжди є щось нове та цікаве», «Як би не було важко, треба завжди виглядати елегантно. Не подавати вигляду, що тобі складно», «Завжди посміхайся і радій кожній миті»;

10) *допомога* – «Бути готовим допомогти слабким і всім, хто потребує захисту», «Досягти емоційної стійкості та саморегуляції. Це допоможе актуалізувати ресурси та з'явиться впевненість в собі», «Допомога людям завжди наповнить тебе позитивними емоціями», «Допомагаючи іншим, ніколи не чекай допомоги від цієї ж людини», «Не поспішати у власному житті та більше приділяти увагу близьким і оточуючим мене людям, допомагати та підтримувати їх, адже це так важливо, особливо зараз!».

Такі тематики порад відображають цінності наших учасників: переживання за долю країни та родини, пошук джерел для відновлення, які можна знайти в самому собі, в активній творчій діяльності, допомозі іншим, піклуванні, в позитивному світосприйнятті, вірі в вищі сили та в самого себе, увага до цінностей життя, часу та саморозвитку. Наведемо також приклади пар з таких категорій: «назва ляльки» – «порада ляльки»:

ГОРОБЧИК ЦВІНЬ: «Не втрачай почуття гумору»;

ЧИК-ЧИ-РІК: «Не допоможуть крила, допоможуть ноги»;

МАТУСЯ: «Бережи, Боже, всіх дітей на землі. Моя лялька для мене – це символ материнської любові»;

ПРОМІНЬ: «Коли я робив цю ляльку, я використав національну символіку своєї країни – кольори рідного прапора, щоб в цілому захистити всю країну від ворога»;

СТЕФАНІЯ: «Тому що життя одне, і час не можна зупинити!»;

СПЛЮШКА: «Зберігай спокій та вір у себе!»;

ТУСЯ: «Треба зосередитись на позитивних моментах мого життя, на добрих справах, на турботі та любові до тих, хто потребує підтримки»;

КОРІВКА-ПОЗИТИВЧИК: «Бути вдячним всім за все: комусь за підтримку, а комусь за життєвий досвід. І не спалювати себе, щоб зігріти інших – не оцінять...»;

КОНИК РЕЛАКС: «Творча лихоманка... Dont Worry Be Happy!!!»;

КІТ АЛЕКС: «Все буде мурр, я поруч!»;

ЛЮБАША-ОБІЙМАША: «Знімає напруження»;

МУЗИЧНИЙ ЗВУК, НЕВДАХА ШУМ: «Ніколи не здавайся!»;

БЛІНЧИК: «Світити тут і зараз...».

Як можна побачити з наведених прикладів, учасники широко використовували свій інтелектуальний та креативний потенціал, почуття гумору, створюючи концепції образів своїх ляльок, які носили суб'єктивний, індивідуалізований характер, персоніфікували їх творців. Окремо акцентуємо на інформації щодо розмірів ляльок, які були представлені нашими учасниками. Більшість ляльок (за умовною класифікацією: мала, середня, велика) були маленькими (до 20 см) або дуже маленькими (менше 20 см). Це свідчення достатньої контрольованості власного життя, що також є достатньо нормативним показником для дорослої людини. Учасниками не було представлено жодної ляльки великого розміру.

Отже, як показали результати виконання завдання нашими учасниками, вони створювали ляльку, образ якої мав приховану репрезентацію свого внутрішнього світу. Вибір її концепції, виду, кольору, матеріалу відбувався на основі підсвідомих та свідомих процесів, які відображали отриманий досвід та ставлення до наявних соціальних ситуацій. Створення ляльок допомогло учасникам розкрити свій внутрішній світ, позицію в соціумі, продемонструвати інтелект, креативність, почуття гумору, розкриваючи творчий потенціал у цілому.

Висновки.

1. Ресурсна лялька як культурно-мистецький об'єкт може мати велике значення для емоційного та морального розвитку людини. Дослідження довело, що створення ресурсної ляльки людьми, які переживають травми війни, з соціальної точки зору може бути пов'язано також з трансляцією власної ідентичності, яка є не просто копіюванням традиційної для спільноти іграшкової культури, а й репрезентацією приналежності авторів до певної спільноти – у нашому випадку: відчувати себе «українцем більш, ніж раніше», моделлю-мрією мирного майбутнього українського народу, синтезом ідеї «українства» через образ ляльки-мотанки.

2. Лялькотерапія є дієвим засобом психотерапевтичного впливу, яку доросла людина може самостійно використовувати для психологічного зцілення. Особистісно-соціальна наповненість образу ляльки створює першооснову її позитивного сприйняття, робить дієвим засобом психотерапевтичного впливу. Джерела ресурсності, які відображає така лялька, людина знаходить у самій собі, у світі природи, у магічному мисленні, вірі в надприродні сили. Через роботу з матеріалом у процесі створення ресурсної ляльки людина ніби символічно захищає себе. Лінгвістичний аналіз порад ляльок описує також процес мислення учасників, їхні бажання та почуття, очікування, які пов'язані з актуальними цінностями: переживанням за долю країни та родини, вірою в її щасливе майбутнє, пошуком джерел для відновлення, увагою до цінностей життя, часу, допомоги, пошуком образів світу та світла (образ добра) як протидії темному (образ зла).

3. Концепції образів ресурсних ляльок носять суб'єктивний, індивідуалізований характер, персоніфікують їхніх творців, що несе додатковий рекреаційний сенс. Результати практичного експерименту показали, що лялька представляє собою психологічний інструмент, за допомогою якого людина може подивитися на себе з мета-позиції, ніби віддалено, побачивши власні ресурсні особливості та точки, які потребують посилення і

підтримки, а також відкрити для самої себе можливі шляхи подолання внутрішньоособистісних криз та вирішення міжособистісних проблем.

Перспективи подальших досліджень. Надалі ми плануємо продовжити роботу з організації психологічної підтримки викладачів сфери мистецької освіти через впровадження освітніх програм розвитку психологічної компетентності засобами арт-терапії.

Література

1. Вебінар: «Комунікація, релаксація, виховання, розвиток, навчання як завдання лялькотерапії» (2024). ДНМЦЗКМО. <http://surl.li/uguwfd>.
2. Вебінар: «Українська народна лялька: методичні засади до впровадження технік формотворення в навчальній програмі мистецької школи» (2024). ДНМЦЗКМО. <http://surl.li/kmhdoj>.
3. Вознесенська, О. (2018). Лялькотерапія : особливості та ризики використання ляльки в терапії. *Простір арт-терапії. Зб. наук. пр.*, 1(23), 12–25. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711982>.
4. Герус, Л. (2018). Українська лялька у народному одязі: історичний досвід та сучасна практика. *Народознавчі зошити*, 1(139), 206–214. <https://nz.lviv.ua/archiv/2018-1/26.pdf>.
5. Лялька як знак, образ, функція : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. «Другі Марка Грушевського читання» (2010). Держ. музей іграшки МОНМС України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Видавничий дім «Стилос».
6. Маннапова, К.Р. (2020). Особливості методу лялькотерапії в роботі з дітьми. *Особистість, суспільство, закон : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С.П. Бочарової*, 71–74. <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/12106>.
7. Назаревич, В., & Вальковська, М. (2022). Використання іграшки як трансферного об'єкту в формуванні резильєнтності у дітей. *Психологія: реальність і перспективи*, 19, 60–67. <http://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/10792/>
8. Найден, О.С. (2016). Парадокс української ляльки: Українська народна лялька у світлі кроскультурних паралелей та аналогій. *Обрядові функції. Конструктивний дизайн*. Видавничий дім «Стилос».
9. Найден, О.С. (2020). *Українська народна лялька*. Видавничий дім «Стилос».
10. Проект «Кімната терапії іграшкою» (2024). *Генофонд нації*. <https://genofund.org.ua/proyekt-kimnata-terapiyi-igrashkoju/>.
11. Складенко, О.А. (2018). *Українська народна лялька кінця ХХ – початку ХХІ сторіччя: етнокультурні традиції, функції*. [Автореф. дис. канд. мистецтвознавства. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України]. Київ
12. Соболевська, С.О. (2023). Лялька-метафора як універсальний культурний медіатор і засіб арт-терапії. *Культурологічний альманах*, 1, 219–224. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.29>.
13. Тецца, Р. (2024). Актуальність використання ляльок в арттерапії: лялькарство та мистецтво ляльок як терапевтичні інструменти в роботі з дітьми, підлітками та дорослими. *Простір арттерапії: єднання у творчій співдії: матеріали ХХІ Міжнар. міждисциплінар. наук.-практ. конф.*, 117–118. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/artther2024zb.pdf>.
14. Хлопоніна, Н.С. (2012). Лялькотерапія як метод психологічної корекції. *Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*, 21, 297–301. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2012_21_77.
15. Bryl, M., & Maksimov, D. (2023). Hibuki therapy combined with other art-therapy methods in group work with school-age children of different inclusive categories during the war in Ukraine. *Neuropsychiatry i neuropsychologia*, 18 (3–4), 152–160. <https://doi.org/10.5114/nan.2023.134151>.

References

1. *Vebinar: «Komunikatsiia, relaksatsiia, vykhovannia, rozvytok, navchannia yak zavdannia lialkoterapii»* (2024). DNMTsZKMO. <http://surl.li/uguwfd> [In Ukrainian].
2. *Vebinar: «Ukrainska narodna lialka: metodychni zasady do vprovadzhenia tekhnik formotvorennia v navchalnii prohrami mystetskoj shkoly»* (2024). DNMTsZKMO. <http://surl.li/kmhdoj> [In Ukrainian].
3. Voznesenska, O. (2018). Lialkoterapiia : osoblyvosti ta ryzyky vykorystannia lialky v terapii. *Prostir art-terapii. Collection of scientific works*, 1(23), 12-25. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711982> [In Ukrainian].
4. Herus, L. (2018). Ukrainska lialka u narodnomu odiazi: istorychnyi dosvid ta suchasna praktyka. *Narodoznavchi zoshyty*, 1(139), 206-214. <https://nz.lviv.ua/archiv/2018-1/26.pdf> [In Ukrainian].
5. *Lialka yak znak, obraz, funktsiia: materialy vseukr. nauk.-prakt. CONF. «Druhi Marka Hrushevskoho chytannia»* (2010). Derzh. muzei ihrashky MONMS Ukrainy, In-t mystetstvoznaz., folklorystyky ta etnolohii im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy. Vydavnychiy dim «Stylos» [In Ukrainian].

6. Mannapova, K.R. (2020). Osoblyvosti metodu lialkoterapii v roboti z ditmy. *Osobystist, suspilstvo, zakon : tezy dop. uchasnykiv mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. pamiaty prof. S. P. Bocharovoi*, 71-74. <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/12106> [In Ukrainian].
7. Nazarevych, V., & Valkovska, M. (2022). Vykorystannia ihrashky yak transferneho obiekta v formuvanni rezylientsnosti u ditei. *Psykhohiia: realnist i perspektyvy*, 19, 60-67. <http://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/10792/> [In Ukrainian].
8. Naiden, O.S. (2016). *Paradoks ukrainskoi lialky: Ukrainska narodna lialka u svitli kroskulturnykh paralelei ta analohii. Obriadovi funktsii. Konstruktyvnyi dyzain*. Vydavnychiy dim «Stylos» [In Ukrainian].
9. Naiden, O.S. (2020). *Ukrainska narodna lialka*. Vydavnychiy dim «Stylos» [In Ukrainian].
10. Proiekt «Kimnata terapii ihrashkoiu» (2024). *Henofond natsii : vebsait*. <https://genofund.org.ua/proyekt-kimnata-terapiyi-igrashkoyu/> [In Ukrainian].
11. Skliarenko, O.A. (2018). *Ukrainska narodna lialka kintsia XX – pochatku XXI storichchia: etnokulturni tradytsii, funktsii. Avtooref. dys. kand. mystetstvoznavstva* [In Ukrainian].
12. Sobolievskaya, S.O. (2023). Lialka-metafora yak universalnyi kulturnyi mediator i zasib art-terapii. *Kulturolohichnyi almanakh*, 1, 219-224. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.29> [In Ukrainian].
13. Tetstsa, R. (2024). Aktualnist vykorystannia lialok v artterapii: lialkarstvo ta mystetstvo lialok yak terapevtychni instrumenty v roboti z ditmy, pidlitkami ta doroslymy. *Prostir artterapii: yednannia u tvorchii spivdii: materialy KhKhI Mizhnar. mizhdystyplinar. nauk.-prakt. konf.*, 117-118. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/artther2024zb.pdf> [In Ukrainian].
14. Khloponina, N.Ye. (2012). Lialkoterapiia yak metod psykhohichnoi korektsii. *Nauk. chasopys NPU im. M.P. Drahomanova. Seriiia 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykhohiia*, 21, 297-301. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2012_21_77 [In Ukrainian].
15. Bryl, M., & Maksimov, D. (2023). Hibuki therapy combined with other art-therapy methods in group work with school-age children of different inclusive categories during the war in Ukraine. *Neuropsychiatria i neuropsychologia*, 18(3-4), 152-160. <https://doi.org/10.5114/nan.2023.134151>.

Відомості про автора

Бриль Марина Миколаївна, кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри психології, педагогіки та філософії Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, заслужений працівник культури України, директор Державного науково-методичного центру змісту культурно-мистецької освіти, Київ, Україна.

Bryl, Maryna, PhD, Associate Professor of the Department of Psychology, Pedagogy and Philosophy of Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University, merited culture worker of Ukraine, Director of the State Scientific and Methodological center for the content of cultural and artistic education, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1116-5823>

E-mail: mbryl173@gmail.com

Отримано 26 серпня 2024 р.
Рецензовано 16 вересня 2024 р.
Прийнято 19 вересня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.2>
УДК 159.9:17.036

Людмила Карамушка

ТЕХНОЛОГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ТА БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ВІЙНИ: РІВНІ, ФОРМИ ТА ЕТАПИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Карамушка Людмила. Технології забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій в умовах війни: рівні, форми та етапи реалізації.

Вступ. Важливою умовою забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій в умовах війни є розробка системи психологічних технологій, які можуть реалізовуватися як безпосередньо в організації, так і при її взаємодії з іншими організаціями в рамках громади, в межах галузі тощо, а також визначення особливостей застосування кожної із них. Ця проблема є недостатньо розробленою в наукових та прикладних дослідженнях.

Мета: Визначити рівні, форми та етапи технологій забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій в умовах війни.

Методи: вивчення та систематизація літератури; теоретичний аналіз проблеми; власний досвід тренерської та консультативної роботи авторки.

Результати. У роботі визначено основні рівні реалізації «Психологічних технологій для забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу в умовах війни»: макрорівень (рівень галузі); мезорівень (рівень організації; мезорівень (міжорганізаційний рівень, рівень громади); мікрорівень (рівень персоналу). Проаналізовано форми впровадження технологій відповідно до кожного із рівнів (онлайн всеукраїнські-вебінари; онлайн та офлайн-науково-практичні форуми; офлайн та онлайн-тренінги в організаціях та інститутах післядипломної освіти; програми розробки та впровадження політики «Healthy organizations»; проекти організаційно-психологічної та соціально-психологічної підтримки членів громади та персоналу; психологічні консультації; психотерапевтичні сесії; індивідуальні творчі завдання). Розкрито основні етапи реалізації «Технологій забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу в умовах війни» (підготовчий, основний та завершальний).

Висновки. Проведений у статті аналіз рівнів, форм та етапів «Технологій забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу в умовах війни» може сприяти їх активному використанню практичними психологами, розробці нових технологій, а також сприяти розумінню значущості проблеми психічного здоров'я керівниками організацій.

Ключові слова: російсько-українська війна, психічне здоров'я, благополуччя, персонал організацій, технології забезпечення психічного здоров'я та благополуччя, рівні технологій, форми реалізації, етапи реалізації.

Karamushka, Liudmyla. Technologies for promoting staff's mental health and well-being in conditions of war: implementation levels, forms and phases.

Introduction. An important factor in promoting staff's mental health and well-being in conditions of war is a system of psychological technologies that can be used both in a single organization and in a number of interacting organizations in a community, industry, etc. This problem has been poorly studied in Ukrainian psychology.

Aim: to determine the levels, forms and phases of technologies for promoting staff's mental health and well-being in conditions of war.

Methods: study and systematization of relevant literature, theoretical analysis of the problem, the author's personal experience as a coach and counselor.

Results. The psychological technologies for promoting staff's mental health and well-being in conditions of war have a macro-level (industry level), meso-level (organizational and community level), and micro-level (staff level). The technology forms included online all-Ukrainian webinars, off- and online scientific and practical forums, off- and online trainings in organizations and institutes of postgraduate education, Healthy organization programs, community members and staff organizational, psychological and social support projects, counseling and psychotherapeutic sessions, as well as individual projects. The author also analyzed the introductory, main, and final phases of the program Technologies for promoting staff's mental health and well-being in conditions of war.

Conclusions. *The technologies for promoting staff's mental health and well-being in conditions of war can be used by psychologists and counselors, new technology developers, and can also promote managers' understanding of the role of staff's mental health in organization's efficiency.*

Key words: *Russian-Ukrainian war, mental health, well-being, staff, mental health and well-being promoting technologies, technology levels, implementation forms, implementation phases.*

Вступ. Проблема розробки технологій психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни є однією із актуальних проблем діяльності сучасних організацій, оскільки впровадження таких технологій може позитивно впливати як на ефективність діяльності самих організацій, так і на задоволеність роботою та іншими сферами життя персоналу.

У наших попередніх дослідженнях на основі аналізу літератури розкрито основні напрямки розробки технологій психологічної допомоги та підтримки особистості в умовах війни, проаналізовано досягнення та обмеження досліджень з цієї проблеми, здійснено аналіз основних підходів до розробки технологій забезпечення психічного здоров'я персоналу організацій (Карамушка, 2024b).

До того ж важливим аспектом цієї проблеми є розробка системи психологічних технологій, які можуть реалізовуватися як безпосередньо в організації, так і при її взаємодії з іншими організаціями в рамках громади, в межах галузі, а також визначення особливостей застосування кожної з них. Ця проблема є недостатньо розробленою в наукових та прикладних дослідженнях.

Мета дослідження: Визначити рівні, форми та етапи технологій забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій в умовах війни.

Методи дослідження: вивчення та систематизація літератури; теоретичний аналіз проблеми; власний досвід тренерської та консультативної роботи авторки.

Результати дослідження та їх обговорення.

На першому етапі нами було визначено основні складові технології, такі як рівні та форми реалізації технологій, відповідні техніки, які разом утворюють загальну структуру технології.

Співвідношення рівнів та форм реалізації технологій забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій в умовах війни представлено на рис. 1. Опис змісту та основних технік подається послідовно, відповідно до рівня та форми технології.

Проаналізуємо послідовно всі складові технологій.

По-перше, з урахуванням попередніх наших розробок (Карамушка, 2022с; 2023а), нами було виділено *чотири основні рівні реалізації* психолого-організаційних технологій забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу в умовах війни та післявоєнного відновлення (рис. 1). До таких рівнів віднесено: а) макрорівень (рівень галузі); б) мезорівень (рівень організацій); в) мезорівень (міжорганізаційний рівень, рівень громади); г) мікрорівень (рівень персоналу).

По-друге, було визначено *основні форми реалізації технологій* на кожному із рівнів:

- **Макрорівень** (рівень галузі): а) всеукраїнські та міжнародні онлайн-вебінари; б) всеукраїнські та міжнародні онлайн та офлайн науково-практичні форуми й майстер-класи.

- **Мезорівень** (рівень організацій): а) офлайн та онлайн-тренінги в організаціях та інститутах післядипломної освіти; б) концепція політики «Healthy organizations» в організаціях.

- **Мезорівень** (міжорганізаційний рівень, рівень громади): проекти організаційно-психологічної та соціально-психологічної для підтримки членів громади та персоналу.

- **Мікрорівень** (рівень персоналу): а) психологічні консультації; б) психотерапевтичні сесії; в) індивідуальні творчі завдання.

ТЕХНОЛОГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ТА БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПЕРСОНАЛУ В УМОВАХ ВІЙНИ

РІВНІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТЕХНОЛОГІЇ

Макрорівень
(галузь)

Мезорівень
(рівень організації)

Мезорівень
(міжорганізаційний рівень,
рівень громади)

Мікрорівень
(рівень персоналу)

ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТЕХНОЛОГІЇ

✓ Всеукраїнські міжнародні онлайн-вебінари
✓ Всеукраїнські та міжнародні онлайн та офлайн-науково-практичні форуми й майстер-класи

✓ Офлайн та онлайн-тренінги в організаціях та інститутах післядипломної освіти
✓ Розробка та впровадження політики «Healthy organizations» в організаціях

✓ Організаційно-психологічні та соціально-психологічні проекти для підтримки членів громади та персоналу

✓ Психологічні консультації
✓ Психотерапевтичні сесії
✓ Індивідуальні творчі завдання

Рис. 1. Рівні та форми реалізації «Технології забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу в умовах війни»

Вказані технології були реалізовані нами разом з колегами в рамках виконання наукової теми лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Технології забезпечення психологічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах соціальної напруженості» (2022-2024 рр.).

Так, на **макрорівні** (рівень галузі) реалізовувались технології із загальною назвою «Технології психологічної допомоги особистості та організації в умовах війни та проблеми забезпечення психічного здоров'я та благополуччя». Зміст цих технологій реалізувався насамперед через *серію онлайн-вебінарів*, які проводились за активної підготовки та участі учасників наукового проєкту, спільно із вітчизняними та зарубіжними організаціями-партнерами, для психологів та інших фахівців.

Окрім онлайн-вебінарів, важливими формами реалізації цієї технології на макрорівні стали *онлайн та офлайн наукові та науково-практичні форуми* (конгреси, науково-практичні конференції, семінари, круглі столи), які також почали проводитись з перших місяців війни, і були сфокусовані на висвітленні змісту та важливих складових психічного здоров'я персоналу. Суттєву роль при їх проведенні відігравали *майстер-класи*.

У процесі реалізації технологій цього рівня було використано *дві групи технік*: техніки для проведення вебінарів і техніки для проведення майстер-класів.

До *технік для проведення вебінарів* було віднесено: міні-лекції; запитання та відповіді; спілкування в чаті вебінару; робота в групах у відеокласах; міжгрупове обговорення після роботи у відеокласах; аналіз кейсів тощо.

Техніки для проведення майстер-класів включали: відбір запрошення фахівців-експертів; запрошення фахівців-експертів та вирішення організаційних питань (підготовка рекламних матеріалів, укладання договору про співпрацю); підготовка презентацій (за певними змістовними і технічними вимогами); питання та відповіді; групове обговорення тощо.

Детальний зміст вебінарів та майстер-класів знайшов відображення в низці публікацій (Бондарчук & Карамушка, 2023; Карамушка & Креденцер, 2023; Максименко, Карамушка, Чепелєва & Коқун, 2023).

Слід зазначити, що суттєвим тут було те, що матеріали вебінарів та майстер-класів були підготовлені їх авторами переважно на *основі власного практичного досвіду* надання психологічної допомоги під час війни в Україні та за кордоном, *власних наукових розробок*, що сприяло «операційному» (зрозумілому, структурованому) передаванню такого досвіду учасникам вебінарів, який був особливо значущим в умовах професійної невизначеності, коли психологи активно шукали нові, невідомі раніше алгоритми власної поведінки та поведінки людей, за яких вони несуть безпосередню відповідальність, насамперед за рідних, працівників організацій тощо.

Окрім того, суттєвим було й *спільне емоційне «проживання»* проблем, які стали предметом висвітлення на вебінарах та майстер-класах, також створення професійного нетворкінгу, ком'юніті людей, які хоча і були «розірвані» територіально (знаходились в різних регіонах України та в різних країнах за кордоном: Австрія, Великобританія, Ізраїль, Польща, Німеччина, Греція та ін.), але могли спілкуватись між собою, осмислювати новий професійний та особистий досвід.

Що стосується **мезорівня (рівня організацій)**, то на цьому рівні за своїм змістом реалізовувались *два види технологій*: а) офлайн та онлайн-тренінги в організаціях та інститутах післядипломної освіти із загальною назвою «Технології розвитку психологічних детермінант забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу в умовах війни»; б) Технологія «Розробка та впровадження політики «Healthy organizations» в організаціях».

Офлайн та онлайн-тренінги стосувались врахування персоналом організацій таких детермінант забезпечення психічного здоров'я та благополуччя, як: копінг-стратегії, толерантність до невизначеності, самоєфективність, комунікативний потенціал, креативність персоналу. Стосовно реалізації таких технологій, зокрема в освітніх організаціях, то вони мали такі назви: 1) «Технологія розвитку толерантності до невизначеності як детермінанти забезпечення психічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах війни та післявоєнного відновлення» (Терещенко & Івкін,

2024); 2) «Технологія розвитку копінг-стратегій в контексті забезпечення психічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах війни та післявоєнного відновлення» (Карамушка, 2024а); 3) «Технологія розвитку комунікативного потенціалу як детермінанти забезпечення психічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах війни» (Терещенко, 2024); 4) «Технологія розвитку професійної самоефективності персоналу освітніх організацій як детермінанти забезпечення їхнього психічного здоров'я та благополуччя в умовах війни» (Креденцер, 2024); 5) «Технологія розвитку креативного потенціалу як детермінанти забезпечення психічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах війни».

Слід зазначити, що окрему тренінгову програму складала програма, яка була впроваджена на деокупованих територіях (в освітніх організаціях м. Бучі Київської обл.) (Карамушка, 2022b).

Відповідно до технологічного підходу, *психологічний тренінг* для психологічної підготовки менеджерів та персоналу організацій являє собою форму реалізації технологічного підходу, який дає можливість відпрацювати, «відтренувати» у його учасників психолого-управлінські та психолого-педагогічні уміння й навички, необхідні для забезпечення ефективної діяльності та розвитку організацій (Карамушка, 2022а).

Реалізація психологічних тренінгів передбачала використання спеціальної системи *інтерактивних технік* (організаційно-спрямовуючих та змістовно-сміслових) (Карамушка, 2022а). У структурі кожної тренінгової сесії використовувались інтерактивні техніки, які сприяють реалізації трьох основних складових технології: а) розкриття сутності певного явища (процесу) та його специфічних характеристик; б) діагностика певних психологічних характеристик, які впливають на вияви певного явища (процесу); в) впровадження корекційно-розвивальних вправ для розвитку певних психологічних характеристик (особистості, групи, організації), які прямо чи опосередковано впливають на вияви складових того чи іншого явища (процесу).

Зокрема було використано такі змістовно-сміслові техніки: робота в малих групах; міжгрупове обговорення; «мозкові» штурми; рольові/ділові ігри; аналіз ситуацій; домашні творчі завдання тощо (Карамушка, 2022а).

Також враховувались наявні в літературі розробки, які стосуються особливостей підготовки тренінгових програм, зокрема в умовах війни (Зливков & Лукомська, 2022; Романовська, 2022).

Технологія «Розробка та впровадження політики «Healthy organizations» в організаціях» була спрямована на розробку та реалізацію основних підходів концепції «Healthy organizations». Як уже зазначалось вище, під «здоровими організаціями» розуміються організації, культура, клімат та практика яких створюють середовище, сприятливе для забезпечення різних видів здоров'я організацій, у тому числі й психологічного, та безпеки працівників, а також для організаційної ефективності (Карамушка, 2021, 2023; Di Fabio, 2016, 2017).

Було використано такі техніки для розробки політики «здорових організацій»: вивчення офіційних документів та публікацій з проблеми; аналіз досвіду інших організацій; «мозкові штурми», групові обговорення, опитування членів організації; поетапне впровадження основних складових політики «здорових організацій» тощо.

Щодо *мезорівня (міжорганізаційний рівень, рівень громади)*, то тут реалізовувалась технологія, яка за своїм змістом називалась «Роль громади у забезпеченні психічного здоров'я вимушених переселенців в умовах війни».

Слід зазначити, що необхідність розробки та впровадження цієї технології була обумовлена інтенсивними міграційними процесами в умовах війни, що стосуються «внутрішніх» та «зовнішніх» переселенців, тобто українців, які внаслідок жаклих умов війни змушені були змінити місце проживання (опинитись в іншому регіоні України чи за кордоном) та адаптуватись до нових соціально-економічних й соціально-культурних умов. Варто наголосити, що ця технологія була спрямована не лише на персонал, а на більш ширші категорії населення, відповідно до реальних ситуацій, які склались в громадах. Водночас програма передбачала і залучення психологів, які надавали психологічну допомогу особам та проживали в громаді. Особливість такої технології також полягала в

тому, що вона впроваджувалась в тісній взаємодії різних організацій (місцевого самоврядування, освітніх, медичних, волонтерських тощо).

Ця технологія реалізовувалась насамперед через реалізацію *проектів організаційно-психологічної та соціально-психологічної підтримки вимушених переселенців*, ініціатором та/або активним учасником яких була авторка статті та інші учасники наукового проєкту, який виконувався під нашим керівництвом: 1) Проєкт «Соціально-психологічна підтримка вимушених «внутрішніх» переселенців в рамках громади», яка реалізувалась у волонтерському центрі «SOS. Штаб громадянської оборони» м. Кам'янець-Подільського Хмельницької обл. (Карамушка, 2022с); 2) Проєкт «Соціально-психологічна підтримка українців у Німеччині» (Креденцер, 2023; Креденцер, Карамушка, Вальдшмідт & Клімов, 2022).

Для реалізації названих технологій було використано дві групи технік для роботи з вимушеними «внутрішніми» та «зовнішніми» переселенцями.

До *першої групи* відносилась підготовка психоедукаційних медіа-ресурсів (підготовка телевізійних програм та інтернет-ресурсів для соціальних мереж).

Другу групу утворили техніки проведення опитування серед вимушених «внутрішніх» переселенців в гуманітарних центрах (для вивчення їхніх запитів та потреб, емоційного стану).

Третя група включали техніки для проведення індивідуальних психологічних консультацій та групових форм роботи (стабілізаційних груп та груп психологічної підтримки).

І *четверту групу* утворили *техніки для проведення роботи з психологами*: супервізійні зустрічі; інтерв'язійні зустрічі.

Слід зазначити, що названі підходи мали багато спільних характеристик з напрямками психологічної роботи, які використовувались в цей період іншими психологами та які стосувались роботи громад й психологічних особливостей «внутрішніх» (Кирилюк & Чвертко, 2023) та «зовнішніх» (Арефнія, 2022; Бахмутова & Неска, 2022; Сингаївська & Осауленко, 2023) переміщених осіб. Водночас враховувались розробки, які стосувались психотерапевтичної та консультативної роботи (Мальцева & Шувалова, 2023; Кісарчук, 2017; Омельченко, 2023; Панок & Ткачук, 2021 та ін.).

І на *мікрорівні (рівні персоналу)* реалізовувалась технологія, яка за своїм змістом має назву «*Психологічна самодопомога персоналу щодо забезпечення психічного здоров'я в умовах війни*».

Однак зазначимо, що ця технологія не носила самостійного характеру, а була фактично складовою інших технологій, які реалізовувались на вище названих рівнях. Вона реалізовувалась в таких основних формах: а) психологічні консультації; б) психотерапевтичні сесії; в) індивідуальні творчі завдання (в рамках тренінгових програм та груп психологічної підтримки). Ці техніки були складовими психологічних технологій другого та третього рівнів.

Дослідниками відзначено значущість психологічної самодопомоги як чинника стресостійкості та внутрішнього психологічного потенціалу протистояння українців психотравмам в умовах війни (Пилипенко, 2022), самодопомоги і самопідтримки як успішного адаптаційного потенціалу особистості в непередбачуваних для неї життєвих обставинах (Пилипенко, 2022).

Наголосимо, що вагомим внутрішнім ресурсом для самодопомоги і самопідтримки в умовах війни є вміння піклуватися про самого себе, саморозуміння і самоприйняття себе як цілісної особистості — як з позитивними, так і негативними рисами. У зв'язку з цим особливо важливо в таких емоційно складних ситуаціях, пов'язаних з війною, переживати всі негативні емоції (страх, злість, біль, агресію, розпач тощо), говорити про свої неприємні почуття, виділяти час на проживання (переживання) болю у зв'язку із втратою, віднаходити сенси у вірі в себе і в майбутнє та позитивні моменти в складних ситуаціях (новий досвід, висновки, підтримка інших, героїчні вчинки і надлюдські можливості) (Пилипенко, 2022).

І насамкінець підкреслимо, що самодопомога полягає у здатності людини до психологічної підтримки самої себе, з опорою на потенціал віри, надії і любові у ставленні

до самої себе як адаптаційного потенціалу до найскладніших у житті кожної людини ситуацій.

Техніки психологічної самодопомоги, які використовувались у процесі практичної роботи, були такими: дихальні, саморегулятивні, догляду за тілом, релаксаційні, арттерапевтичні та ін.). При визначенні їх змісту використовувались публікації дослідників з цієї проблеми (Паркулат & Дмитренко, 2023; Сміт, Дерепров & Юле, 2021).

2. Основні етапи реалізації технологій забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу в умовах війни.

До *основних етапів* реалізації технологій забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій в умовах війни були віднесені: підготовчий, основний та завершальний.

На *підготовчому етапі* відбувалась розробка змісту технології (за певним алгоритмом), який відповідає рівню та формі її реалізації. Також на цьому етапі визначались етапи розробки технології, критерії та методики визначення її ефективності.

Наприклад, до *основних етапів розробки психологічних тренінгів* (як форми реалізації технологій забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу в умовах війни) нами було віднесено: 1) чітке обґрунтування мети та завдань тренінгу; 2) визначення основних тематичних сесій, які входять до тренінгу; 3) обґрунтування переліку питань у кожному компоненті тренінгової сесії; 4) представлення кожного із визначених питань за допомогою відповідних видів інтерактивних технік, які уже знайшли відображення в літературі; 5) «наповнення» обраних видів інтерактивних технік змістом, який відповідає меті та завданням тренінгу; 6) створення нових, ще не існуючих інтерактивних технік, якщо цього потребує завдання тренінгу і зміст відповідних смислових питань або відчувається обмеженість існуючих технік тощо.

Під час *основного етапу* здійснювались впровадження та апробації змісту технологій і вирішувались такі основні завдання: а) відбувалась апробація та деталізація основних складових технологій; б) здійснювався опис результатів виконання інтерактивних технік, які відносились до основних компонентів технологій (інформаційного, діагностичного та корекційно-розвивального); в) складався розгорнутий зміст (протокол проведення) кожного із занять. Це давало можливість підготувати розгорнутий опис технологій та можливість їх використання надалі іншими фахівцями.

Наприклад, у випадку з *впровадженням та апробацією змісту тренінгу* реалізовувались такі *підетапи*: 1) простеження динаміки «основних» (змістовно-смислових) та «допоміжних» (наприклад, групової динаміки) процесів під час реалізації технології; 2) забезпечення рефлексії активності учасників тренінгу («власної») та інших учасників, включених у реалізацію тренінгу), за результатами окремої тренінгової сесії чи тренінгу в цілому; 3) відбувалась зміна, у разі необхідності, основних інтерактивних технік виконання певних завдань (на основі результатів рефлексії) тощо.

На *завершальному етапі* (визначення ефективності технології) використовувались *критерії та методи вимірювання ефективності технологій*, які були визначені на першому етапі, і які мали певну специфіку для технологій кожного рівня.

Так, для аналізу *ефективності вебінарів* використовувались такі критерії, як кількість присутніх на вебінарах осіб та число осіб, які переглянули відеозаписи вебінарів після їх проведення. Окрім того, аналізувались питання та оцінки, які висловлювали учасники у чаті вебінару, обмін інформаційними матеріалами в чаті, а також результати їх активності під час роботи у відеокласах (результати аналізу кейсів, які обговорювались під час відеокласів у групах та парах, звичайно, із дотриманням принципів конфіденційності; визначення підходів до вирішення тих чи інших проблем, їх візуалізація тощо).

Для вимірювання ефективності тренінгових програм було застосовано *три групи критеріїв*. Перша група критеріїв стосувалась рівня знань персоналу організацій щодо сутності психічного здоров'я, а також вираженості його складових. Друга група критеріїв стосувалась сутності конкретних детермінант психічного здоров'я та їх вираженості. І третя група критеріїв стосувалась ставлення персоналу організацій до змісту та особливостей реалізації технологій.

Для вимірювання відповідних критеріїв використовувались *авторські анкети та*

низка діагностичних методик, зокрема адаптованих авторами дослідження. Це такі опитувальники, як: «Методика «Самооцінка тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності»; «Шкали позитивного психічного здоров'я» (Positive Mental Health Scale (PMH-scale) J. Lukat, J. Margraf, R. Lutz, W.M. van der Veld, E.S.Becker; адаптація Л.М. Карамушки, О.В. Креденцер, К.В. Терещенко; «Опитувальник для вимірювання локус контролю здоров'я» (Multidimensional Health Locus-of-Control Scales) (Kassianos, Symeou & Ioannou; адаптація Л.М. Карамушки, О.В. Креденцер, К.В. Терещенко) та ін. (Карамушка, Креденцер, Терещенко, Лагодзінська, Івкін & Ковальчук, 2023).

Висновки:

1. До основних складових «Психологічних технологій для забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу в умовах війни» відносяться такі *рівні та форми реалізації технологій*: а) *макрорівень* (рівень галузі): онлайн-всеукраїнські-вебінари; онлайн та офлайн-науково-практичні форуми; б) *мезорівень* (рівень організацій): офлайн та онлайн-тренінги в організаціях та інститутах післядипломної освіти, у тому числі на деокупованих територіях; «Технологія розробки політики «Healthy organizations» в організаціях»; в) *мезорівень* (міжорганізаційний рівень, рівень громади): проекти організаційно-психологічної та соціально-психологічної підтримки членів громади та персоналу; г) *мікрорівень* (рівень персоналу): психологічні консультації; психотерапевтичні сесії, індивідуальні творчі завдання.

2. До основних етапів реалізації «Технологій забезпечення психічного здоров'я та благополуччя персоналу в умовах війни» відносяться: а) підготовчий (розробка змісту та дизайну технології, визначення критеріїв та методів дослідження її ефективності); б) основний (апробація та експериментальне впровадження технологій); в) завершальний (визначення ефективності технологій на основі розроблених критеріїв).

Перспективи подальших досліджень. До перспективних напрямків дослідження відноситься розробка програми психологічної підготовки для організаційних психологів для оволодіння системою психологічних технологій забезпечення психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни.

Література

1. Арефнія, С. (2022). Проблеми адаптації до умов війни українців, які стали героями телевізійної програми «Допомога психолога». *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2(26), 7-15. <https://doi.org/10.31108/2.2022.2.26.1>
2. Бахмутова, Л.М., & Неска, А. (2022). Особливості психологічних порушень серед українських біженців у Польщі. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія*, 22, 3-18.
3. Бондарчук, О.І., & Карамушка, Л.М. (2023). *Психологічне здоров'я особистості в умовах війни і повоєнний час (Україна-Польща-Ізраїль) для освітян та психологів. Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 1 (5), 1-4. <https://lib.iitta.gov.ua/736031/>
4. Зливков, В.Л., & Лукомська, С.О. (2022). Особливості використання тренінгу життєстійкості у психологічній реабілітації учасників бойових дій. *Вісник Національного університету оборони України*, 1 (65), 24-30.
5. Карамушка, Л. (2021). «Healthy organizations»: сутність, основні напрямки та методи активності для забезпечення психічного здоров'я персоналу. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3 (23), 40-49. <https://doi.org/10.31108/2.2021.2.23.5>
6. Карамушка, Л.М. (2022а). *Психологічні тренінги для підготовки менеджерів та персоналу освітніх організацій (реалізація технологічного підходу)*. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
7. Карамушка, Л.М. (2022б). Тренінгова програма «Як зберегти та підтримати психічне здоров'я освітнього персоналу в умовах війни»: зміст, структура, процедура проведення. *Київський журнал сучасної психології та психотерапії*, 4, 24-45. <https://lib.iitta.gov.ua/734063/>
8. Карамушка, Л.М. (2022с). *Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати*. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/730974/>
9. Карамушка, Л. (2023). Можливості використання методу позитивної психотерапії для реалізації концепції «Healthy Organizations». *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 29(2-3), 25-38. <http://orgpsy-journal.in.ua/index.php/orep/article/view/393>
10. Карамушка, Л.М. (2023а). *Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни*. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/737839/>
11. Карамушка, Л.М. (2024а). Тренінг розвитку продуктивних копінг-стратегій в контексті забезпечення психічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1(3), 3-39. <https://lib.iitta.gov.ua/740249/>

12. Карамушка, Л. (2024b). До проблеми розробки технологій забезпечення психологічного здоров'я особистості в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2(32), 41-58. <https://doi.org/10.31108/2.2024.2.32.4>
13. Карамушка, Л.М., & Креденцер, О.В. (Ред.) (2023). *Українська Асоціація організаційних психологів та психологів праці* / Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко, В. І. Лагодзінська, В. М. Івкін, О. С. Ковальчук. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/734254/>
14. Карамушка, Л., Креденцер, О., Терещенко, К., Лагодзінська, В., Івкін, В., & Ковальчук, О.С. (2023). *Методики дослідження психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій*. За ред Л. М. Карамушка, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/733813/>
15. Кирилюк, І., & Чвертко, Л. (2023). Волонтерський туризм як інструмент соціальної інтеграції вимушено переміщених осіб під час російського воєнного вторгнення. *Економічні горизонти*, 1(23), 80–91. [https://doi.org/10.31499/2616-5236.1\(23\).2023.273362](https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(23).2023.273362)
16. Кісарчук, З.Г. (Ред.). (2017). *Особливості стосунків «психотерапевт – клієнт» у сучасному соціокультурному середовищі* / З.Г. Кісарчук, Я.М. Омельченко, Г.П. Лазос та ін. Видавничий Дім «Слово».
17. Креденцер, О.В. (2023). *Забезпечення психічного здоров'я українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною*. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/737841/>
18. Креденцер, О.В. (2024). Тренінг розвитку професійної самоефективності персоналу освітніх організацій в контексті забезпечення їхнього психологічного здоров'я та благополуччя в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1 (31), 50-59. <https://lib.iitta.gov.ua/740254/>
19. Креденцер, О., Карамушка, Л., Вальдшмідт, Ф., & Клімов, С. (2022). Концепція проекту «Соціально-психологічна підтримка українців в Німеччині». *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 3(27), 6-25. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.1>
20. Максименко, С.Д., Карамушка, Л.М., Чепелева, Н.В., & Кокун, О.М. (2023). Про діяльність Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України щодо психологічної підтримки населення України під час воєнного стану. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 5(1), 1-12. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.51>
21. Мальцева, О., & Шувалова, А. (2023). Соціально-психологічна реабілітація цивільного населення під час війни. *Nauka I Studia*, 11. https://nauka-i-studia.eu/ojs/index.php/pl_ojs/article/view/237
22. Омельченко, Я.М. (Ред.) (2023). *Застосування психотерапевтичних технологій у наданні допомоги постраждалим з проявами посттравматичного стресового розладу* / Я. М. Омельченко, З.Г. Кісарчук, Т.С. Гурлева, Г. П. Лазос [та ін.]; Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/736404/>
23. Панок, В.Г., & Ткачук, І.І. (Ред.) (2021). *Технології психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (з досвіду роботи)* / авт. кол: В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало, Т. Б. Гніда, І. О. Корнієнко, Н. В. Лунченко, Ю. А. Луценко, Р. А. Мороз, І. І. Ткачук. Ніка-Центр. <https://lib.iitta.gov.ua/729191/1/tehnologii3.pdf>
24. Паркулаб, О., & Дметерко, Н. (2023). Арттерапевтичні технології психологічної допомоги дітям, які опинились у складних життєвих обставинах. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*, 2(58), 31-36. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.5>
25. Пилипенко, Н. (2022). Психологічна допомога та підтримка постраждалим внаслідок війни в Україні. *Вісник Національного університету оборони України*, 70(6), 142–148. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-70-6-142-148>
26. Романовська, Д. Д. (2022). Психологічна допомога у закладах освіти в період війни: запити, методики, алгоритми дій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 1, 148-152. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.28>
27. Сингаївська, І., & Осауленко, Н. (2023). Особливості комунікативних проблем в шлюбних партнерських стосунках переселенців під час війни. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 3(71), 125–134. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-71-125-134>
28. Сміт, П., Дирегров, Е., & Юле, У. (2016). *Діти та війна: навчання технік зцілення*. Інститут психічного здоров'я Українського Католицького університету.
29. Терещенко, К. (2024). Тренінг розвитку комунікативного потенціалу в контексті забезпечення психологічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 32(2), 96-107. <https://doi.org/10.31108/2.2024.2.32.8>
30. Терещенко, К., & Івкін, В. (2024). Тренінг розвитку толерантності до невизначеності як детермінанти забезпечення психологічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 32(2), 108-118. <https://doi.org/10.31108/2.2024.2.32.9>
31. Di Fabio, A. (2016). Positive relational management for healthy organizations: psychometric properties of a new scale for prevention for workers. *Frontiers in Psychology*, 7, 1523. [10.3389/fpsyg.2016.01523](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01523)
32. Di Fabio, A. (2017). Positive Healthy Organizations: Promoting Well-Being, Meaningfulness, and Sustainability in Organizations. *Frontiers in Psychology*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01938>

References

1. Arefnia, S. (2022). Problemy adaptatsiyi do umov viiny ukraintsiv, yaki staly geroyamy televiziynoyi programy «Dopomoga psykhologa» [Problems of adjustment to the conditions of war of Ukrainians who appeared in TV program "Psychologists Help"]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 2(26), 7-15. <https://doi.org/10.31108/2.2022.2.26.1> [In Ukrainian]
2. Bakhmutova, L. M., & Neska, A. (2022). Osoblyvosti psykhologichnykh porushen sered ukrainskykh bizhentsiv u Polschi [Peculiarities of psychological disorders among Ukrainian refugees in Poland]. *Aktualni problemy psykholgiyi: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholgiyi imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukrainy. Tom. V: Psykhofiziologia. Psykhologia pratsi. Eksperymentalna psykholgia*, 22, 3-18. [In Ukrainian]
3. Bondarchuk, O. I., & Karamushka, L. M. (2023). *Psykhologichne zdorovya osobystosti v umovakh viiny i povoyenny chas (Ukraina-Polscha-Izrail) dlya osvityan ta psykhologiv [Psychological health of the individual in war and post-war times (Ukraine-Poland-Israel) for educators and psychologists]*. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi pedagogichnykh nauk Ukrainy*, 1 (5), 1-4. <https://lib.iitta.gov.ua/736031/> [In Ukrainian]
4. Zlyvkov, V. L., & Lukomska, S. O. (2022). Osoblyvosti vykorystannya treningu zhyttyestiikosti u psykhologichnii reabilitatsiyi uchashnykiv boiovykh dii [Resilience training in combatants psychological rehabilitation]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 1 (65), 24-30. [In Ukrainian]
5. Karamushka, L. (2021). «Healthy organizations»: sutnist, osnovni napryamky ta metody aktyvnosti dlya zabezpechennya psykhichnogo zdorovya personalu ["Healthy organizations": the essence, main directions and methods to promote staffs mental]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 2-3 (23), 40-49. <https://doi.org/10.31108/2.2021.2.23.5> [In Ukrainian]
6. Karamushka, L. M. (2022a). *Psykhologichni treniny dlya pidgotovky menedzheriv ta personalu osvitynykh organizatsii (realizatsia tekhnologichnogo pidkhodu) [Psychological trainings for managers and staff of educational organizations (a technological approach)]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
7. Karamushka, L. M. (2022b). Treningova programa «Yak zberegy ta pidtrymaty psykhične zdorovya osvitynogo personalu v umovakh viiny»: zmist, struktura, protsedura provedennya [Training program «How to preserve and promote mental health of educational personnel in war conditions»: content, structure, procedure]. *Kyivsky zhurnal suchasnoyi psykholgiyi ta psykhoterapiyi*, 4, 24-45. <https://lib.iitta.gov.ua/734063/> [In Ukrainian]
8. Karamushka, L. M. (2022c). *Psykhične zdorovya osobystosti pid chas viiny: yak iogo zberegy ta pidtrymaty [Personal mental health in wartime: how to preserve and promote it]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. <https://lib.iitta.gov.ua/730974/> [In Ukrainian]
9. Karamushka, L. (2023). Mozhyvosti vykorystannya metodu pozytyvnoyi psykhoterapiyi dlya realizatsiyi kontseptsiyi «Healthy Organizations» [Possibilities of positive psychotherapy to implement the concept of Healthy Organizations]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 29(2-3), 25-38. <http://orgpsy-journal.in.ua/index.php/opep/article/view/393> [In Ukrainian]
10. Karamushka, L. M. (2023a). *Psykhične zdorovya personalu organizatsii v umovakh viiny [Mental health of staff in conditions of war]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. <https://lib.iitta.gov.ua/737839/> [In Ukrainian]
11. Karamushka, L. M. (2024a). Trening rozvytku produktyvnykh koping-strategii v konteksti zabezpechennya psykhologichnogo zdorovya ta blagopoluchya osvitynogo personalu v umovakh viiny [Productive coping strategies development training to promote mental health and well-being of educational personnel in war conditions]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 1(3), 3-39. <https://lib.iitta.gov.ua/740249/> [In Ukrainian]
12. Karamushka, L. (2024b). Do problemy rozrobky tekhnologii zabezpechennya psykhologichnogo zdorovya osobystosti v umovakh viiny [The problem of developing technologies for promoting psychological health of an individual in war]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 2(32), 41-58. <https://doi.org/10.31108/2.2024.2.32.4> [In Ukrainian]
13. Karamushka, L. M., & Kredentser, O. V. (Ed.) (2023). *Ukrainska Asotsiatsia organizatsiinykh psykhologiv ta psykhologiv pratsi [Ukrainian Association of Organizational Psychologists and Work Psychologists]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. <https://lib.iitta.gov.ua/734254/> [In Ukrainian]
14. Karamushka, L., Kredentser, O., Tereschenko, K., Lagodzinska, V., Ivkin, V., & Kovalchuk, O. S. (2023). *Metodyky doslidzhennya psykhichnogo zdorovya ta blagopoluchya personalu organizatsii [Tools to research staffs mental health and well-being]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. <https://lib.iitta.gov.ua/733813/> [In Ukrainian]
15. Kyrylyuk, I., & Chvertko, L. (2023). Volontersky turyzm yak instrument sotsialnoyi integratsiyi vymusheno peremischenykh osib pid chas rosiiskogo voyennogo vtorgnennya [Volunteer tourism as a tool for social integration of forcibly displaced individuals during the Russian military invasion]. *Ekonomichni goryzonty*, 1(23), 80-91. [https://doi.org/10.31499/2616-5236.1\(23\).2023.273362](https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(23).2023.273362) [In Ukrainian]
16. Kisarchuk, Z. G. (Ed.). (2017). *Osoblyvosti stosunkiv «psykhoterapevt-kliiyent» u suchasnomu sotsiokulturnomu seredovyyschi [Psychotherapist-client relationship in modern socio-cultural environment]*. Vydavnychy Dim «Slovo». [In Ukrainian]
17. Kredentser, O. V. (2023). *Zabezpechennya psykhichnogo zdorovya ukraintsiv, scho perebuvayut v Nimechyni u zvyazku z viinoju [Promoting mental health of Ukrainians who fled to Germany from the war]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. <https://lib.iitta.gov.ua/737841/> [In Ukrainian]
18. Kredentser, O. V. (2024). Trening rozvytku profesiinoyi samoefektyvnosti personalu osvitynykh organizatsii v konteksti zabezpechennya yikhnoho psykhologichnogo zdorovya ta blagopoluchya v umovakh viiny [Educational organization staffs professional self-efficacy development training in the context of promoting their psychological health and well-being in war conditions]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 1(31), 50-59. <https://lib.iitta.gov.ua/740254/> [In Ukrainian]
19. Kredentser, O., Karamushka, L., Valdshmidt, F., & Klimov, S. (2022). Kontseptsia proyecktu «Sotsialno-psykhologichna pidtrymka ukraintsiv v Nimechyni» [Concept of the project «Social and psychological support of

- Ukrainians in Germany». *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 3(27), 6-25. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.1> [In Ukrainian]
20. Maksymenko, S. D., Karamushka, L. M., Chepelyeva, N. V., & Kokun, O. M. (2023). Pro dialnist Instytutu psykholohiyi imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukrainy schodo psykholohichnoyi pidtrymky naselelnya Ukrainy pid chas voyennogo stanu [Activities of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine regarding psychological support of the population of Ukraine during martial law]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi pedagogichnykh nauk Ukrainy*, 5(1), 1-12. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.51> [In Ukrainian]
21. Maltseva, O., & Shuvalova, A. (2023). Sotsialno-psykholohichna reabilitatsia tsyvilnogo naselelnya pid chas viiny [Socio-psychological rehabilitation of the civilian population during the war]. *Nauka I Studia*, 11. https://nauka-i-studia.eu/ojs/index.php/pl_ojs/article/view/237 [In Ukrainian]
22. Omelechenko, Ya. M. (Ed.) (2023). Zastosuvannya psykhoterapevtychnykh tekhnologii u nadanni dopomogy postrazhdalym z proyavamy posttraumatychnogo stresovogo rozladu [Psychotherapeutic technologies in providing help to individuals with post-traumatic stress disorder]. G.S. Kostyuk Institute of Psychology. <https://lib.iitta.gov.ua/736404/> [In Ukrainian]
23. Panok, V. G., & Tkachuk, I. I. (Ed.) (2021). *Tekhnologiyi psykhosotsialnoyi dopomogy dityam i simyam, scho opynylys u skladnykh zhyttyevykh obstavynakh vnaslidok viiskovykh dii (z dosvidu roboty) [Technologies of psychosocial help to children and families who find themselves in difficult life situations as a result of military operations (work experience)]*. Nika-Tsentr. <https://lib.iitta.gov.ua/729191/1/tehnologii3.pdf> [In Ukrainian]
24. Parkulab, O., & Dmeterko, N. (2023). Art-terapevtychni tekhnologiyi psykholohichnoyi dopomogy dityam, yaki opynylys u skladnykh zhyttyevykh obstavynakh [Art-therapeutic technologies of psychological help to children who find themselves in difficult life situations]. *Naukovi pratsi Mizhregionalnoyi Akademiyi upravlinnya personalom. Psykholgia*, 2(58), 31-36. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.5> [In Ukrainian]
25. Pylypenko, H. (2022). Psykholohichna dopomoga ta pidtrymka postrazhdalym vnaslidok viiny v Ukraini [Psychological help to and support for victims of the war in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 70(6), 142-148. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-70-6-142-148> [In Ukrainian]
26. Romanovska, D. D. (2022). Psykholohichna dopomoga u zakladakh osvity v period viiny: zapyty, metodyky, alhorytmny dii [Psychological help in educational institutions during the war: requests, methods, action algorithms]. *Naukovy visnyk Uzhgorodskogo natsionalnogo universytetu. Seria: Psykholgia*, 1, 148-152. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.28> [In Ukrainian]
27. Syngaivska, I., & Osaulenko, N. (2023). Osoblyvosti komunikatyvnykh problem v shlyubnykh partnerskykh stosunkakh pereselentsiv pid chas viiny [Communication problems in marital partner relationships of immigrants during the war]. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, 3(71), 125-134. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-71-125-134>. [In Ukrainian]
28. Smit, P., Dyregrov, E., & Yule, U. (2016). *Dity ta viina: navchannya tekhnik zsilennya [Children and war: teaching healing techniques]*. Instytut psykhnogo zdorovya Ukrainського Katolytskogo universytetu. [In Ukrainian]
29. Tereschenko, K. (2024). Trening rozvytku komunikatyvnogo potentsialu v konteksti zabezpechennya psykholohichnogo zdorovya ta blagopoluchya osvitnogo personalu v umovakh viiny [Communicative potential development training in the context of promoting psychological health and well-being of educational personnel in war conditions]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 32(2), 96-107. <https://doi.org/10.31108/2.2024.2.32.8> [In Ukrainian]
30. Tereschenko, K., & Ivkin, V. (2024). Trening rozvytku tolerantnosti do nevyznachenosti yak determinanty zabezpechennya psykholohichnogo zdorovya ta blagopoluchya osvitnogo personalu v umovakh viiny [Training in uncertainty tolerance development as a determinant of educational personnel's psychological health and well-being in war conditions]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 32(2), 108-118. <https://doi.org/10.31108/2.2024.2.32.9> [In Ukrainian]
31. Di Fabio, A. (2016). Positive relational management for healthy organizations: psychometric properties of a new scale for prevention for workers. *Frontiers in Psychology*, 7, 1523. [10.3389/fpsyg.2016.01523](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01523)
32. Di Fabio, A. (2017). Positive Healthy Organizations: Promoting Well-Being, Meaningfulness, and Sustainability in Organizations. *Frontiers in Psychology*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01938>.

Відомості про автора

Карамушка Людмила Миколаївна, дійсна членкиня НАПН України, докторка психологічних наук, професорка, завідувачка лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Karamushka, Liudmyla, Academician of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Head, Laboratory of organizational and social psychology, G. S. Kostyuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-3419>

E-mail: LKARAMA01@gmail.com

Отримано 2 вересня 2024 р.
Рецензовано 30 вересня 2024 р.
Прийнято 3 жовтня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.3>
УДК 159.9:005.21:331.102.24:355/359]08

Елеонора Кіричевська

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАТЕГІАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОГО ПЕРСОНАЛУ СИЛ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Кіричевська Елеонора. Емпіричне дослідження стратегіальної спрямованості професійної діяльності військового персоналу Сил безпеки та оборони України.

Вступ. У сучасних умовах ведення війни в Україні значущою виявляється можливість оперативного визначення стратегіальної спрямованості професійної діяльності військового персоналу командного рівня в умовах швидких військово-технологічних змін і, враховуючи її результати, надання командуванню рекомендацій щодо залучення офіцерського та сержантського складу до виконання військових операцій.

Мета: вивчення стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності осіб з числа військового персоналу командного рівня Сил безпеки та оборони України.

Методи: Для проведення дослідження розроблена «Методика визначення стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності військового персоналу командного рівня» (Кіричевська Е.В.).

Результати. Дослідження стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності осіб з числа військового персоналу командного рівня показало, що: у переважній кількості офіцерів цієї вибірки найвищі показники посідає орієнтація на управління підпорядкованим персоналом в процесі військово-професійної діяльності, а орієнтація на фахову військовою компетенцію та прийняття тактичних/стратегічних рішень в процесі військово-професійної діяльності за показниками превалює у сержантів; у процесі дослідження виявлено комбіновані стратегіальні орієнтації у військово-професійній діяльності, сумарний відсоток яких у офіцерів значно більший, ніж у сержантів від загального відсотка за вибіркою. Це свідчить про те, що офіцерам більшою мірою, ніж сержантам, властиві комбіновані стратегіальні орієнтації у спрямованості на військово-професійну діяльність; характерним для обох вибірок є домінуюча орієнтація на управління підпорядкованим персоналом.

Висновки. Врахування результатів дослідження та їх впровадження до навчальних програм з підготовки офіцерів та сержантів сприятимуть формуванню у них необхідних індивідуально-особистісних стратегій як стартового потенціалу досягнення професіоналізму, військової майстерності, що є фундаментальною вимогою до забезпечення успішності та ефективності військових операцій.

Ключові слова: військово-професійна діяльність; стратегіальна спрямованість; комбінована стратегіальна орієнтація; фахова військова компетентність; прийняття тактичних/стратегічних рішень; управління військовим персоналом.

Kirychevska, Eleonora. An empirical study of strategic professional orientation of personnel of the Security and Defense Forces of Ukraine.

Introduction. The war in Ukraine emphasizes the importance of prompt determination of strategic professional orientations of command-level military personnel and the formulation of recommendations about the involvement of officers and non-commissioned officers in military operations.

Aim: to study the strategic orientation of command-level military personnel of the Security and Defense Forces of Ukraine.

Methods: a set of instruments to determine strategic orientation of command-level military personnel (Kirychevska, E.).

Results. The majority of officers were shown to be highly oriented to the management of subordinates, while sergeants were mainly oriented to the development of military competence and making tactical decisions; more officers than sergeants had combined strategic orientations; both officers and sergeants had subordinate management as their dominant orientation.

Conclusions. The research findings can be helpful in training officers and sergeants in developing necessary personal strategies to develop military skills and professionalism, which determine success of military operations.

Keywords: military-professional activity; strategic focus; combined strategic orientation; professional military competence; making tactical decisions; military personnel management.

Вступ. У межах психологічного забезпечення підрозділів Сил безпеки та оборони України в сучасних умовах ведення війни значущою виявляється можливість оперативного визначення стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності військового персоналу командного рівня в умовах швидких військово-технологічних змін, а також успішного його застосування в процесі виконання завдань за призначенням.

Аналітичний підхід до теоретичного вивчення проблематики психологічних стратегій військово-професійної діяльності військового персоналу дозволив виокремити певні аспекти, які відображені у відповідних шерегах наукових праць, а саме: у контексті організації психологічного забезпечення військово-професійної діяльності (Максименко, 2010; Осьодло, Грилюк & Тютюнник, 2021; Стасюк, 2014), у контексті формування професійної психологічної готовності та придатності (Грилюк, Підпригора, Москальов & Баранова, 2023; Кокун, Мороз, Пішко & Лозінська, 2021, 2024; Стасюк, 2020; Хміляр, 2013), у контексті військово-професійної діяльності в екстремальних умовах (Макаревич, 2001; Осьодло, 2019; Черкаський, 2024), у контексті військово-соціального управління та лідерства (Алещенко, 2024; Грицевич, Капінус, Мацевко & Ткачук, 2018; Храбан & Храбан, 2024).

Відкриті зарубіжні публікації та аналіз доступної літератури показують, що дослідження стратегій військово-професійної діяльності в арміях інших країн ведуться в межах концепції розвитку лідерства військового персоналу командного складу (Díez, Martínez-Morán & Aurrekoetxea-Casaus, 2023; Siew & Koh, 2023). Так, наприклад, в дослідженнях психологічних моделей навчання лідерству F. Díez, P. C. Martínez-Morán & M. Aurrekoetxea-Casaus (2023) висвітлюється підхід, що застосовується іспанськими військовими командирами, який заснований на принципі навчання протягом усього життя. Він складається з трьох основних перспектив: особистісного, професійного та мотиваційного контексту. Це дослідження показує, що військово-професійне лідерство будується безперервно протягом усього життя і підтримується більш неформальними, ніж формальними системами навчання. Основні висновки цього дослідження показують, що керівництво іспанських військових командирів виходить з неформального підходу, заснованого на різних можливостях, наданих в межах службового середовища, індивідуальної роботи та підтримки сім'ї. До формальної системи навчання відносяться такі аспекти військово-професійної діяльності, як: стратегія поведінки в екстремальних/бойових умовах, прийняття рішень в непередбачуваних обставинах бойових дій, розвиток військової навички лідера, що є фундаментальною військовою рисою військового персоналу командного складу.

Іншим напрямом зарубіжних досліджень є вивчення різних форм деструктивного лідерства у військовому контексті (Hol Fosse, Skogstad, Einarsen & Martinussen, 2019), які припускають, що в збройних силах можуть бути застосовані деструктивні стратегії керівництва. Негативні результати бойових дій, високі ризики та втрати, включаючи ризик втрати життя, можуть спонукати військових лідерів до більш силових та агресивних стратегій поведінки для забезпечення ефективності підрозділу, іноді переходячи до застосування деструктивних впливів і форм взаємодії.

З метою забезпечення відповідних вимог до кваліфікації військових кадрів в сучасних умовах ведення війни в Україні виникає потреба в розвитку ідей зазначених концепцій в напрямку поглибленого вивчення стратегіальної спрямованості професійної діяльності військового персоналу командного рівня, оскільки містить практичну значущість, орієнтовану на підвищення рівня боєздатності збройних формувань державного підпорядкування.

Мета дослідження: вивчення стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності осіб з числа військового персоналу командного рівня Сил безпеки та оборони України.

Завдання дослідження:

1. Представити психологічний інструментарій емпіричного дослідження стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності військового персоналу командного рівня.
2. Здійснити опис та інтерпретацію результатів вивчення стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності військового персоналу командного рівня.

Методи та організація дослідження. Для проведення дослідження була розроблена «Методика визначення стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності військового персоналу командного рівня» (Кіричевська Е.В.).

Необхідність забезпечення певних умов формування стратегіальної готовності військового персоналу до виконання завдань за призначенням в сучасних умовах ведення бойових дій привела до розробки психологічного інструментарію, який би задовольняв потреби, обумовленні актуальними вимогами війни, до підготовки відповідного рівня кадрів Сил безпеки та оборони України. Отже, призначення розробленої методики – визначення стратегіальної спрямованості на професіоналізацію військового персоналу командного рівня. Опитувальник методики включає 12 параметрів, які, в межах діапазону від 0 до 10 балів, оцінюються респондентом. Надалі на їх основі визначається вираженість та рівні прояву особистісних та поведінкових спрямувань у військово-професійній діяльності за трьома шкалами: I. Орієнтація на фахову військову компетенцію; II. Орієнтація на прийняття тактичних/стратегічних рішень; III. Орієнтація на управління підпорядкованим персоналом.

Отже, з метою вивчення стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності осіб з числа командного складу був розроблений психологічний інструментарій, який складається із бланку опитувальника, ключів обрахунку результатів за відповідними шкалами та опису процедури обрахунку.

Нижче подається зразок бланку, в якому наводяться інструкція для виконання, а також параметри та діапазон оцінювання.

Бланк експрес-методики

Вам необхідно здійснити самооцінку вираженості поданих в таблиці особистісних та поведінкових спрямувань у військово-професійній діяльності за 10-бальною шкалою. Для цього, в межах діапазону оцінювання від 0 до 10, поставте відповідну цифру навпроти кожного параметру:

ПІБ _____
Звання _____ посада _____

№	Військово-професійні якості	Оцінка від 0-10
1.	Рівень розвитку когнітивних здібностей	
2.	Організаторська кмітливість	
3.	Сформованість індивідуального стилю керівництва	
4.	Здатність до переконуючого впливу на підлеглих	
5.	Здатність до постійної включеності у процес прийняття рішень	
6.	Здатність до прогнозування неординарних ситуацій і вибір шляхів найбільш раціонального їх вирішення	
7.	Моральна відповідальність за результати військово-професійної діяльності при виникненні надзвичайних подій	
8.	Здатність до компромісів без втрати основних пріоритетів	
9.	Розуміння мотивації і життєвих цінностей підлеглого о/с	
10.	Професійна компетентність, необхідний рівень педагогічних здібностей, психолого-педагогічна ерудиція	
11.	Здатність діяти на всіх напрямках військової праці та сполучати теоретичний аналіз із практичним вирішенням завдань	
12.	Спрямованість на досягнення оптимального рівня військово-професійної компетентності	

Ключ:

Шкала 1. Фахова військова компетентність: 1; 10; 11; 12.

Шкала 2. Прийняття тактичних/стратегічних рішень: 5; 6; 7; 8.

Шкала 3. Управління військовим персоналом: 2; 3; 4; 9.

Під час підрахунку балів за кожним блоком вираховується середньостатистичний показник за шкалою. Сумарний показник $\sum 1 - 12$. Кількісний показник, що характеризує рівень прояву кожної стратегіальної орієнтації отримується шляхом сумування балів всіх компонентів, що її складають. Відповідно мінімально можливий кількісний показник кожної шкали дорівнює 0 балів, а максимально можливий – 40 балам. Сумарний показник за трьома шкалами (стратегіальними орієнтаціями) вираження спрямованості на професіоналізацію у військово-професійній діяльності знаходиться в межах від 0 до 120 балів. Величина показника (Ip) та рівні спрямованості на професіоналізацію: 120-96 – високий; 95-71 – вище середнього; 70-46 – середній; 45-21 – нижче середнього; 20-0 – мінімальний.

Вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь 86 офіцерів та 116 сержантів із загальною кількістю 202 особи. Вибірка для дослідження стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності військового персоналу на рівні офіцерського складу включає 86 осіб і представлена так (табл. 1).

Таблиця 1

Вибірка для дослідження стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності військового персоналу командного рівня (офіцери (n= 86))

Характеристика вибірки		n	%
Стать	чоловіки	74	86
	жінки	12	14
Форма призиву	контракт	51	59,3
	мобілізація	35	40,7
Вік	20-30	15	17,4
	31-41	27	31,4
	42-52	32	37,2
	53-60	12	14,0
Цивільна вища освіта	так	29	33,7
	ні	57	66,3
Військова освіта (рівні)	тактичний L-1B	62	72,1
	тактичний L-1C	16	18,6
	оперативний L-3	8	9,3
Вислуга років	1-5	25	29,1
	6-10	39	45,3
	11-15	5	5,8
	16-30	17	19,8
Досвід бойових дій	наявний	55	64,0
	відсутній	31	36,0
Підрозділ, в якому проходить служба	піхотний	37	43,0
	розвідувальний	10	5,8
	матеріального забезпечення	10	5,8
	інженерний	8	9,3
	артилерійський	11	12,8
	радіозасобів	11	12,8
	снайперський	4	4,7
	танковий	2	2,3
	медичний	3	3,5
Сфера виконання завдань	польова/бойова	49	55,8
	штабна	25	29,1
	тилова	13	15,1

Вибірка для дослідження стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності військового персоналу на рівні сержантського складу включає 116 осіб і представлена так (табл. 2).

Таблиця 2

Вибірка для дослідження стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності військового персоналу командного рівня (сержанти (n= 116))

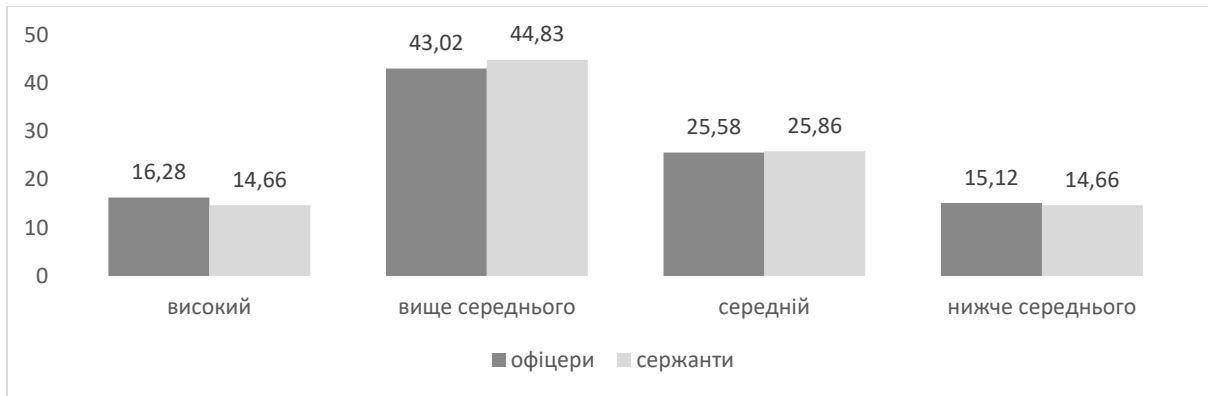
Характеристика вибірки		n	%
Стать	чоловіки	97	83,6
	жінки	19	16,4
Форма призиву	контракт	58	50
	мобілізація	58	50
Вік	20-30	8	6,9
	31-41	65	56
	42-52	32	27,6
	53-60	11	9,5
Цивільна освіта	середня	30	25,9
	середньо-технічна	75	64,7
	вища	11	9,5
Військова освіта (рівні)	молодший сержантський склад	38	32,7
	старший сержантський склад	43	38
	вищий сержантський склад	34	29,3
Вислуга років	1-5	55	47,4
	6-10	32	27,6
	11-15	18	15,5
	16-30	11	9,5
Досвід бойових дій	так	79	68,1
	ні	37	31,9
Підрозділ, в якому проходить служба	розвідувальний	6	5,2
	матеріального забезпечення	26	22,4
	піхотний	67	57,8
	артилерійський	1	0,9
	медичний	1	0,9
	снайперський	4	3,4
	радіозасобів	5	4,3
	танковий	5	4,3
	інженерний	1	0,9
Сфера виконання завдань	польова/бойова	68	58,6
	штабна	17	14,7
	тилова	31	26,7

Вибірка являє собою ретельно продуманий набір учасників, що сприяє валідності дослідження. Контентна, критеріальна і конструктивна валідності посилюються за рахунок різноманітності та показності вибірки, а також відповідності методів дослідження цілям і завданням дослідження.

Результати дослідження та їх обговорення. Для реалізації поставленої мети, а також з метою логічного розгортання цього етапу дослідження було здійснено статистичний та порівняльний аналіз результатів за авторською «Методикою визначення стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності».

Передусім було здійснено підрахунок інтегрального показника стратегіальної спрямованості на професіоналізацію, за показниками якого було визначено рівні

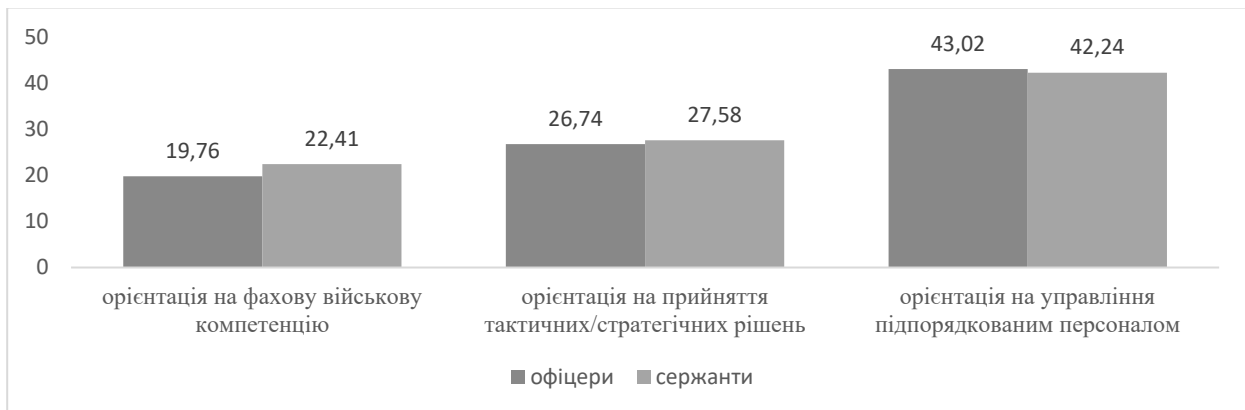
вираженості спрямованості на професіоналізацію сержантського та офіцерського складу та їх відсоткове співвідношення в межах досліджуваних вибірок (рис. 1).

Рис. 1. Співвідношення рівнів вираженості за інтегральним показником спрямованості на професіоналізацію сержантського та офіцерського складу (у %)

Як показав аналіз обрахунків, істотних відмінностей за рівнями вираженості на професіоналізацію між вибірками досліджуваних не виявлено. Проте слід зазначити, що офіцерів з високим рівнем спрямованості на професіоналізацію більше, а з рівнем вище середнього – менше, ніж сержантів; показники середнього та нижче середнього рівнів – практично не відрізняються.

Науковий інтерес міститься в результатах за обрахунками розподілу співвідношення стратегіальної спрямованості на професіоналізацію за домінуючими орієнтаціями та їх комбінаціями, які проявляються у військово-професійній діяльності офіцерів та сержантів (рис. 2-3).

Рис. 2. Розподіл співвідношення стратегіальної спрямованості професіоналізації за домінуючими орієнтаціями у військово-професійній діяльності (у %)

Доцільно зауважити, що у переважній кількості офіцерів цієї вибірки найвищі показники посідає орієнтація на управління підпорядкованим персоналом в процесі військово-професійної діяльності, а орієнтація на фахову військову компетенцію та прийняття тактичних/стратегічних рішень в процесі військово-професійної діяльності за показниками превалює у сержантів.

Такі результати у вибірці сержантів стосовно орієнтації на прийняття тактичних/стратегічних рішень в процесі військово-професійної діяльності можна пояснити крізь призму їх функціональних обов'язків, які передусім полягають у відповідальності за розробку, підготовку та реалізацію розпоряджень командирів офіцерського складу.

Відповідно вищий рівень орієнтації на фахову військову компетенцію обумовлено безпосереднім практичним застосуванням бойових розпоряджень, які реалізуються в умовах швидкоплинних воєнних змін і новацій в тактиці ведення бойових дій з використанням новітнього технічного збройного оснащення, яким вони керують, згідно посадових обов'язків.

Пояснення того, що у офіцерів цієї вибірки орієнтація на фахову військову компетенцію – найнижчий показник з поміж трьох, спирається на такі припущення: рівень базових військових компетенцій – достатній; немає можливостей; посадові обов'язки передбачають безпосередню функцію управління, яка і повинна бути домінуючою, а зазначені інші – супутніми.

У процесі аналізу обрахунків за даними методики були виявлені такі нечисленні варіанти оцінювання, які можна назвати комбінованими, у тому сенсі, що деякі командири зазначали рівнозначні бали за двома і, навіть, трьома орієнтаціями. У результаті утворилися такі комбінації орієнтацій на виконання службових обов'язків військово-професійної діяльності: 1) орієнтація на фахову військову компетенцію + орієнтація на прийняття тактичних/стратегічних рішень; 2) орієнтація на фахову військову компетенцію + орієнтація на управління підпорядкованим персоналом; 3) орієнтація на прийняття тактичних/стратегічних рішень + орієнтація на управління підпорядкованим персоналом; 4) орієнтація на фахову військову компетенцію + орієнтація на прийняття тактичних/стратегічних рішень + орієнтація на управління підпорядкованим персоналом.

Коли командир у своїй роботі застосовує комбінацію **орієнтації на фахову військову компетенцію та орієнтації на прийняття тактичних/стратегічних рішень**, це означає, що він прагне досягти високого рівня ефективності власного функціонування в Силах безпеки та оборони України.

Орієнтація на фахову військову компетенцію означає, що командир бажає мати високий рівень професійних знань та навичок, необхідних для виконання своїх військово-професійних обов'язків. Це включає в себе як теоретичну підготовку, так і практичний досвід, що дозволяє йому ефективно діяти в різних ситуаціях.

Орієнтація на прийняття тактичних/стратегічних рішень означає, що командир концентрує увагу на здатності приймати обґрунтовані рішення на різних рівнях командування. Це включає аналіз ситуації, оцінку ризиків, планування операцій та координацію дій підрозділів для досягнення поставлених цілей.

Поєднання цих двох аспектів забезпечує всебічну підготовленість осіб з числа військового персоналу командного складу, що дозволяє їм не тільки справлятися із виконанням своїх завдань на високому професійному рівні, але й приймати ефективні рішення в процесі військово-професійної діяльності.

Коли командир у своїй практиці рівною мірою поєднує **орієнтацію на фахову військову компетенцію із орієнтацією на управління підпорядкованим персоналом**, це означає, що він прагне досягти ефективного лідерства. Такий підхід дозволяє командиру не лише бути компетентним у військових питаннях, але й ефективно керувати своїм підрозділом, мотивувати й підтримувати підлеглий особовий склад, що є ключовим елементом в успішності бойової діяльності.

Орієнтація командира на фахову військову компетенцію дозволяє своєчасно набувати та оновлювати необхідний рівень актуальних знань та навичок для виконання своїх обов'язків, що забезпечує його потенційну спроможність бути ефективним та успішним в різноманітних ситуаціях військово-професійного характеру.

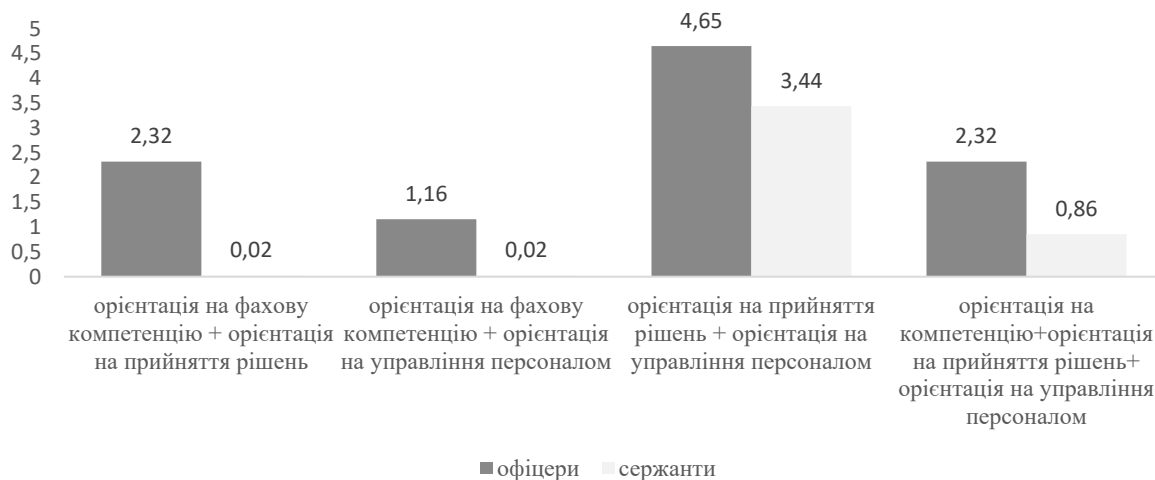
Орієнтація на управління підпорядкованим персоналом передбачає розвиток лідерських якостей, здатності мотивувати та координувати дії підлеглих. Це включає в себе вміння приймати рішення в стресових ситуаціях, комунікативні навички та здатність створювати ефективну командну роботу.

Поєднання цих двох аспектів дозволяє командиру мати потенційну спроможність ефективно керувати підпорядкованим особовим складом, забезпечуючи виконання поставлених перед ним завдань на високому рівні успішності.

Коли командир у своїй практиці рівною мірою поєднує **орієнтацію на прийняття тактичних/стратегічних рішень із орієнтацією на управління підпорядкованим персоналом**, це означає, що він застосовує комплексний підхід до управління. Такий підхід включає: тактичне та стратегічне мислення, здатність аналізувати ситуацію, приймати рішення, які враховують як короткострокові, так і довгострокові цілі. Це також забезпечує ефективне управління персоналом, оскільки командир, який орієнтований на те, щоб згуртувати колектив, мотивувати, координувати та підтримувати підлеглих, забезпечуючи їхню ефективну роботу та військово-професійний розвиток, завжди буде більш успішним в професійній сфері.

Коли командир у своїй практиці рівною мірою поєднує орієнтацію на фахову військову компетенцію із орієнтацією на прийняття тактичних/стратегічних рішень, а також із орієнтацією на управління підпорядкованим персоналом, це означає, що командир застосовує інтегрований підхід до управління. Такий підхід включає фахову військову компетенцію, а саме: володіння глибокими знаннями у військовій справі, які в потенціалі забезпечать йому спроможність ефективно виконувати свої службові обов'язки. Тактичне та стратегічне мислення сприяє тому, щоб приймати рішення, які враховують як поточну ситуацію, так і довгострокові перспективи. Це поєднання дозволяє досягати високих результатів, оскільки враховуються всі аспекти управління та наслідки прийнятих рішень.

Отже, розглянемо співвідношення стратегіальної спрямованості професіоналізації за комбінованими варіантами орієнтацій у військово-професійній діяльності обох вибірок (рис. 3).

Рис. 3. Розподіл співвідношення стратегіальної спрямованості професіоналізації за комбінованими варіантами орієнтацій у військово-професійній діяльності (у %)

Сумарний відсоток комбінованих орієнтацій в процесі виконання військово-професійної діяльності складає: у офіцерів 10,45%, а у сержантів 4,34% від загального відсотка за вибіркою. Це свідчить про те, що офіцерам більшою мірою, ніж сержантам, властиві комбіновані стратегії військово-професійної діяльності.

У вибірці офіцерів лідируючі позиції посідає комбінація, яка поєднує орієнтацію на прийняття тактичних/стратегічних рішень із орієнтацією на управління підпорядкованим персоналом, що свідчить про спрямованість на досягнення високого результату шляхом умілого керування підрозділом. Також це доводить і те, що без умілого керування підпорядкованим особовим складом неможливі тактичні/стратегічні успіхи як на полі бою, так і в межах всього фронту.

Як бачимо на вибірці офіцерів, такі поєднання як: орієнтація на фахову військову компетенцію із орієнтацією на прийняття тактичних/стратегічних рішень та орієнтація на

фахову військову компетенцію із орієнтацією на прийняття тактичних/стратегічних рішень, а також із орієнтацією на управління підпорядкованим персоналом, посідають рівнозначні позиції. Такі результати можуть обумовлюватися різними чинниками, наприклад: специфікою посади, сферою виконання службово-бойових завдань, рівнем фахової підготовленості, вислугою років, досвідом участі в бойових діях тощо.

Така комбінація, як орієнтація на фахову військову компетенцію із орієнтацією на управління підпорядкованим персоналом має найнижчий рейтинг з-поміж усіх позицій за вибіркою офіцерів. Однак це може свідчити про те, що офіцери, для яких ці дві орієнтації рівнозначно значущі і пріоритетні, безумовно покладаються у своїй професійній сфері передусім на академічні знання, Статут, керівні документи, визначені стандарти і пов'язують їх з ефективністю керування в межах функціональних обов'язків згідно займаної посади.

Для сержантів, як і для офіцерів, найвищі показники серед комбінованих варіантів належать поєднанню орієнтації на прийняття тактичних/стратегічних рішень із орієнтацією на управління підпорядкованим персоналом, що своєю чергою свідчить про те, що ці елементи професіоналізації для них є найбільш актуальними на цьому етапі ведення війни.

Другою за відсотковим значенням для сержантів виявилася трьохкомпонентна комбінація орієнтацій, що є показником прихильності до комплексного та рівномірного підходу в професійній діяльності.

Для сержантів такі поєднання як: орієнтація на фахову військову компетенцію та прийняття тактичних/стратегічних рішень й орієнтація на фахову військову компетенцію із орієнтацією на управління підпорядкованим персоналом посідають рівнозначні позиції з мінімальним відсотковим значенням. Це може бути індивідуалізованою рисою спрямованості на професіоналізацію, обумовленою різними чинниками, наприклад: специфікою посади, сферою виконання службово-бойових завдань, рівнем фахової підготовленості, вислугою років, досвідом участі в бойових діях тощо.

Підсумовуючи, можна констатувати, що характерним для обох вибірок є домінуюча орієнтація на управління підпорядкованим персоналом. Специфічним чином для вибірки офіцерів проявляється професійна спрямованість з орієнтацією на комбіновані стратегії військово-професійної діяльності. Для сержантів вони властиві меншою мірою, водночас орієнтація на фахову військову компетенцію та прийняття тактичних/стратегічних рішень у сержантів не суттєво, але вищі ніж у офіцерів, тобто вони надають їм більшого значення.

Висновки. Дослідження стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності осіб з числа військового персоналу командного рівня надають підстави для висновку про те, що:

- 1) у переважній кількості офіцерів вибірки проведеного дослідження найвищі показники посідає орієнтація на управління підпорядкованим персоналом в процесі військово-професійної діяльності, а орієнтація на фахову військову компетенцію та прийняття тактичних/стратегічних рішень в процесі військово-професійної діяльності за показниками превалює у сержантів;
- 2) комбіновані стратегіальні орієнтації військово-професійної діяльності у офіцерів складають 10,45%, а у сержантів 4,34% від загального відсотка за вибіркою. Це свідчить про те, що офіцерам більшою мірою, ніж сержантам, властиві комбіновані стратегіальні орієнтації у спрямованості на професіоналізацію;
- 3) характерною для обох вибірок є домінуюча орієнтація на управління підпорядкованим персоналом.

Наведені в роботі результати вивчення стратегіальної спрямованості військово-професійної діяльності допоможуть підвищити ефективність військових формувань державного підпорядкування до виконання завдань за призначенням в умовах актуальних воєнних дій. Врахування цих результатів в розробці та впровадженні навчальних програм з підготовки офіцерського та сержантського складу сприятимуть виникненню психологічних передумов формування необхідних індивідуально-особистісних стратегій як стартового

потенціалу досягнення професіоналізму, військової майстерності, що є фундаментальною вимогою до забезпечення успішності та ефективності військових операцій.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні психологічних форм утворення індивідуально-особистісних стратегій військово-професійної діяльності та їх класифікації.

Література

1. Алешенко, В. (2024). Науково-прикладні аспекти військово-соціального управління. *Вісник Національного університету оборони України*, 80 (4), 7-15. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2024-80-4-7-15>
2. Грилюк, С.М., Підпригора, І.І., Москальов, І.О., & Баранова, Т. А. (2023). Формування моральної готовності військовослужбовців Збройних Сил України до виконання завдань за призначенням. *Досвід психологічного забезпечення в російсько-українській війні (військове лідерство та внутрішні комунікації, мотивація та моральна готовність військовослужбовців): довідково-інформаційні матеріали*, 2. НУОУ імені Івана Черняхівського, 96-105.
3. Грицевич, Т.Л., Капінус, О.С., Мацевко, Т.М., & Ткачук, П.П. (2018). *Соціально-психологічні технології управління військовими колективами: Навчально-методичний посібник*. НАСВ.
4. Кокун, О.М., Мороз, В.М., Пішко, І.О., & Лозінська Н.С. (2021). *Формування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до виконання завдань за призначенням під час бойового згадження: метод. посіб. 7БЦ*.
5. Кокун, О.М., Мороз, В.М., Пішко, І.О., & Лозінська Н.С. (2024). Методика визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу. *Вісник Національного університету оборони України*, 77(1), 62-71. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2024-77-1-62-71>
6. Максименко, С.Д. (2010). *Психобіографічні характеристики суб'єкта у військово-професійній діяльності*. УЦЗУ.
7. Макаревич, О. (2001). *Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях*. Монографія. Оріяни.
8. Осьодло, В.І. (2019). Вплив індивідуально-психологічних властивостей особистості на подолання стресових ситуацій. *Психологічний журнал*, 3, 71-83. http://nbuv.gov.ua/UJRN/psj_2019_3_9.
9. Осьодло, В.І., Грилюк, С.М., Максименко, С.Д., & Тютюнник, Л.Л. (2021) Сучасний стан і перспективи психологічного забезпечення в Збройних Силах України. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, 1, 89- 98.
10. Стасюк, В.В. (2020). Аналіз підходів до оцінювання та прогнозування психологічної готовності особового складу військ (Сил): структура чинників. *Вісник Національного університету оборони України*, 54(1), 160-166. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-54-1-160-166>
11. Стасюк, В.В. (2014). *Психологічне забезпечення діяльності військ (сил): підручник*. НУОУ.
12. Хміляр, О.Ф. (2013). Психологічна підготовка солдата і офіцера. *Вісник НУОУ*, 1, 317–322.
13. Храбан, Т., & Храбан, М. (2024). Лідерство як передумова ефективного навчання у системі вищої військової освіти. *Вісник Національного університету оборони України*, 77(1), 165-172. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2024-77-1-165-172>
14. Черкаський, А.В. (2024). Психологічні особливості командної взаємодії в екстремальних ситуаціях. *Вісник Національного університету оборони України*, 77(1), 181-187. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2024-77-1-181-187>
15. Díez, F, Martínez-Morán, P. C. & Aurrekoetxea-Casaus, M. (2023) The learning process to become a military leader: born, background and lifelong learning. *Frontiers in Education*, 8, 1140905. <https://doi.org/10.3389/educ.2023.1140905>
16. Hol Fosse, T., Skogstad, A., Einarsen, S. V., & Martinussen, M. (2019). Active and passive forms of destructive leadership in a military context: a systematic review and meta-analysis. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 28(5), 708-722. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2019.1634550>
17. Siew, D. H. K., & Koh, J. H. L. (2023). Being and becoming beginning military leaders: Implications for leadership learning. *Military psychology: the official journal of the Division of Military Psychology, American Psychological Association*, 35(2), 142-156. <https://doi.org/10.1080/08995605.2022.2088986>

References

1. Aleschenko, V. (2024). Naukovo-prykladni aspekty viiskovo-sotsialnogo upravlinnya [Scientific and applied aspects of military and social management]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 80(4), 7-15. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2024-80-4-7-15> [In Ukrainian]
2. Grylyuk, S. M., Pidoprygora, I. I., Moskalov, I. O., & Baranova, T. A. (2023). Formuvannya moralnoyi gotovnosti viiskovosluzhbovtsiv Zbroinykh Syl Ukrainy do vykonannya zavdan za pryznachennyam [Formation of the moral readiness of servicemen of the Armed Forces of Ukraine to perform assigned tasks]. *Dosvid psykholoichnogo zabezpechennya v rosiisko-ukrainskii viini (viiskove liderstvo ta vnutrishni komunikatsiyi, motyvatsia ta moralna gotovnist viiskovosluzhbovtsiv): dovidkovo-informatsiini materialy*, 2. NUOU imeni Ivana Chernyakhovskogo, 96-105. [In Ukrainian]

3. Grytsevych, T. L., Kapinus, O. S., Matsevko, T. M., & Tkachuk, P. P. (2018). *Sotsialno-psykhologichni tekhnologiyi upravlinnya viiskovymy kolektyvamy* [Socio-psychological technologies of military team management]. NASV. [In Ukrainian]
4. Kokun, O. M., Moroz, V. M., Pishko, I. O., & Lozinska, N. S. (2021). *Formuvannya psykhologichnoyi gotovnosti viiskovosluzhbovtiv viiskovoyi sluzhby za kontraktom do vykonannya zavdan za pryznachenniam pid chas boiovogo zlagodzhennya* [Formation of psychological readiness of military servicemen under contract to perform assigned tasks during combat coordination training]. 7BTS. [In Ukrainian]
5. Kokun, O. M., Moroz, V. M., Pishko, I. O., & Lozinska, N. S. (2024). Metodyka vyznachennya indyvidualnogo profilyu povedinky viiskovosluzhbovtiv serzhantskogo skladu [The method of determining the individual behavior profile of a sergeant]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 77(1), 62-71. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2024-77-1-62-71> [In Ukrainian]
6. Maksymenko, S. D. (2010). *Psykhobiografichni kharakterystyky subyekta u viiskovo-profesiinii dialnosti* [Psychobiographical characteristics of individual in military professional activity]. UTSZU. [In Ukrainian]
7. Makarevych, O. (2001). *Psykhologia regulyatsiyi povedinky osobystosti u skladnykh sytuatsiyakh* [Psychology of regulation of personal behavior in difficult situations]. Oriany. [In Ukrainian]
8. Osodlo, V. I. (2019). Vplyv indyvidualno-psykhologichnykh vlastyvostei osobystosti na podolannya stresovykh sytuatsii [The impact of personal psychological characteristics on overcoming stressful situations]. *Psykhologichny zhurnal*, 3, 71-83. http://nbuv.gov.ua/UJRN/psj_2019_3_9. [In Ukrainian]
9. Osodlo, V. I., Grylyuk, S. M., Maksymenko, S. D., & Tyutyunyk, L. L. (2021). Suchasny stan i perspektyvy psykhologichnogo zabezpechennya v Zbroinykh Sylakh Ukrainy [The current state and prospects of psychological support in the Armed Forces of Ukraine]. *Dniprovsky naukovy chasopys publichnogo upravlinnya, psykhologiyi, prava*, 1, 89-98. [In Ukrainian]
10. Stasyuk, V. V. (2020). Analiz pidkhodiv do otsynuyvannya ta prognozuvannya psykhologichnoyi gotovnosti osobovogo skladu viisk (Syl): struktura chynnykiv [Analysis of approaches to assessment and forecasting of psychological readiness of military personnel (Force): structure of factors]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 54(1), 160-166. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-54-1-160-166> [In Ukrainian]
11. Stasyuk, V. V. (2014). *Psykhologichne zabezpechennya dialnosti viisk (syl)* [Psychological support for troops (forces)]. NUOU. [In Ukrainian]
12. Khmilyar, O. F. (2013). Psykhologichna pidgotovka soldata i ofitsera [Psychological training of soldiers and officers]. *Visnyk NUOU*, 1, 317-322. [In Ukrainian]
13. Khraban, T., & Khraban, M. (2024). Liderstvo yak peredumova efektyvnogo navchannya u systemi vyschoyi viiskovoyi osvity [Leadership as a prerequisite for effective training in the system of higher military education]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 77(1), 165-172. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2024-77-1-165-172> [In Ukrainian]
14. Cherkasky, A. V. (2024). Psykhologichni osoblyvosti komandnoyi vzayemodiyi v ekstremalnykh sytuatsiyakh [Psychological features of team interaction in extreme situations]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 77(1), 181-187. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2024-77-1-181-187> [In Ukrainian]
15. Díez, F., Martínez-Morán, P. C. & Aurrekoetxea-Casaus, M. (2023) The learning process to become a military leader: born, background and lifelong learning. *Frontiers in Education*, 8, 1140905. <https://doi.org/10.3389/educ.2023.1140905>
16. Hol Fosse, T., Skogstad, A., Einarsen, S. V., & Martinussen, M. (2019). Active and passive forms of destructive leadership in a military context: a systematic review and meta-analysis. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 28(5), 708-722. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2019.1634550>
17. Siew, D. H. K., & Koh, J. H. L. (2023). Being and becoming beginning military leaders: Implications for leadership learning. *Military psychology: the official journal of the Division of Military Psychology, American Psychological Association*, 35(2), 142-156. <https://doi.org/10.1080/08995605.2022.2088986>

Відомості про автора

Кіричевська Елеонора Всеволодівна, кандидатка психологічних наук, докторантка лабораторії навчання ім. І.О. Синиці, Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Kirychenska, Eleonora, PhD, I.O. Synitsya Laboratory of Learning, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-1911-5072>

E-mail: psiheyavkimono@gmail.com

Отримано 23 вересня 2024 р.
Рецензовано 14 жовтня 2024 р.
Прийнято 17 жовтня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.4>
УДК 159.92

Валентина Лагодзінська

ТРЕНІНГ РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПЕРСОНАЛУ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЙОГО ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ТА БЛАГОПОЛУЧЧЯ В УМОВАХ ВІЙНИ Й ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Лагодзінська Валентина. Тренінг розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій як детермінанти забезпечення його психічного здоров'я та благополуччя в умовах війни й післявоєнного відновлення.

Вступ. Однією із важливих проблем в період війни є проблема підтримки та збереження психічного здоров'я особистості. Аналіз креативного потенціалу як чинника забезпечення психічного здоров'я освітнього персоналу та розробка відповідних технологій в сучасних умовах є достатньо актуальним питанням, але водночас мало дослідженим у вітчизняній психології.

Мета: розробити структуру та зміст тренінгу розвитку креативного потенціалу в контексті забезпечення психічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах війни й післявоєнного відновлення.

Методи. Для проведення дослідження використовувались методи психоедукації та методи активного соціально-психологічного впливу.

Результати. Розроблено «Тренінг розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій як детермінанти забезпечення його психічного здоров'я та благополуччя в умовах війни й післявоєнного відновлення», який включає три тренінгові сесії: 1) «Сутність поняття «креативного потенціалу» персоналу освітніх організацій»; 2) «Організаційно-психологічні чинники розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій в умовах війни й післявоєнного відновлення»; 3) «Роль креативного потенціалу в забезпеченні психічного здоров'я та благополуччя персоналу освітніх організацій в умовах війни й післявоєнного відновлення». Кожна тренінгова сесія включає інформаційно-смісловий, діагностичний та корекційно-розвивальний компоненти.

Розроблено зміст та структуру тренінгу, який розраховано на 16 годин та складається зі вступу, трьох тренінгових сесій по 4 години та заключної частини. Кожна тренінгова сесія включає різноманітні інтерактивні техніки (міні-лекції, мозкові штурми, робота в парах та міні-групах, творчі завдання, ігри, психологічні ігри, психологічні практикуми тощо).

Висновки. Тренінг був апробований в різних форматах, показав свою ефективність та може бути рекомендований практичним психологам для роботи з персоналом освітніх організацій.

Ключові слова: тренінг, творчість, креативний потенціал, психічне здоров'я, благополуччя, освітній персонал, війна.

Lahodzinska, Valentyna. Training in development of educational organization staff's creative potential as a determinant of their mental health and well-being in conditions of war and post-war recovery.

Introduction. Maintaining and preserving mental health of the individual is an important problem during the war. The analysis of creative potential as a factor in mental health of educational personnel and the development of appropriate technologies to develop it in war conditions, although being a relevant issue, is little researched in Ukrainian psychology.

Aim: to develop the structure and content of training in the development of educational organization staff's creative potential as a determinant of their mental health and well-being in the conditions of war and post-war recovery.

Methods. Psychoeducation and active socio-psychological influence methods.

Results. The "Training course in the development of educational organization staff's creative potential as a determinant of their mental health and well-being in the conditions of war and post-war recovery" was developed. It included three training sessions: 1) "The concept of creative potential of the staff of educational organizations"; 2) "Organizational and psychological factors in the development of creative potential of staff of educational organizations in the conditions of war and post-war recovery"; 3) "The role of creative potential in promoting mental health and well-being of staff of educational organizations in the conditions of war and post-war reconstruction." Each training session included

informational, diagnostic, and developmental components.

The content and structure of the training, which was 16 hours-long and consisted of an introduction, three training sessions of 4 hours each, and the final part, was developed. Each training session included a variety of interactive techniques (mini-lectures, brainstorming, work in pairs and mini-groups, creative tasks, games, psychological games, psychological workshops, etc.).

Conclusions. *The training showed its effectiveness and can be recommended to psychologists for use with the staff of educational organizations.*

Key words: *training, creativity, creative potential, mental health, well-being, educational staff, war*

Вступ. Повномасштабна війна, що розпочалась в Україні в 2022 році, окрім фізичних, матеріальних та економічних втрат суспільства, несе велику загрозу для психічного здоров'я населення України в цілому.

Л. М. Карамушка (2022) вважає, що однією із важливих проблем в період війни є проблема підтримки та збереження психічного здоров'я особистості.

У зоні підвищеного ризику в умовах війни знаходиться персонал освітніх організацій. На думку Н. Гутаревої, Ю. Мусхаріна, В. Бабак & Є. Мусенко (2013), проблему професійного здоров'я вчителя за ступенем значущості слід розглядати в контексті загальної концепції охорони здоров'я нації, тому що саме від учителя більшою мірою залежить здоров'я підростаючого покоління.

Тож актуальним завданням сьогодення для науковців – психологів є пошук дієвих чинників, що сприяють підвищенню ефективності діяльності персоналу освітніх організацій в умовах війни та забезпечують його психічне здоров'я й підвищення суб'єктивного благополуччя (Креденцер, 2023).

Наші попередні дослідження (Лагодінська, 2022) показали, що в умовах всесвітньої пандемії, спричиненої COVID-19, одним із чинників забезпечення психічного здоров'я та суб'єктивного благополуччя є креативний потенціал особистості.

Аналіз літератури показав, що проблема креативного потенціалу педагогічних працівників достатньо розроблена та розглядається в двох основних напрямках: 1) креативний потенціал студентів – майбутніх педагогів; 2) креативний потенціал власне працівників освітніх організацій.

Що стосується досліджень креативного потенціалу, педагогічної творчості та особливостей підготовки до неї *майбутніх учителів*, то цьому надається належна увага в наукових працях вітчизняних науковців (Балахтар, 2018; Павленко, 2016; Павлюк, 2007; Петришин, 2012; Петрушова, 2014 та ін.).

В.В. Павленко (2016) визначає креативний потенціал особистості як властивість особистості, що характеризується можливістю генерувати нові ідеї, здійснювати пошук шляхів практичного розв'язання оригінальних, нестандартних завдань, вибирати найбільш продуктивні стратегії творчої діяльності.

Що стосується *креативного потенціалу власне персоналу освітніх організацій*, то цим проблемам також присвячені роботи низки українських вчених (Антонова, 2012; Павлик & Радзімовська, 2023; Петришин, 2012; Рудик, 2017 та ін.).

Креативність є необхідною складовою праці вчителя, зазначає В.В. Павленко (2016). Без неї неможливий педагогічний процес. Креативність педагога специфічна за своєю суттю. Вона є необхідною умовою становлення самого педагога, його самопізнання, розвитку і розкриття як особистості. Креативність формує педагогічну талановитість учителя.

Що стосується *ролі креативного потенціалу персоналу освітніх організацій в процесі забезпечення їхнього психічного здоров'я та благополуччя*, то аналіз літератури показав, що вивчення феномену творчості в цілому та креативного потенціалу у контексті психічного здоров'я особистості має достатню багатовекторність. У науковій літературі цій проблемі присвячені праці низки психологів та педагогів (Балахтар & Москальова, 2020; Лагодінська, 2022; Лобода, 2010; Моляко, 2006; Мешко, 2013; Пічуєва, 2022; Сисоєва, 2006 та ін.).

Що стосується *ролі креативного потенціалу в умовах війни*, то аналіз літератури показує, що досить важливого значення творчість в цілому, та зокрема креативний

потенціал, набуває в умовах війни для всіх категорій населення та персоналу організацій різних соціально-економічних сфер.

Отже, проблема розвитку креативного потенціалу персоналу організацій в умовах війни, зокрема в контексті забезпечення психічного здоров'я та благополуччя, є досить актуальною та соціально значущою проблемою. Водночас ця проблема залишається недостатньо розробленою, особливо щодо сфери освіти.

Мета дослідження: розробити структуру та зміст тренінгу з розвитку креативного потенціалу в контексті забезпечення психологічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах війни й післявоєнного відновлення.

Методика та організація дослідження. Для проведення дослідження використовувались методи психоедукації та методи активного соціально-психологічного впливу.

В основу тренінгу покладено технологічний підхід, розроблений в лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України Л. Карамушкою (Карамушка, 2005, 2022).

Дослідження проведено в рамках виконання науково-дослідної теми лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Технології забезпечення психологічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах соціальної напруженості» (2022-2024 рр., номер державної реєстрації 0122U000303; науковий керівник – дійсна членкиня НАПН України, докторка психологічних наук, професорка Л. Карамушка).

Результати дослідження та їх обговорення.

На основі аналізу літератури та власного практичного досвіду роботи з цієї проблеми нами був розроблений «Тренінг розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій як детермінанти забезпечення його психічного здоров'я та благополуччя в умовах війни й післявоєнного відновлення».

Мета тренінгу: підвищити рівень *креативного потенціалу* персоналу освітніх організацій як важливого чинника забезпечення його психічного здоров'я та благополуччя в умовах війни й післявоєнного відновлення.

Завдання тренінгу:

1) Розкрити сутність поняття «*креативного потенціалу*» та його роль у забезпеченні психічного здоров'я й благополуччя персоналу освітніх організацій в умовах війни.

2) Визначити рівень *креативного потенціалу* освітян – учасників тренінгу та чинники, що на нього впливають.

3) Оволодіти навичками підвищення *креативного потенціалу* освітянами – учасниками тренінгу.

Відповідно до визначених завдань нами була розроблена програма тренінгу (таблиця 1).

Тренінг розрахований на 16 години, з яких 2 години відведено на вступ, 2 години – на заключну частину, по 4 академічні години – на кожну із трьох тематичних сесій («Сутність поняття «*креативного потенціалу*»; «Організаційно-психологічні чинники розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій в умовах війни та післявоєнного відновлення»; «Роль креативного потенціалу в забезпеченні психічного здоров'я та благополуччя персоналу освітніх організацій в умовах війни й післявоєнного відновлення»).

У ході проведення тренінгової сесії використовуються такі *інтерактивні техніки*: «криголами», робота в малих групах, міні-лекції, групові дискусії, «мозкові штурми», психомалюнок, метод незавершених речень, творчі завдання, арт-терапевтичні техніки та інші. Більшість використаних інтерактивних технік є авторськими розробками або модифікацією загальноприйнятих в груповій роботі методів.

Розроблений тренінг базується на технологічному підході (Карамушка, 2005, 2022). Кожна сесія містить інформаційно-смысловий, діагностичний та корекційно-розвивальний компоненти.

Програма тренінгу

Складові тренінгу	Години
Вступ	2
Тренінгова сесія 1. «Сутність поняття «креативного потенціалу» персоналу освітніх організацій»	4
Тренінгова сесія 2. «Організаційно-психологічні чинники розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій в умовах війни та післявоєнного відновлення»	4
Тренінгова сесія 3. «Роль креативного потенціалу в забезпеченні психічного здоров'я та благополуччя персоналу освітніх організацій в умовах війни й післявоєнного відновлення»	4
Підведення підсумків тренінгу	2
Всього	16

Зміст тренінгу

Далі розглянемо зміст тренінгу (тренінгові сесії, основні компоненти тренінгових сесій та інтерактивні техніки, які було реалізовано в кожному з компонентів).

Вступ

- *Криголам «Знайомство».* Кожен учасник заняття по колу представляється в такий спосіб: «Мене звати... Найбільше я люблю... Я вважаю себе творчою особистістю, тому що...»

- *Мозковий штурм «Визначення правил роботи групи»* (Карамушка, 2005).
- *Мультимедійна презентація «Мета, завдання та структура тренінгу».*

- *Вправа «Мої очікування».* Інструкція: на стікерах-сердечках учасники записують свої очікування від тренінгу та приклеюють свої стікери на плакаті.

- *Вправа «Мій професійний креативний герб та моє педагогічне кредо під час війни»* (Тараріна, 2017) (модифікація автора). Інструкція: кожен з учасників має намалювати свій креативний герб, який відобразить його особистість та його кредо під час війни. Для цього можна використовувати такі вислови: «Я – як креативний педагог», «Мої учні», «Я очима моїх учнів», «Моя професійна мрія під час війни» тощо. Написати фразу, яка б могла слугувати особистим професійним девізом (професійним кредо) під час війни.

Презентація та обговорення результатів. Для цього можна використовувати такі запитання: «Чи задоволені ви своїми результатами, відображеними на гербі?», «Як ви себе при цьому відчуваєте?», «Чи відрізнявся б ваш герб від герба до війни?», «Що мрієте додати до герба найближчим часом?» тощо.

Тренінгова сесія 1. «Сутність поняття «креативний потенціал» персоналу освітніх організацій».

Вступ до тренінгової сесії: мета, завдання та організація тренінгової роботи.

Інформаційно-смісловий компонент технології «Сутність поняття «креативний потенціал» персоналу освітніх організацій»:

- *Метод незавершених речень.* «Креативна особистість – це...». Інструкція: група ділиться на підгрупи по 4-6 осіб. Кожна підгрупа пише власне визначення поняття «креативна особистість» та оформлює його на окремому аркуші, а потім презентує свої визначення перед іншими учасниками. Після того як всі групи презентують свої відповіді, їх можна розвісити в аудиторії на видних місцях.

- *Мультимедійна презентація (міні-лекція):* «Креативний потенціал персоналу освітніх організацій» (аналізуються поняття «креативність» та «креативний

потенціал»). Для підготовки презентації можна використати такі літературні джерела (Максименко, 2021; Моляко, 2006; Павленко, 2016; Титаренко & Каткова, 2019).

Діагностичний компонент технології «Діагностика креативного потенціалу персоналу освітніх організацій»:

- *Психологічний практикум «Діагностика креативного потенціалу персоналу освітніх організацій».* За допомогою «Методики для дослідження креативного потенціалу організації» (Карамушка, 2015) учасники діагностують свій креативний потенціал та опрацьовують отримані результати.

Корекційно-розвивальний компонент технології «Розвиток креативного потенціалу персоналу освітніх організацій»:

- *Арт-терапевтична вправа в малих групах «Казка про креативного вчителя в умовах війни».* Інструкція: група ділиться на декілька підгруп. Кожна група придумує казку про сучасного креативного вчителя та робить відповідний малюнок до неї.

- *Презентація та обговорення результатів.* Для цього можна використовувати такі запитання: Чи складно було виконувати цю вправу? Що заважало? Чому? Чи відрізняється педагог з високим рівнем креативного потенціалу від педагога з низьким креативним потенціалом? Чому? Які основні характеристики педагога з високим креативним потенціалом? Чи важливо педагогу розвивати креативний потенціал в часи війни? Як швидко виникали оригінальні ідеї? У кого були складнощі?

Підведення підсумків тренінгової сесії.

Домашнє завдання «Інтерв'ю «Креативне оточення під час війни». Інструкція: протягом тижня взяти інтерв'ю у своїх рідних, друзів та в колег. Вони повинні відповісти на запитання: «Кого можна вважати креативною людиною?», «Які якості має креативна особистість?», «Як зберегти та розвинути свою професійну креативність під час війни?». Запишіть проведені інтерв'ю.

Тренінгова сесія 2. «Організаційно-психологічні чинники розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій в умовах війни та післявоєнного відновлення».

Вступ до тренінгової сесії:

- *Мета, завдання та організація тренінгової роботи.*
- *Обговорення домашнього завдання «Інтерв'ю «Креативне оточення під час війни».* Кожен із учасників представляє в групі результати виконання свого домашнього завдання, свої спостереження. Обговорення можна доповнити запитаннями ведучого, наприклад: «Як ви себе почували, коли виконували домашнє завдання?», «Наскільки важко було його виконувати?» тощо.

Інформаційно-смісловий компонент технології «Які організаційно-психологічні чинники впливають на розвиток креативного потенціалу персоналу освітніх організацій?»:

- *Вправа «Квіткова клумба»* (виконується в малих групах). Інструкція: група ділиться на дві підгрупи. Одна група розробляє класифікацію організаційних чинників, що пов'язані з менеджерами освітніх організацій, які, на їхню думку, можуть впливати на розвиток креативного потенціалу педагога. Друга група розробляє класифікацію організаційних чинників, які, на їхню думку, можуть впливати на розвиток креативного потенціалу педагога.

- Кожна розробка подається у вигляді «квіткової клумби». Далі відбувається представлення результатів роботи в групі та загальне обговорення.

- *Міні-лекція «Зв'язок організаційної культури та креативного потенціалу персоналу освітніх організацій».* Для підготовки до міні-лекції можна використати наявний у літературі матеріал (Іванова & Корольова, 2022; Карамушка, 2015; Лагодзінська, 2022).

Діагностичний компонент технології «Діагностика організаційної культури як важливого чинника розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій»:

- *Психологічний практикум:* «Діагностика організаційної культури освітніх

організацій». За допомогою «Методики для діагностики організаційної культури» Ч. Хенді (Карамушка, 2015) учасники тренінгу діагностують організаційну культуру своєї школи та опрацьовують отримані результати.

Корекційно-розвивальний компонент технології «Як можна розвивати організаційну культуру в контексті розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій?»:

- **Творчий проєкт «Будинок бажань»** (робота в малих групах). Інструкція: підготувати проєкт «Бажаної організаційної культури освітньої організації в умовах війни», яка б максимально сприяла розвитку креативного потенціалу персоналу, за основними її складовими (цінності, норми, традиції тощо).

Захист творчих проєктів.

- **Вправа «Крок на зустріч»** (робота в малих групах) (Тараріна, 2017) (модифікація автора). Інструкція: учасники тренінгу об'єднуються в чотири групи. Кожна група має визначити 5 заходів, спрямованих на розвиток організаційної культури освітнього закладу, що сприяють розвитку креативного потенціалу освітніх організацій в умовах війни, і записати їх на аркушах (аркуші у вигляді вирізаної стопи). Після визначення заходів тренер групує їх, визначаються дії та потенційні робочі команди, що можуть реалізувати в закладах освіти визначені учасниками тренінгу заходи. Складається групова «покрокова мапа» у вигляді колажу із заповнених стоп для розвитку організаційної культури, що сприяють розвитку креативного потенціалу освітніх організацій в умовах війни.

- **Вправа «Креатив»** (Карамушка, 2015). Інструкція: учасникам пропонується знайти якомога більше способів прояву творчості при введенні в освітню організацію таких змін, як, наприклад, розробка рекламної компанії освітньої організації або нові форми дистанційних занять в освітніх організаціях, або креативні форми активності учнів в бомбосховищі тощо.

Підведення підсумків тренінгової сесії.

Домашнє завдання «Інтерв'ю із колегами». Мета: дослідити чинники розвитку креативного потенціалу вчителів в умовах війни у педагогічному колективі. Інструкція: провести опитування колег за таким планом: «Що в роботі вчителя сприяє вияву креативного потенціалу?», «Що в роботі вчителя заважає вияву креативного потенціалу?». Оформити отримані відповіді у вигляді презентації.

Тренінгова сесія 3. «Роль креативного потенціалу в забезпеченні психічного здоров'я та благополуччя персоналу освітніх організацій в умовах війни й післявоєнного відновлення».

Вступ до тренінгової сесії:

- *Мета, завдання та організація тренінгової роботи.*
- *Обговорення виконання домашнього завдання. Демонстрація створених презентацій в групі. Групова рефлексія та обговорення.*

Інформаційно-смісловий компонент технології «Як креативний потенціал впливає на психічне здоров'я та благополуччя персоналу освітніх організацій в умовах війни»:

- **Міні-лекція:** «Роль впливу креативного потенціалу в забезпеченні психічного здоров'я та благополуччя персоналу освітніх організацій в умовах війни. Для підготовки міні-лекції використовуються наявні літературні джерела (Карамушка & Дзюба, 2019).

- **Робота в малих групах «Чинники, що впливають на психічне здоров'я та благополуччя освітян в умовах війни».** Інструкція: група ділиться на 2 підгрупи. Перша група обговорює чинники, що впливають на психічне здоров'я. Друга група – чинники, що впливають на благополуччя особистості. Далі відбувається групове обговорення. У процесі обговорення необхідно встановити, які фактори визначають погіршення стану психічного здоров'я педагогічного працівника в умовах війни. З'ясувати, як креативний потенціал сприяє відчуттю щастя працівника освітньої організації.

Діагностичний компонент технології «Діагностика психічного здоров'я та благополуччя персоналу освітніх організацій в умовах війни»:

- *Психологічний практикум «Оцінка мого психічного здоров'я в умовах війни».*

Інструкція: учасникам пропонується методом самооцінки оцінити за 10-бальною шкалою своє психічне здоров'я в умовах війни за його складовими:

1) реалізація власних здібностей; 2) можливість впоратися зі стресами життя; 3) можливість продуктивно та ефективно працювати на допомогу своїй громаді. Далі відбувається представлення та обговорення результатів.

- *Креативна вправа «Формула мого психічного здоров'я та благополуччя в умовах війни».* Інструкція: учасникам пропонується зобразити формулу власного психічного здоров'я та благополуччя в умовах війни.

Обговорення результатів відбувається за допомогою таких запитань: Чи складна формула? Чи відрізняється вона від довоєнної? Яку б формулу ви хотіли б мати?

Корекційно-розвивальний компонент технології «Як можна підтримувати своє психічне здоров'я в умовах війни, використовуючи свій креативний потенціал»:

- *Арт-терапевтична проєктивна вправа «Намалюй свої мрії про здорове та щасливе життя»* (Тараріна, 2017) (модифікація автора). Інструкція: учасникам пропонується намалювати свої мрії, які стосуються їхнього здоров'я та благополуччя. На початку виконання вправи учасникам пропонують пригоститися цукерками різних кольорів (не бачивши їх). Всі об'єднуються в чотири групи відповідно кольору цукерки: яку він обрав: 1 група – фізична складова здоров'я «Вода»; 2 група – духовна складова здоров'я «Земля»; 3 група – психологічна складова здоров'я «Вогонь»; 4 група – соціальна складова здоров'я «Повітря». Відповідно кожен учасник малює свій малюнок із тієї сфери, до якої він потрапив. Ця вправа за допомогою засобів арт-терапії сприяє розвитку творчого мислення та творчої уяви в контексті проблематики здоров'я та благополуччя, візуалізація мрій. Після виконання учасники презентують свої малюнки, обговорюють роботи, знаходять спільні та відмінні риси під час презентацій кожної «кольорової групи».

- *Арт-терапевтична вправа-колаж: «Благополуччя вчителя в умовах війни».* Інструкція: учасникам пропонується поділитися на 3 команди та створити колажі, що відображають благополуччя вчителя, його ресурси. Після цього групи обмінюються колажами, передаючи по колу свій колаж наступній команді. І так кожна команда по черзі домальовує частину малюнку попередньої групи. Для створення колажів використовуються журнали, газети, фото, малюнки тощо. Після виконання вправи відбувається презентація робіт та групове обговорення.

- *Мозковий штурм «Креативні справи – ресурси вчителя під час війни».* Інструкція: всією групою скласти перелік творчих справ, занять, що пов'язані з креативністю, які можна виконувати вдома або на роботі. У результаті виконання вправи у групи утворюється досить великий перелік різноманітних креативних справ – ресурсів.

Підведення підсумків тренінгової сесії.

Домашнє завдання «Ведення креативного щоденника». Інструкція: протягом тижня кожного дня виконуйте мінімум по одній творчій справі (перелік таких справ кожен учасник взяв з собою після виконання останньої вправи). У щоденнику фіксуйте, що це була за справа. Окрім того, кожного дня описуйте свій емоційний стан, як ви себе почували, наскільки щасливим/щасливою. Обговоріть, за потреби, зафіксовані спостереження зі своїм психологом.

Заклучна частина тренінгу:

- *Вправа-колаж мрій «Мрій та дій!».* Інструкція: складіть стратегічний план вашого розвитку з різних сфер життя (стосунки, тіло, кар'єра тощо). Визначте цілі, щоб трансформувати їх у бажання. Визначте пріоритети на майбутнє. Колаж мрії – це унікальний і дуже ефективний інструмент для виконання найзаповітніших бажань. Створюючи колаж, ви направляєте свої думки у потрібному напрямку, тому що ви не просто мрієте, а мрієте з наміром. Образи виникли раніше слів, тому для будь-якої людини

картинка досі зрозуміліша за текст. Колаж мрії може дати чудові результати.

- *Підведення підсумків тренінгу.* Інструкція: тренер запитує учасників, чи справдилися їхні очікування, і як вони почуваються по завершенню заняття. Можна використовувати такі запитання: «Які емоції супроводжували вас під час заняття?», «З якими емоціями ви завершуєте заняття?», «Чи здійснилися очікування?», «Що вам сподобалось на занятті?», «Чи хотіли б ви якимось завдання розглянути детальніше?», «Головним для вас було усвідомлення того, що...?».

- *Вправа-криголам «На все добре».* Інструкція: на завершення кожен з учасників тренінгу пише своїм колегам побажання на майбутнє та вигадує незвичайний спосіб урочисто вручити їх та вручає таким чином.

Висновки. Одним із ефективних методів розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій є, на наш погляд, *тренінг розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій* як важливого чинника забезпечення їхнього психічного здоров'я та благополуччя в умовах війни й післявоєнного відновлення. Розроблений тренінг складається зі вступу, тренінгової сесії: 1 – «Сутність поняття «креативного потенціалу» персоналу освітніх організацій»; тренінгової сесії 2 – «Організаційно-психологічні чинники розвитку креативного потенціалу персоналу освітніх організацій в умовах війни»; тренінгової сесії 3 – «Роль креативного потенціалу в забезпеченні психічного здоров'я та благополуччя персоналу освітніх організацій в умовах війни» та заключної частини. Тренінг розрахований на 16 години, з яких 2 години відведено на вступ, по 4 академічні години – на кожну тематичну сесію та 2 години – на заключну частину. У ході проведення тренінгової сесії використовуються такі *інтерактивні техніки*: «криголами», робота в малих групах, міні-лекції, групові дискусії, «мозкові штурми», психомалюнок, метод незавершених речень, творчі завдання, арт-терапевтичні техніки та інші. Більшість використаних інтерактивних технік є авторськими розробками або модифікацією загальноприйнятих в груповій роботі методів.

Тренінг був апробований в різних форматах, показав свою ефективність та може бути рекомендований практичним психологам для роботи з персоналом освітніх організацій.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в розробці тренінгів розвитку креативного потенціалу для організацій інших соціально-економічних сфер (медицина, бізнес, державна служба тощо).

Література

1. Антонова, О. Є. (2012). Сутність поняття креативності: проблеми та пошуки. *Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі*. О.А. Дубасенюк (Ред.). (с. 14-41). Вид-во ім. І. Франка.
2. Балахтар, В.В. (2018). Креативний потенціал як показник професійного становлення фахівців із соціальної роботи. *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*, 4, 167-171.
3. Балахтар, К., & Москальова, А. (2020). *Креативність педагогічних працівників як чинник їхнього суб'єктивного благополуччя*: спец-курс для викладачів іноземних мов. Талком.
4. Гутарева, Н., Мухаріна, Ю., Бабак, В., & Мусенко, Є. (2013). Формування професійного здоров'я майбутніх вчителів. *Гуманізація навчально-виховного процесу*, XVI, 25-33.
5. Іванова, Н.Ю., & Корольова, О.О. (2022). *Практичні засади формування креативного персоналу компанії* <https://elar.khmnmu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/19db37cf-13ea-4e26-881a-0beddc615b/content>
6. Карамушка, Л.М. (2005). *Технології роботи організаційних психологів* : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти. Фірма «ІНКОС».
7. Карамушка, Л.М. (Ред.). (2015). *Психологічні детермінанти розвитку організаційної культури*. Монографія. Педагогічна думка.
8. Карамушка, Л.М. (2022). *Психологічні тренінги для підготовки менеджерів та персоналу освітніх організацій (реалізація технологічного підходу)*: Навч. посібник. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
9. Карамушка, Л.М., & Дзюба, Т.М. (2019). Феномен «здоров'я» як актуальний напрям досліджень в організаційній психології. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1(16), 22–33.
10. Креденцер, О. (2023). Професійна самоєфективність та її роль у забезпеченні психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій в умовах війни та повоєнного відродження: теоретичний аналіз проблеми. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3(29), 52-64. <https://doi.org/10.31108/2.2023.2.29.5>
11. Лагодзінська, В.І. (2022). Вплив креативності на структурні компоненти психологічного здоров'я

- персоналу освітніх організацій. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2 (26), 73–81 .
12. Лобода, О.В. (2010). Креативність як основа психічного здоров'я особистості. *Наука і освіта*, 3, 61–64.
13. Максименко, С.Д. (2021, 22 квітня). Принципи креативності при застосуванні генетико моделюючого методу дослідження особистості. *Соціально-психологічні технології розвитку особистості* : зб. наук. праць за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів (с. 11-15). ФОП Вишемирський В.С.
14. Мешко, Г.М. (2013). *Теорія і практика підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я* [Автореф. дис. д-ра пед. наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка]. file:///Users/kredenceroxana/Downloads/Mechko.pdf
15. Моляко, О.В. (2006). *Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень*. Рута.
16. Павленко, В.В. (2016). Креативність: сутнісна характеристика поняття. *Креативна педагогіка: наук.-метод. журнал*, 11, 120–131.
17. Павлик, Н. В., & Радзімовська, О. В. (2023). Психологічне здоров'я вчителя Нової української школи як підґрунтя його психологічної готовності до творчої професійної діяльності. Інсайт: психологічні виміри суспільства, 9, 130–147. <https://doi.org/10.32999/KSU2663-970X/2023-9-8>
18. Павлюк, Р.О. (2007). *Креативність як складова частина професійної підготовки майбутніх учителів* [Електронний ресурс]. http://www.rusnauka.com/16_NPM_2007/Pedagogica/22154.doc.htm. (дата звернення 17.04.2023).
19. Петришин, Л. (2012). Теоретико-аналітичний підхід до проблеми креативності як прояву творчого особистісного розвитку. *Молодь і ринок*, 5, 94-98. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2012_5_21
20. Петрушова, Н. (2014). Основні принципи формування креативного потенціалу студентів – майбутніх педагогів на заняттях з іноземної мови *Витоки педагогічної майстерності*, 14, 208-214.
21. Пічуєва, А.К. (2022, 24-25 березня). Креативність як предиктор психологічного благополуччя особистості. *Диференціальний підхід у дослідженні професійного самоздійснення особистості*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. 97-104). ФОП Бєлий А. Є.
22. Рудик, Я. (2017). *Структурні складові креативного потенціалу науково-педагогічних працівників*. Рута.
23. Сисоєва, С.О. (2006). *Основи педагогічної творчості*: підручник. Міленіум.
24. Тараріна, Е. (2017). *Практикум по арт-терапії: шкатулка мастера*. АСТАМИР.
25. Титаренко, О.І., & Каткова, Т.А. (2019). Арт-терапія як засіб розвитку творчого потенціалу підлітків. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. пр.*, 2.

References

- Antonova, O. Ye. (2012). Sutnist ponyattya kreatyvnosti: problemy ta poshuky [The concept of creativity: problems and searches]. *Teoretychni i prykladni aspekty rozvytku kreatyvnoi osvity u vyschii shkoli*, 14-41. I. Franko Publishing House. [In Ukrainian]
- Balakhtar, V.V. (2018). Kreatyvnyi potentsial yak pokaznyk profesiinogo stanovlennya fakhivtsiv iz sotsialnoi roboty [Creative potential as an indicator of professional development of social workers]. *Naukovyi visnyk KhDU. Seria Psykhologichni nauky*, 4, 167-171. [In Ukrainian]
- Balakhtar, K., & Moskalova, A. (2020). *Kreatyvni pedagogichnykh pratsivnykiv yak chynnyk yikhnoho subyektivnoho [Educators creativity as a factor in their subjective well-being]*. Talkom. [In Ukrainian]
- Gutaryeva, N., Muskharina, Yu., Babak, V., & Musenko, Ye. (2013). Formuvannya profesiinogo zdorovya maibutnikh vchyteliv [Promotion of professional health of future teachers]. *Gumanizatsia navchalno-vykhovnoho protsesu*, XVI, 25-33. [In Ukrainian]
- Ivanova, N.Yu., & Korolova, O.O. (2022). *Praktychni zasady formuvannya kreatyvnoho personalu kompanii [Practical principles of formation of companys creative personnel]*. <https://elar.khmn.edu.ua/server/api/core/bitstreams/19db37cf-13ea-4e26-881a-0beddc615b/content> [In Ukrainian]
- Karamushka, L.M. (2005). *Tekhnologii roboty organizatsiinykh psykhologiv [Work technologies used by organizational psychologists]*. Firma «INKOS». [In Ukrainian]
- Karamushka, L.M. (2015). *Psykhologichni determinanty rozvytku organizatsiinoi kultury [Psychological determinants of organizational culture development]*. Pedagogichna dumka. [In Ukrainian]
- Karamushka, L.M. (2022). *Psykhologichni treniny dlya pidgotovky menedzheriv ta personalu osvitnikh organizatsii (realizatsia tekhnologichnoho pidkhodu) [Psychological training courses for managers and staff of educational organizations (a technological approach)]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
- Karamushka, L.M., & Dzyuba, T.M. (2019). Fenomen «zdorovya» yak aktualnyi napryam doslidzhen v organizatsiini psykhologii [The phenomenon of health as an important research subject in organizational psychology]. *Organizatsiina psykhologia. Ekonomichna psykhologia*, 1(16), 22-33. [In Ukrainian]
- Kredentser, O. (2023). Profesiina samoefektyvnist ta yiyi rol u zabezpechenni psykholichnoho zdorovya personalu osvitnikh organizatsii v umovakh viiny ta povoyennogo vidrodzhennya: teoretychnyi analiz problemy [Professional self-efficacy and its role in promoting psychological wellbeing of staff of educational organizations in the conditions of war and post-war revival: theoretical analysis of the problem]. *Organizatsiina psykhologia. Ekonomichna psykhologia*, 2-3(29), 52-64. <https://doi.org/10.31108/2.2023.2.29.5> [In Ukrainian]
- Lagodzinska, V.I. (2022). Vplyv kreatyvnosti na strukturni komponenty psykholichnoho zdorovya personalu osvitnikh organizatsii [The impact of creativity on structural components of psychological health of staff of

- educational organizations]. *Organizatsiina psykhologia. Ekonomichna psykhologia*. 2 (26), 73-81. [In Ukrainian]
12. Loboda, O.V. (2010). Kreatyvnist yak osnova psykhnichnogo zdorovya osobystosti [Creativity as the basis of mental health of the individual]. *Nauka i osvita*, 3, 61-64. [In Ukrainian]
  13. Maksymenko, S.D. (April 22, 2021). Pryntsypy kreatyvnosti pry zastosuvanni genetyko modelyuyuchogo metodu doslidzhennya osobystosti [Creativity principles in personality research genetic modeling method]. *Sotsialno-psykhologichni tekhnologii rozvytku osobystosti: zb. nauk. prats za materialamy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii molodykh vchenykh, aspirantiv ta studentiv* (pp. 11-15). FOP Vysheymyrskiy V.S. [In Ukrainian]
  14. Meshko, G.M. (2013). *Teoria i praktyka pidgotovky maibutnikh uchyteliv do zberezhenya i zmitsnennya profesiinogo zdorovya [Theory and practice of future teachers training in professional health promotion]* [Avtoref. dys. d-ra ped. nauk, Ternopil'skyi natsionalnyi pedagogichnyi universytet imeni Volodymyra Gnatyuka]. file:///Users/kredenceroksana/Downloads/Mechko.pdf [In Ukrainian]
  15. Molyako, O.V. (2006). *Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist: teoria, metodyka, rezultaty doslidzen [Abilities, creativity, giftedness: theory, methodology, research findings]*. Ruta. [In Ukrainian]
  16. Pavlenko, V.V. (2016). Kreatyvnist: sutnisna kharakterystyka ponyattya [Creativity: an essential characteristic of the concept]. *Kreatyvna pedagogika*, 11, 120-131. [In Ukrainian]
  17. Pavlyk, N. V., & Radzimovska, O. V. (2023). Psykhologichne zdorovya vchytelya Novoi ukrainskoi shkoly yak pidruntya iogo psykhologichnoi gotovnosti do tvorchoi profesiinoy dialnosti [Psychological well-being of the New Ukrainian School teacher as the basis of their psychological readiness for creative professional activity]. *Insait: psykhologichni vymiry suspilstva*, 9, 130-147. <https://doi.org/10.32999/KSU2663-970Kh/2023-9-8> [In Ukrainian]
  18. Pavlyuk, R.O. (2007). *Kreatyvnist yak skladova chastyna profesiinoy pidgotovky maibutnikh uchyteliv [Creativity as an integral part of future teachers professional training]*. http://www.rusnauka.com/16_NPM_2007/Pedagogica/22154.doc.htm. [In Ukrainian]
  19. Petryshyn, L. (2012). Teoretyko-analitychnyi pidkhid do problemy kreatyvnosti yak proyavu tvorchoho osobystisnogo rozvytku [Theoretical and analytical approach to the problem of creativity as a manifestation of creative personal development]. *Molod i rynok*, 5, 94-98. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2012_5_21 [In Ukrainian]
  20. Petrushova, N. (2014). Osnovni pryntsypy formuvannya kreatyvnoho potentsialu studentiv-maibutnikh pedagogiv na zanyattiyakh z inozemnoi movy [Basic principles of formation of creative potential of future teachers in foreign language classes]. *Vytoky pedagogichnoi maisternosti*, 14, 208-214. [In Ukrainian]
  21. Pichuyeva, A.K. (March 24-25, 2022). Kreatyvnist yak predyktor psykhologichnogo blagopoluchchya osobystosti [Creativity as a predictor of psychological well-being of an individual]. *Dyferentsialnyi pidkhid u doslidzhenni profesiinogo samozdiisnennya osobystosti: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 97-104). FOP Byelyi A. Ye. [In Ukrainian]
  22. Rudyk, Ya. (2017). *Strukturni skladovi kreatyvnoho potentsialu naukovo-pedagogichnykh pratsivnykiv [Structural components of the creative potential of scientific and pedagogical workers]*. Ruta. [In Ukrainian]
  23. Sysoyeva, S.O. (2006). *Osnovy pedagogichnoi tvorchosti [Basics of teachers creativity]*. Milenium. [In Ukrainian]
  24. Tararina, E. (2017). *Praktykum po art-terapii: shkatulka mastera [Art therapy practicum: the masters casket]*. ASTAMYR. [In Ukrainian]
  25. Tytarenko, O.I., & Katkova, T.A. (2019). Art-terapia yak zasib rozvytku tvorchoho potentsialu pidlitkiv [Art therapy as a means of developing the creative potential of teenagers]. *Teoria i praktyka suchasnoi psykhologii*, 2. [In Ukrainian]

Відомості про автора

Лагодзінська Валентина Іванівна, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Lahodzinska, Valentyna, PhD, senior researcher, Laboratory of organizational and social psychology, G. S. Kostiuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2691-1163>

E-mail: vlagoda@ukr.net

Отримано 30 вересня 2024 р.
Рецензовано 21 жовтня 2024 р.
Прийнято 21 жовтня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.5>
УДК 159.923.2

Олена Овчаренко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ ТА СТУДЕНТІВ БЕЗ ІНВАЛІДНОСТІ ДО УМОВ НАВЧАННЯ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Овчаренко Олена. Соціально-психологічна адаптація студентів з інвалідністю та студентів без інвалідності до умов навчання в період воєнного стану.

Вступ. Соціально-психологічна адаптація студентів до умов навчання наразі є актуальним питанням. По-перше, студенти в Україні навчаються в екстремальних умовах, в умовах воєнного стану, що прямо впливає на успішність. По-друге, це питання можливої мобілізації студентів-чоловіків старших курсів навчання. Студентство – це стресовий період у житті, і важливо досліджувати, які фактори сприяють стресу, а також як студенти можуть впоратись з ним та як зберігають свій психічний добробут. Для них важливо розуміти, хто вони є в контексті університетського середовища, а також відчувати себе включеними в соціальні групи та спільноти.

Мета: виявлення соціально-психологічної адаптації студентів з інвалідністю та студентів без інвалідності до умов воєнного стану, а також встановлення зв'язків між соціально-психологічними особливостями студентів різних видів інвалідності.

Методи: методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (адаптація – А.К. Осницький, 2004); шкала сприйнятого стресу PSS-10 (Perceived Stress Scale) (О.О. Вельдбрехт, 2022); використано результати сучасних досліджень науковців та проведені анкетні дослідження.

Результати. З'ясовано, що студенти з інвалідністю мають більшу виражену «дезадаптивність», низький рівень «самоприйняття», «емоційного комфорту» та «домінування»; показники «неприйняття інших» та «інтернальність» у них знаходяться нижче норми, тобто є вплив зовнішнього контролю. Констатовано, що у студентів, які мають інвалідність з дитинства, виражені всі адаптивні показники. У студентів з набутою інвалідністю виражені показники «адаптивності» та «домінування». За нозологією, вираженість всіх показників мають студенти з порушенням слуху та руху.

Висновки. Отримані результати дозволять краще розуміти особливості студентів, їх адаптаційні можливості в умовах воєнного стану та можуть використовуватись в навчальних закладах для корекції освітніх програм.

Ключові слова: соціально-психологічні особливості студентів, адаптаційні можливості студентів, домінування, адаптація, студенти з інвалідністю, воєнний стан.

Ovcharenko, Olena. Social and psychological adaptation of disabled and non-disabled students to learning conditions during war time.

Introduction. Students' socio-psychological adaptation to university life is a serious issue due to extreme living conditions under martial law in Ukraine, which directly affect students' academic performance, as well as to the possible mobilization of male students in senior years of study. Being a student is quite stressful and it is important to explore the factors that contribute to stress and the ways students can cope with stress and maintain their mental well-being. It is important for students to understand who they are in the context of university environment and to feel included in social groups and communities.

Aim: to identify the socio-psychological adaptation of disabled and non-disabled students to the conditions of martial law; to explore the relationship between social and psychological characteristics of students with different disabilities.

Methods: K. Rogers and R. Diamond Assessment of Socio-Psychological Adaptation (adaptation by A.K. Osnytskiy, 2004); PSS-10 (Perceived Stress Scale) (Veldbrecht, 2022); latest research findings and surveys.

Results. It was found that students with disabilities had higher "maladaptability", lower "self-acceptance", "emotional comfort" and "dominance" than non-disabled students. The disabled students had "rejection of others" and "internality" below the norm. It was found that all adaption indicators were high

in students who had been disabled since childhood, while the students with acquired disabilities had high "adaptability" and "dominance". Students with impaired hearing and/or movement disorders had high levels of all adaptation indicators.

Conclusion. *The findings may allow better understanding of students' personalities and their adaptive abilities in the conditions of the martial law as well as they can be helpful for improvement of educational programs.*

Key words: *students' socio-psychological characteristics, students' adaptability, dominance, adaptation, disabled students, martial law.*

Вступ. Соціально-психологічна адаптація студентів наразі є актуальним питанням. По-перше, студенти в Україні навчаються в екстремальних умовах, в умовах воєнного стану, що прямо впливає на їхню успішність. По-друге, це питання можливої мобілізації студентів-чоловіків старших курсів навчання. Студентство – це стресовий період у житті, і важливо досліджувати, які фактори сприяють стресу, а також, як студенти можуть впоратись з ним та як зберігають свій психічний добробут. Для них важливо розуміти, хто вони є в контексті університетського середовища, а також відчувати себе включеними в соціальні групи та спільноти. Мотивація, досягнення цілей і задоволення від навчання можуть відігравати важливу роль у студентському досвіді. Студентські роки часто характеризуються розвитком нових соціальних зв'язків та взаємодії з однолітками, а також залежністю від підтримки друзів, сім'ї та інших осіб. Успішність адаптації визначається особливостями середовища та психічного світу особистості.

Перебіг психологічних проблем особистості співвідноситься з послідовністю етапів психічної адаптації (Overchuk & Shindirovskaia, 2021). Взагалі на адаптацію впливає багато чинників, одними з яких є мотивація та здібності людини. До того ж впевненість у собі, незалежність, самоорієнтованість, схильність до лідерства сприяють більшій чутливості в ідентифікації стресових ситуацій та відчуттю більш високого рівня стресового навантаження. Тому фактором особистісного розвитку є міжособистісна поведінка, пов'язана з прийняттям відповідальності за себе та людство, тенденція до прояву емоційного опору у взаєминах зі значущими людьми разом із побудовою довірчих взаємин із ними. Такі особистісні якості, як лідерство, впевненість, наполегливість є чинниками подолання труднощів (Lunov, Lytvynenko, Maltsev & Zlatova, 2023).

Адаптивність і дезадаптованість є узгодженістю і невідповідністю між потребами особистості та вимогами соціального середовища. Якщо брати умови дистанційного навчання, то соціальний інтелект є фактором соціально-психологічної адаптації студентів з інвалідністю (Starynska, Spivak, Osmanova & Revutska, 2023). Також дослідження показують, що дистанційне навчання є менш ефективним для першокурсників, ніж для четвертокурсників, оскільки першокурсники ще не можуть ефективно адаптуватися та спілкуватися в новому соціальному середовищі, розвивати довірливі взаємини з однокурсниками та викладачами (Wang, 2023).

Інвалідність впливає на все життя студентів, в тому числі на щастя та соціальний інтелект, що своєю чергою безпосередньо впливає на академічний розвиток студентів (Dahiya, 2014). На міжособистісному рівні основними перешкодами для студентів з інвалідністю є бездіяльність друзів і родини та архітектурні проблеми приміщень навчання. До того ж найбільше страждають від бар'єрів у приміщеннях студенти з кількома формами інвалідності та з вищим ступенем інвалідності (Ubeda-Colomer, Devís-Devís & Sit, 2019). В іншому дослідженні встановлено, що якість життя студентів з інвалідністю є значно нижчою внаслідок багатьох факторів, зокрема таких, як: неспроможність університету добре підготуватися, щоб задовольнити всі потреби студентів, і низька обізнаність щодо цього серед викладачів та колег (Madhesh, 2023).

Однією із проблем є низька обізнаність соціуму щодо інклюзії та інтеграції людей з інвалідністю в освітнє та соціальне середовище. Студентам з інвалідністю важче здобути омріяну освіту, тому вони зазвичай обирають заклади, які певною мірою відповідають вимогам інклюзії. Студенти можуть стикатись з тим, що викладачі можуть визначати інвалідність як відсутність емоційних і когнітивних навичок. Тому певні типи інвалідності,

що впливають на афективну та когнітивну сфери студентів, сприймаються як непрактичні для включення до навчання (наприклад, особи з порушенням зору, біполярними розладами, паралізовані або з порушенням рухової функції, які не можуть ходити без сторонньої допомоги) (Moodley & Mchunu, 2022).

Водночас в закладах вищої освіти наявна проблема навчання студентів з інвалідністю. За даними J. Bawalsah & A. Haddad (2020), оцінювання є важливішим, ніж сам процес навчання, а досягнення високого або середнього балу є єдиною спільною зоною інтересів між викладачами та студентами. Кінцева мета викладачів полягає в тому, щоб виконати навчальну програму, а студенти прагнуть отримати хороший середній бал; до того ж ні викладачі, ні студенти не стурбовані впровадженням найкращих методів викладання чи навчання (Bawalsah & Haddad, 2020). Своєю чергою робота, яку виконують люди з інвалідністю, схожа на роботу інших працівників (Espada-Chavarría, Díaz-Vega & González-Montesino, 2021). Така типовість роботи позитивно впливає на їхнє сприйняття якості життя та задоволеність роботою. Цей результат вказує на необхідність соціального контакту між усіма працівниками (викладачами, студентами з інвалідністю та без інвалідності), що також може сприяти налагодженню відносин співпраці між бізнес-спільнотою та університетами, забезпеченню взаємного навчання та генерувати дії, що сприятимуть трудовій інтеграції людей з інвалідністю.

Ми вважаємо, що недостатньо вивченими є соціально-психологічна адаптація студентів з інвалідністю різної нозології, а також статус отримання інвалідності (набута інвалідність чи з дитинства), особливо в умовах воєнного стану, та дослідження теми адаптації й інтеграції студентів з інвалідністю в освітнє середовище.

Мета дослідження: визначити, які адаптаційні показники допомагають студентам адаптуватись до умов військового часу та використовуються ними при життєвих труднощах та як впливає нозологія інвалідності на процес адаптації. Це дослідження дозволить вносити корективи в навчання таких студентів у ЗВО; прогнозувати їхню можливу поведінку в процесі навчання; допомагати соціальним працівникам інтегрувати студентів з інвалідністю в суспільство.

Методи та організація дослідження. За концепцією К. Роджерса, людина, яка адаптувалась до умов життя або ситуації, використовує свої наявні ресурси, здібності, тому вчений виділив особистісні характеристики людини, які є чинниками адаптації: самоприйняття та прийняття інших, тобто відкритість та вміння переживати за інших; емоційний комфорт – можливість насолоджуватись життям та отримувати позитивні емоції (цит. Осницький, 2004). Нами були використані результати сучасних досліджень та проведені власні анкетні дослідження. Анкета містила запитання щодо наявності інвалідності, нозології інвалідності, групи інвалідності, мають студенти інвалідність набуту чи з дитинства та місце перебування на момент проведення опитування.

Було використано такі методики: методику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (адаптація А.К. Осницького) (Осницький, 2004) та шкалу сприйнятого стресу PSS-10 (Perceived Stress Scale) (Вельдбрехт & Тавровецька, 2022). У емпіричному дослідженні ми сконцентрувались на всіх шкалах методики К. Роджерса і Р. Даймонда: адаптивність/дезадаптивність (адаптивність чи дезадаптивність до існуючих умов); прийняття себе (прийняття себе незалежно від індивідуальних особливостей); прийняття інших (соціальна адаптація людини); емоційний комфорт (спокій, комфорт, задоволеність життям); інтернальність (вплив на індивіда зовнішнього або внутрішнього контролю); домінування (якості лідера, контроль поведінки інших); ескапізм (ухилення від проблем).

Збір емпіричних даних проводився в кінці 2023 – на початку 2024 року з використанням платформи Google form для заповнення опитувальника та анкетних даних.

Для математично-статистичної обробки даних було застосовано пакет програмного забезпечення для статистичного аналізу Data Analysis Excel. З метою виявлення зв'язків між

шкалами опитувальника проводився кореляційний аналіз (Пірсона), здійснювалась загальна характеристика вибірки та виявлення зв'язків між показниками студентів з інвалідністю та без інвалідності; визначено описові характеристики (стандартне відхилення, стандартна похибка, коефіцієнт варіації, середнє значення, мінімальне/максимальне значення); розраховано значення імовірності для виявлення значущих величин; визначено, який вид нозології впливає на показники шкал.

Вибірка дослідження. У дослідженні взяло участь 250 студентів, з них: 51 – студент з інвалідністю та 199 – без інвалідності. Студенти 1-го курсу становлять 11,2%, 2-го – 13,2%, 3-го – 7,6%, 4-го – 4,8% та 5-го (магістри) – 63,2%. На момент проведення дослідження 11,2% студентів перебували за межами України та, відповідно, 88,8% на території України. Студенти з інвалідністю мають 1-шу групу інвалідності – 21,57%, 2-гу групу – 47,06%, 3-тю групу – 31,37%. Студенти з інвалідністю мають таку нозологію: з порушенням зору – 21,57%, з порушенням слуху – 13,73%, з порушенням мовлення – 1,96%, з порушенням рухової функції – 33,33%, психічні порушення – 1,96%, інше – 27,45%. Студенти, які мають набуту інвалідність, становлять 23,53% та ті, які мають інвалідність з дитинства, – 76,47%.

Результати дослідження та їх обговорення. У процесі адаптації людина використовує особистісно психологічні ресурси, такі як: самоприйняття, прийняття інших, інтернальність, домінування. Згідно з визначенням Н. Selye (1950), адаптація – це пристосування організму до умов існування (Selye, 1950). Це процес, за допомогою якого людина пристосовується до нових ситуацій та вимог. Він пов'язаний з розвитком її внутрішніх ресурсів.

Для виявлення зв'язків між шкалами методики К. Роджерса та Р. Даймонда було використано кореляційний аналіз (Пірсона). Результати представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Кореляція шкал методики К. Роджерса та Р. Даймонда

Шкали	Коеф. адаптація (А)	Коеф. само-прийняття (S)	Коеф. прийняття інших (L)	Коеф. інтернальність (I)	Коеф. емоційний комфорт (E)	Коеф. домінування (D)	Ескапізм
Коеф. адаптація (А)	1,0	.93	.80	.93	.81	.58	-.66
Коеф. самоприйняття (S)	.93	1,0	.73	.81	.73	.52	-.61
Коеф. прийняття інших (L)	.80	.73	1,0	.65	.62	.33	-.49
Коеф. емоційний комфорт (E)	.81	.73	.62	.71	1,0	.42	-.50
Коеф. інтернальність (I)	.90	.81	.65	1,0	.71	.56	-.64
Коеф. домінування (D)	.58	.52	.33	.56	.42	1,0	-.40
Ескапізм	-.69	-.61	-.49	-.64	-.50	-.40	1,0

Шкали методики К. Роджерса та Р. Даймонда в більшості позитивно корелюють між собою. Позитивний результат +1 вказує на ідеальну позитивну кореляцію між двома

значеннями. Якщо кореляція становить 0,66-0,99, то зв'язок вважаємо сильним, якщо в межах 0,33-0,66 – середнім, менше 0,33 – слабким. Негативна кореляція вказує на зворотний зв'язок між двома значеннями, тобто при зростанні однієї шкали значення іншої шкали зменшуються. Майже всі шкали мають сильні значущі фактори (0,66-0,99), окрім шкали «Домінування», яка має середній зв'язок з іншими шкалами (0,33-0,66). Домінантна поведінка середньою мірою впливає на показники. Ескапізм зі всіма шкалами має зворотний зв'язок. При зростанні адаптації втеча від проблем сильно знижується. Також можемо зазначити, що при збільшенні сприйняття себе та впливу зовнішніх факторів на студентів (батьків, друзів, одногрупників, викладачів тощо) втеча від реальності та від проблем також знижується, що позитивно впливає на особистість.

Для загальної характеристики вибірки та виявлення відмінностей між показниками студентів з інвалідністю та студентів без інвалідності нами було здійснено описову статистику і визначено: стандартне відхилення, середнє значення, коефіцієнт варіації, статистична помилка, мінімальне та максимальне значення та розраховано показник імовірності для виявлення значущих величин. Результати аналізу представлені у таблиці 2.

Таблиця 2

Загальні показники шкал та статистична достовірність відмінностей за показниками шкал студентів з інвалідністю та без інвалідності

Шкали	SD	M	CV (%)	SE	min	max	p-value
Коеф. адаптація (A)	12,65	64,39	20%	0,80	25,00	93,40	.30**
Коеф. самоприйняття (S)	15,86	68,45	23%	1,00	16,03	100,0	.27**
Коеф. прийняття інших (L)	13,20	63,21	21%	0,83	22,36	100,0	-
Коеф. емоційний комфорт (E)	17,23	59,46	29%	1,09	-	100,0	-
Коеф. інтернальність (I)	18,18	68,76	19%	0,83	37,97	100,0	.21**
Коеф. домінування (D)	13,76	56,44	24%	0,87	-	100,0	.16*
Ескапізм	5,48	13,34	41%	0,34	-	30,00	-

Примітка: **p<0,001, *p<0,05

Із табличних даних видно, що відмінності виявлено на абсолютному рівні статистичної значущості у показниках: адаптація (p=.30**), самоприйняття (p=.27**), інтернальність (p=.21**) та домінування (p=.16*). Середнє значення майже у всіх показниках на однаковому рівні, окрім показника ескапізм. Стандартне відхилення по всім шкалам вказує на наявність індивідуальних відмінностей.

Самоприйняття є однією із адаптаційних умов особистості. Це прийняття себе таким, яким ти є. Особливо хочемо відмітити студентів, які мають інвалідність. Не дивлячись на свій стан, вони впевнені та приймають своє життя таким, як воно є. Інтернальність відображає стан того, що особистість може нести відповідальність за події у своєму житті, покладатись в житті на себе, також є позитивною рисою адаптаційних умов особистості. Домінування – наявність лідерських якостей, без яких важко пристосуватись до навчання.

Для виявлення наявності індивідуальних розбіжностей в середині груп (студентів з інвалідністю та студентів без інвалідності) нами було проведено статистичний аналіз (середнє, стандартне відхилення та коефіцієнт варіації), дані якого наведені у таблиці 3.

Таблиця 3

**Статистичні показники шкал на виявлення індивідуальних розбіжностей
в середині груп**

Шкали	Амплітуда показників студентів з інвалідністю			Амплітуда показників студентів без інвалідності		
	М	SD	CV (%)	М	SD	CV (%)
Коеф. адаптація (А)	59,59	14,88	25	65,62	11,75	18
Коеф. самоприйняття (S)	62,43	19,99	32	70	14,28	20
Коеф. прийняття інших (L)	60,42	16,35	27	63,92	12,3	19
Коеф. емоційний комфорт (Е)	56,67	19,51	34	60,18	16,57	27
Коеф. інтернальність (I)	63,51	15,02	24	70,11	12,38	18
Коеф. домінування (D)	52,04	15,1	29	57,57	13,27	23
Ескапізм	14,16	7,03	50	13,14	5,01	38

Дані, наведені в таблиці 3, вказують на наявність індивідуальних розбіжностей в середині груп студентів з інвалідністю та студентів без інвалідності. Стандартне відхилення по всім шкалам свідчить про наявність індивідуальних відмінностей в середині кожної групи.

Адаптація – всі студенти пристосувались до існуючих умов, але у студентів без інвалідності цей показник вище на 10,12%, що вказує на високий розрив цього показника у студентів з інвалідністю та без, а також на те, що у студентів з інвалідністю наявні дезадаптивні прояви.

Самоприйняття – у студентів без інвалідності відмінне самоприйняття себе, вони впевнені в собі, спокійні, натомість студенти з інвалідністю мають нижчі показники на 12,13%, що вказує на високий розрив та на заниження прийняття себе, стресовий стан.

Прийняття інших – маємо нижче показник на 5,79% у студентів з інвалідністю в порівнянні зі студентами без інвалідності, що може свідчити про те, що студенти з інвалідністю меншою мірою прислухаються до інших, а також це відображає загальний стан взаємин у соціумі та може вказувати на девіантну поведінку.

Емоційний комфорт – нижче показник на 6,19% у студентів з інвалідністю в порівнянні зі студентами без інвалідності, що може вказувати на те, що студенти з інвалідністю мають нижчий показник задоволення від життя та навчання, ніж студенти без інвалідності. Можлива наявність стресу та тривоги у студентів з інвалідністю.

Інтернальність – у студентів з інвалідністю високий розрив, показник нижче на 10,39% у порівнянні зі студентами без інвалідності. Тобто на студентів з інвалідністю більше впливає зовнішній контроль, відповідальність за власне життя та події, що відбуваються в їхньому житті, вони покладаються на зовнішні обставини (коли винні всі, крім тебе). Студенти без інвалідності беруть відповідальність на себе за всі події, які відбуваються у їхньому житті.

Домінування – студенти без інвалідності більше прагнуть до лідерства, ніж студенти з інвалідністю (різниця в 10,63%).

Отже, аналіз даних, наведених у таблицях 2 та 3, вказує на те, що студенти без інвалідності мають більший рівень соціально-психологічної адаптації у порівнянні зі студентами з інвалідністю.

Для виявлення загальної тенденції соціально-психологічної адаптації студентів з інвалідністю та студентів без інвалідності нами був здійснений кількісний аналіз показників методики К. Роджерса та Р. Даймонда та поділено шкали на амплітуди: нижче норми, норма та вище норми, що представлено у таблиці 4.

Адаптація: у переважної більшості студентів з інвалідністю виражена дезадаптивність, порівняно зі студентами без інвалідності, у яких рівень адаптивності вище за норму.

Самоприйняття: у студентів з інвалідністю та студентів без інвалідності рівень самоприйняття вище норми. Але 48% студентів з інвалідністю мають нижчі показники, що може вказувати на неприйняття себе та подій у своєму житті.

Таблиця 4

Кількісний аналіз показників соціально-психологічної адаптації студентів з інвалідністю та без інвалідності

Шкали	Амплітуда показників студентів з інвалідністю			Амплітуда показників студентів без інвалідності		
	Нижче норми,%	Норма,%	Вище норми,%	Нижче норми,%	Норма,%	Вище норми,%
Коеф. адаптація (А)	65	53	56	-	57	59
Коеф. самоприйняття (S)	48	52	58	-	56	60
Коеф. прийняття інших (L)	65	55	57	55	59	56
Коеф. емоційний комфорт (E)	48	53	56	51	55	57
Коеф. інтернальність (I)	73	57	58	68	64	62
Коеф. домінування (D)	49	53	50	54	55	55
Ескапізм	6	16	25	7	14	23

Прийняття інших: у студентів з інвалідністю виражено неприйняття інших, порівняно зі студентами без інвалідності, у яких цей показник в нормі.

Емоційний комфорт: у студентів з інвалідністю та студентів без інвалідності рівень емоційного комфорту вище норми. Це вказує на задоволеність життям та наявність оптимізму.

Інтернальність (внутрішній та зовнішній контроль): в обох групах вона суттєво нижче норми, тобто виражений зовнішній контроль і відповідальність за події в своєму житті респонденти покладають на інших.

Домінування: в обох групах в нормі.

Ескапізм (втеча від реальності): в обох групах вище норми.

Отже, маємо підстави вважати що *студенти з інвалідністю* гірше адаптуються як до умов навчання, так і до життєвих подій, мають неприйняття інших та перекладають наслідки за події в своєму житті на інших. Але водночас вони мають виражену позицію прийняття себе та емоційний комфорт і до того ж прагнуть домінувати в групі. Вважаємо, що наявність інвалідності негативно впливає на адаптаційні можливості цих студентів, вони потребують підтримки з боку оточуючих, можуть маніпулювати своїм становищем.

Студенти без інвалідності наслідки за події в своєму житті намагаються перекидати на інших, але можуть пристосуватись до подій, які відбуваються в їхньому житті (беручи до уваги навчання та воєнний стан в країні), приймають себе, мають високий емоційний комфорт та є лідерами в своїй групі.

Для виявлення впливу набутої інвалідності чи інвалідності з дитинства, а також нозології інвалідності на соціально-психологічну адаптацію студентів з інвалідністю, нами було здійснено статистичний аналіз (мінімальне та максимальне значення, середнє, стандартне відхилення, коефіцієнт варіації та p-value), результати якого наведені у таблиці 5.

Таблиця 5

Статистичний аналіз впливу показників «Інвалідність набута» й «Інвалідність з дитинства» та нозології інвалідності на соціально-психологічну адаптацію студентів

Шкали	Показники	Інвалідність набута	Інвалідність з дитинства	Порушення зору	Порушення слуху	Порушення рухової функції	інше
Адаптивність (A)	<i>min</i>	25,00	40,83	40,83	45,53	49,25	25,00
	<i>max</i>	93,43	89,47	67,78	89,47	88,21	93,43
	<i>SD</i>	16,98	14,12	9,24	18,99	14,65	16,77
	<i>M</i>	55,01	61,01	54,77	64,71	63,23	56,13
	<i>CV,%</i>	30,87	23,14	16,88	29,35	23,16	29,87
	<i>p-value</i>	.36**	-	-	-	-	-
Прийняття себе (S)	<i>min</i>	16,03	37,19	37,19	39,24	44,55	16,03
	<i>max</i>	100,00	100,00	76,64	100,0	100,00	100,0
	<i>SD</i>	22,09	19,25	13,44	27,71	19,57	20,91
	<i>M</i>	56,61	64,21	57,40	69,36	66,58	56,73
	<i>CV,%</i>	39,02	29,98	23,42	39,94	29,38	36,86
	<i>p-value</i>	-	-	-	-	-	-
Прийняття інших (L)	<i>min</i>	22,36	40,68	44,93	46,60	40,68	22,36
	<i>max</i>	97,38	100,00	69,92	100,0	83,33	97,38
	<i>SD</i>	19,72	15,00	8,60	22,15	13,09	19,38
	<i>M</i>	54,52	62,23	57,95	70,60	63,06	53,66
	<i>CV,%</i>	36,18	24,10	14,84	31,38	20,76	36,12
	<i>p-value</i>	-	-	-	-	-	-
Емоц. комфорт (E.)	<i>min</i>	23,91	-	30,19	-	38,64	23,91
	<i>max</i>	100,00	100,00	71,43	100,0	94,59	100,0
	<i>SD</i>	20,52	19,27	11,66	35,20	16,84	18,64
	<i>M</i>	52,37	57,99	52,42	56,38	59,74	53,98
	<i>CV,%</i>	39,18	33,23	22,24	62,43	28,19	34,53
	<i>p-value</i>	-	-	-	-	-	-
Інтернальність (I)	<i>min</i>	37,97	42,89	42,89	51,16	50,83	37,97
	<i>max</i>	100,00	100,00	68,77	100,0	93,46	100,0
	<i>SD</i>	15,83	14,94	9,20	22,72	14,36	15,50
	<i>M</i>	61,87	64,01	58,25	66,86	66,45	62,72
	<i>CV,%</i>	25,59	23,34	15,80	33,98	21,62	24,71
	<i>p-value</i>	-	-	-	-	-	-
Домінування (D)	<i>min</i>	21,43	13,79	13,79	32,26	37,50	21,43
	<i>max</i>	77,42	100,00	61,54	100,0	84,21	77,42
	<i>SD</i>	14,28	15,41	14,07	21,44	9,96	15,61
	<i>M</i>	49,05	52,96	41,60	60,02	54,39	52,13
	<i>CV,%</i>	29,11	29,09	33,81	35,72	18,32	29,95
	<i>p-value</i>	.60*				.97*	
Ескапізм	<i>min</i>	6,00	-	2,00	-	3,00	6,00
	<i>max</i>	20,00	30,00	21,00	24,00	30,00	24,00
	<i>SD</i>	4,74	7,65	6,07	7,41	9,22	5,32
	<i>M</i>	14,58	14,03	15,00	13,71	14,00	14,50
	<i>CV,%</i>	32,49	54,53	40,44	54,03	65,85	36,67
	<i>p-value</i>	.36**		.11**	.94**	.43**	.59**

Примітка: *p<0,01; **p<0,001

Адаптивність: більш виражена у студентів з інвалідністю з дитинства та тих, хто має порушення слуху й порушення рухової функції. Студенти з набутою інвалідністю мають значення ймовірності (p-value) на рівні .36** (**<0,001), тобто гіпотеза є вірною.

Прийняття себе: воно більш виражене у студентів з інвалідністю з дитинства (вище на 13,42% у порівнянні із набутою інвалідністю) та більш виражене в респондентів з порушеннями слуху.

Прийняття інших: більш виражене у студентів з інвалідністю з дитинства (вище на 14,14% у порівнянні із набутою інвалідністю) та більш виражене в осіб з порушеннями слуху.

Емоційний комфорт: більш виражений у студентів з інвалідністю з дитинства (вище на 10,73% у порівнянні із набутою інвалідністю) та більш виражений в осіб з порушеннями рухової функції.

Інтернальність: більш виражена у студентів з інвалідністю з дитинства (вище на 3,45% у порівнянні із набутою інвалідністю) та більш виражена в осіб з порушеннями слуху та порушеннями рухової функції.

Домінування: більш виражене у студентів з інвалідністю з дитинства (вище на 7,97% у порівнянні із набутою інвалідністю) та більш виражене в респондентів з порушеннями слуху. До того ж студенти з набутою інвалідністю мають значення ймовірності (p-value) на рівні .60* та з порушеннями рухової функції .97* (*<0,01), тобто гіпотеза є вірною.

Ескапізм: Майже всі показники мають значення ймовірності.

Отже, всі показники більш виражені у студентів з інвалідністю з дитинства та з порушеннями слуху. Вони все життя знаходяться в цьому стані, тому пристосування відбувається безпосередньо з самого народження. Студенти із порушеннями слуху також краще адаптуються до життя завдяки тому, що вони можуть компенсувати порушення слуху наявністю слухового апарату, а також на адаптацію впливає те, що ці люди можуть бачити, ходити, працювати та навчатись без сторонньої допомоги.

Згідно анкетних даних, більша частина студентів під час дослідження знаходилась на території України. Тому нами було проведено оцінку сприйняття стресу та його потенційних наслідків за шкалою сприйнятого стресу PSS-10 (Perceived Stress Scale) в умовах війни. Дані опитувальника по рівню стресу виявились такими: серед *студентів з інвалідністю* сильний рівень стресу мають 39,22%, нейтральний – 45,10% та слабкий – 15,68%. Серед *студентів без інвалідності* високий рівень стресу мають 50,0%, нейтральний – 39,70% та слабкий – 3,92%.

До того ж під час війни студенти з інвалідністю з дитинства мають високий рівень стресу (70%) у порівнянні зі студентами з набутою формою інвалідності (30%). Ми вважаємо, що вони мають більшу залежність від оточуючих, за ними з дитинства приглядали та були поряд рідні. Окрім того, студенти з порушеннями зору, порушеннями рухової функції мають однаковий відсоток рівня стресу (30%) у порівнянні зі студентами з порушеннями слуху (10%). Це ще раз підтверджує нашу гіпотезу, що студенти з порушеннями слуху більш пристосовані до життєвих труднощів.

Висновки. У проведеному нами дослідженні з'ясовано соціально-психологічну адаптацію студентів з інвалідністю та студентів без інвалідності до навчання в умовах воєнного стану та як різні види інвалідності впливають на адаптаційні можливості студентів. Підтверджено гіпотезу про те, що студенти без інвалідності більш адаптовані до умов навчання та до життя, а також гіпотезу, що студенти з порушеннями слуху мають більшу адаптивність, ніж студенти, які мають порушення зору та інші види інвалідності. Студенти з інвалідністю з дитинства більш адаптовані, ніж студенти з набутою інвалідністю. Окрім того, студенти, які мають інвалідність з дитинства, мають більший стрес у порівнянні зі студентами з набутою формою інвалідності, і причиною цього може бути залежність від оточуючих. Доведено, що студенти з порушеннями зору та порушеннями рухової функції

мають високий рівень стресу у порівнянні зі студентами з порушеннями слуху, що ще раз підтверджує нашу гіпотезу, що студенти з порушеннями слуху більш пристосовані до життєвих труднощів. Отримані результати дозволять краще розуміти особливості студентів, їхні адаптаційні можливості в умовах воєнного стану та можуть використовуватись в навчальних закладах для корекції освітніх програм.

Перспективи подальшого дослідження полягають у дослідженні впливу копінг-стратегій на студентів та виявлення внутрішніх ресурсів методом позитивної психотерапії. Додатково плануємо вивчити вплив ресурсів життєстійкості на студентів з інвалідністю та студентів без інвалідності.

Література

1. Вельдбрехт, О. О., & Тавровецька, Н. І. (2022). Шкала сприйнятого стресу (PSS-10): адаптація та апробація в умовах війни. *Проблеми сучасної психології*, 2(25), 17-27. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-2>
2. Осницький, А. К. (2004). Визначення характеристик соціальної адаптації. *Психологія і школа*, 1, 43-56.
3. Bawalsah, J., & Haddad, A. (2020). Preferred Learning Styles among Students with Learning Disabilities. *International Journal of Education*, 12, 119-134.
4. Espada-Chavarria, R., Diaz-Vega, M., & González-Montesino, R.H. (2021). Open Innovation for an Inclusive Labor Market for University Students with Disabilities. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7, 217. <https://doi.org/10.3390/joitmc7040217>
5. Lunov, V., Lytvynenko, O., Maltsev, O., & Zlatova, L. (2023). The Impact of Russian Military Aggression on the Psychological Health of Ukrainian Youth. *American Behavioral Scientist*, 67(3), 426-448. <https://doi.org/10.1177/00027642221144846>
6. Madhesh, A. (2023). Quality of life of higher education students with disabilities at Shaqra University. *Research in Developmental Disabilities*, 138. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2023.104520>
7. Moodley, S., & Mchunu, G. (2022). Integrating students with disabilities into nursing education: A South African perspective of nurse educators' experiences. *International Journal of Africa Nursing Sciences*, 16. <https://doi.org/10.1016/j.ijans.2022.100414>
8. Overchuk, V., & Shindirovskaya, O. (2021). Social-psychological adaptation of the applicants of higher education in the conditions of social instability. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 9, 178-185. <https://doi.org/10.30970/PS.2021.9.23>
9. Dahiya, R. (2021). Correlates of happiness and social intelligence among adolescent students with and without disabilities, 3, 2.
10. Selye, H. (1950). Stress and the General Adaptation Syndrome. *British Medical Journal*. <https://doi.org/10.1136/bmj.1.4667.1383>
11. Starynska, O., Spivak, L., Osmanova, A., & Revutska, O. (2023). Social Intelligence as a Factor of Socio-Psychological Adaptation of University Students with Special Educational Needs during Distance Learning due to the COVID-19. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 15, 1, 441-462. <https://doi.org/10.18662/rrem/15.1/705>
12. Úbeda-Colomer, J., Devís-Devis, J., & Sit, C.H.P. (2019). Barriers to physical activity in university students with disabilities: Differences by sociodemographic variables. *Disability and Health Journal*, 12(2), 278-286. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2018.11.005>
13. Wang, Y. (2023). The research on the impact of distance learning on students' mental health. *Education and Information Technologies (Dordr)*. 1-13. <https://doi.org/10.1007/s10639-023-11693-w>

References

1. Veldbrekht, O. O., & Tavrovetska, N. I. (2022). Shkala sprynyatogo stresu (PSS-10): adaptatsia ta aprobsia v umovakh viiny [The Perceived Stress Scale (PSS-10): adaptation and validation in a war setting]. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi*, 2(25), 17-27. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-2>
2. Osnytsky, A. K. (2004). Vyznachennya kharakterystyk sotsialnoyi adaptatsiyi [Determining the characteristics of social adaptation]. *Psykhologia i shkola*, 1, 43-56.
3. Bawalsah, J., & Haddad, A. (2020). Preferred Learning Styles among Students with Learning Disabilities. *International Journal of Education*, 12, 119-134.
4. Espada-Chavarria, R., Diaz-Vega, M., & González-Montesino, R.H. (2021). Open Innovation for an Inclusive Labor Market for University Students with Disabilities. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7, 217. <https://doi.org/10.3390/joitmc7040217>

5. Lunov, V., Lytvynenko, O., Maltsev, O., & Zlatova, L. (2023). The Impact of Russian Military Aggression on the Psychological Health of Ukrainian Youth. *American Behavioral Scientist*, 67(3), 426-448. <https://doi.org/10.1177/00027642221144846>
6. Madhesh, A. (2023). Quality of life of higher education students with disabilities at Shaqra University. *Research in Developmental Disabilities*, 138. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2023.104520>
7. Moodley, S., & Mchunu, G. (2022). Integrating students with disabilities into nursing education: A South African perspective of nurse educators' experiences. *International Journal of Africa Nursing Sciences*, 16. <https://doi.org/10.1016/j.ijans.2022.100414>.
8. Overchuk, V., & Shindirovskaya, O. (2021). Social-psychological adaptation of the applicants of higher education in the conditions of social instability. *Visnyk Lvivskogo universytetu. Seria psykholoichni nauky*, 9, 178-185. <https://doi.org/10.30970/PS.2021.9.23>.
9. Dahiya, R. (2021). Correlates of happiness and social intelligence among adolescent students with and without disabilities, 3, 2.
10. Selye, H. (1950). Stress and the General Adaptation Syndrome. *British Medical Journal*. <https://doi.org/10.1136/bmj.1.4667.1383>
11. Starynska, O., Spivak, L., Osmanova, A., & Revutska, O. (2023). Social Intelligence as a Factor of Socio-Psychological Adaptation of University Students with Special Educational Needs during Distance Learning due to the COVID-19. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 15, 1, 441-462. <https://doi.org/10.18662/rrem/15.1/705>
12. Úbeda-Colomer, J., Devís-Devís, J., & Sit, C.H.P. (2019). Barriers to physical activity in university students with disabilities: Differences by sociodemographic variables. *Disability and Health Journal*, 12(2), 278-286. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2018.11.005>
13. Wang, Y. (2023). The research on the impact of distance learning on students' mental health. *Education and Information Technologies (Dordr)*. 1-13. <https://doi.org/10.1007/s10639-023-11693-w>

Відомості про автора

Овчаренко Олена Юріївна, аспірантка 3-го курсу навчання, асистентка кафедри психології в Відкритому міжнародному Університеті розвитку людини «Україна», м. Київ, Україна.

Ovcharenko, Olena, postgraduate student of the 3rd year of study, assistant professor of the Department of psychology at the Open International University of Human Development "Ukraine", Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8589-1353>

E-mail: eovcharenko78@gmail.com

Отримано 2 вересня 2024 р.
Рецензовано 30 вересня 2024 р.
Прийнято 3 жовтня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.6>
УДК 159.99:355.23

Дмитро Оржешко

ТРЕНІНГОВА ПРОГРАМА ОПТИМІЗАЦІЇ МІЛІТАРНОГО САМОПРИЙНЯТТЯ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВОЇ АКАДЕМІЇ

Оржешко Дмитро. *Тренінгова програма оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів військової академії.*

Вступ. *Однією з важливих і актуальних проблем сучасної вітчизняної військової психології є культивування й оптимізація за допомогою тренінгових технологій мілітарного самоприйняття курсантів військових академії.*

Мета дослідження. *Розробити програму розвивального тренінгу оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів військової академії та висвітлити її змістово-функціональне наповнення.*

Методи та організація дослідження. *Задіяно методи теоретичного аналізу та моделювання для розробки програми тренінгу, спрямованого на якісну оптимізацію самоусвідомлення курсантів, зокрема в ракурсі розвитку їхнього мілітарного самоприйняття.*

Результати. *Розроблений тренінг був спрямований на інтенсивний розвиток у зазвичай інтерактивних формах у курсантів комунікативно-перцептивних, саморегулятивних, самопрезентаційних, ідентифікаційних, адаптаційних та інших компетентностей для оптимізації тактик і стратегій їхнього власного мілітарного самоприйняття.*

Висновки. *Програма тренінгу може бути задіяна для якісної оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів українських військових закладів.*

Ключові слова: *курсанти, військова академія, самоусвідомлення, мілітарне самоприйняття, програма тренінгу, оптимізація мілітарного самоприйняття.*

Orzheshko, Dmytro. *Training program for optimizing military self-acceptance of military academy cadets.*

Introduction. *Development and optimization of military self-acceptance of cadets of military academies with the help of training technologies is a burning problem to solve by Ukrainian military psychology.*

Aim. *To develop a program and describe the content of a training course to optimize military self-acceptance of military academy cadets.*

Methods. *Theoretical analysis and modeling were used to develop a training program to optimize self-awareness of cadets, in particular from the perspective of their military self-acceptance.*

Results. *The developed training program was aimed at intensive development in mainly interactive forms of cadets' communicative-perceptive, self-regulatory, self-presentational, identification, adaptation and other competencies to optimize their military self-acceptance.*

Conclusions. *The training program can be used to optimize the military self-acceptance of cadets at Ukrainian military institutions.*

Key words: *cadets, military academy, self-awareness, military self-acceptance, training program, optimization of military self-acceptance*

Вступ. Поміж актуальної проблематики розвитку вітчизняної військової психології одним із найважливіших ракурсів постає фахова і психологічна підготовка курсантів – майбутніх командирів української армії, спроможних якісно і поліфункціонально здійснювати керівництво особовим складом в умовах воєнних дій на території нашої держави. Ключові конструкти і вектори військової професіогенези набувають свого особистісного усталення вже на етапі навчання у військових закладах вищої освіти. Безперечно, освітній психопростір військової академії постає надпотужною соціалізаційною нішею, в якій відбувається якісне особистісно-фахове самовдосконалення курсантів, зокрема й у плані набуття і розвитку мілітарного самоприйняття. Феномен

мілітарного самоприйняття курсанта ми трактуємо в широкому контексті розвитку його самосвідомості, що набувається й реалізується як позитивне емоційно-ціннісне настановлення на самого себе, як акцептація власної мілітарної тілесності на підставі різновекторного самоототожнення з військовим мікро- і макросоціумом, зокрема у процесі освітньо-професійної психогенези у військовій академії (Маслюк, Оржешко, 2023; Оржешко, 2024).

Психологічна допомога курсантам як доцільно, виважено і цілеспрямовано організована система доречних впливів, зосереджених на оптимізації їхнього мілітарного самоприйняття, базується на засадничих принципах сучасної психореабілітації та психокорекції. Потужні методологічні теоретико-практичні основи становлення і функціонування світової та вітчизняної групової психокорекції укладені Т. Яценко (Яценко, 1996), яка також висвітлила феноменологію, теорію та практику глибинної психокорекції (Яценко, 2006). Важливі постулати і методи надання клінічно-психореабілітаційної допомоги особистості, що перебуває в екзистенційно складних ситуаціях і психостанах, концентровані у посібнику з кризового втручання А. R. Roberts (Roberts, 2000).

Основні конструкти надання психологічної допомоги курсантам для оптимізації їхнього мілітарного самоприйняття вибудовувалися нами з урахуванням загального контексту функціонування і розвитку різних вітчизняних та зарубіжних шкіл і підходів щодо корекційно-тренінгової роботи з військовиками. Вітчизняна мілітарно-психологічна традиція має істотний доробок у сфері надання психологічної допомоги та забезпечення цілісного комплексного супроводу військових, зокрема тих, які брали безпосередню участь у бойових діях, насамперед в АТО/ООС та сучасних реаліях російсько-української війни.

О. Кравченко (2014) крізь призму вирішення проблем екстремальної та кризової психології висвітлює особливості системного впровадження соціально-психологічного тренінгу в процесі активного й цілеспрямованого адаптування військових до навколишнього (зазвичай мілітарного) ціннісно-нормативного соціодовкілля (Кравченко, 2014).

Водночас Б. Олексієнко (2020) пише про специфічність реадаптації учасників бойових дій, яка ускладнена насамперед їхнім травмогенним мілітарним досвідом, тому поновні адаптаційні психотехнології повинні вибудовуватись як прийняття комбатантом себе в нових/оновлених ролях, як виважені тактики і стратегії синергійного повернення в соціокультурний простір мирного життя (Олексієнко, 2020).

О. Гриб & П. Сівчук (2021) висвітлюють змістове наповнення програм психологічної реабілітації ветеранів АТО/ООС у контексті різнопланової державної підтримки. Для успішної нейтралізації кризово-конфліктних ситуацій пропонується реально працюючий базовий підхід надання допомоги за принципом «рівний – рівному», що сприяє врахуванню індивідуальних потреб і стимулює у військових покращення інтегративно-соціалізаційних процесів (Гриб & Сівчук, 2021). При цьому Д. Гошовська & Я. Гошовський відзначають необхідність надання поглибленої різновекторної ревіталізаційної допомоги українським військовим – учасникам бойових дій.

А. Іщенко (2018) пише про екстремальність психології сучасної війни та про шляхи надання допомоги ветеранам АТО в їхньому поступовому поверненні до нормального життя. На думку автора, істотне значення повинні відігравати сучасні психотренінгові реадаптаційні технології та підходи.

Різнібічні варіанти безпосередньої психологічної роботи з військовослужбовцями – учасниками АТО, які перебувають на етапі відновлення, пропонують О. Кокун, Н. Агасв, І. Пішко, Н. Лозінська & В. Остапчук, водночас підкреслюючи важливу роль відновлювально-розвивальних психотехнік у процесі тренінгової та корекційної роботи з комбатантами.

Окрім того, O. Kokun, N. Agayev, I. Pischko & V. Stasiuk (2020) стверджують, що у психореабілітаційній роботі з військовослужбовцями, які брали участь у збройному конфлікті на Сході України, потрібно обов'язково враховувати специфіку впливу бойових стресорів на їхній посттравматичний стресовий розлад, оскільки це сприятиме глибшому проникненню у стан справ та покращить процес надання допомоги. Прийняття себе як соціально захищеної людини з мілітарним досвідом, якій надається системна медико-психологічна допомога, істотно впливає на самоствердження, самооцінку, самоповагу та якісно оптимізує реабілітаційний процес (Kokun, Agayev, Pischko & Stasiuk, 2020).

D. Ortenburger, J. Wąsik, A. Tsos, O. Andrijchuk, N. Bielikowa & S. Indyka вважають, що для реабілітації та покращення стану здоров'я госпіталізованих солдатів після бойових дій потрібно звертати особливу увагу на роботу з проявами в них екстерналізації гніву (Ortenburger, Wąsik, Tsos, Andrijchuk, Bielikowa & Indyka, 2019).

У розробленій, апробованій та запровадженій у ревіталізаційний досвід військових шпиталів тренінговій програмі, спрямованій на подолання фрустрації та психоемоційного вигорання серед юнаків-військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, В. Мушкевич (2020) пропонує результативні тренінгові підходи щодо оптимізації їхньої фрустраційної толерантності. Один із ключових наголосів пропонується робити на пошуку військовими нових сенсів у житті, а також на набутті оновленої самоідентифікації.

На думку O. Блінова (2022), у складному і зазвичай тривалому процесі психологічної реабілітації поранених комбатантів, які перебувають в умовах шпиталю, одним із найчастіше застосовуваних і результативних засобів є арт-терапія.

Про складні особливості діагностики та корегування в учасників бойових дій типових для війни психоемоційних станів пише Є. Потапчук, наголошуючи, що кожний окремих травмогенний афективний випадок має свою історію, анамнез, а отже потребує виваженого і високопрофесійного розгляду та супроводу (Потапчук, 2017).

Н. Павлик розкриває сутнісні аспекти психологічного супроводу військовослужбовців з наголосом насамперед на психореабілітації їхніх постстресових психічних розладів, травмованої афективності та самоусвідомлення. Психологічний тренінг обирається результативним інструментарієм, спроможним у відносно короткий термін покращити самоприйняття і самостварення людей з травмогенним мілітарним минулим (Павлик, 2020). Окрім того, про базові особливості психологічного супроводу військовослужбовців, що мають високий рівень психоемоційного вигорання, йдеться у дослідженні В. Демидюк (2022).

Серед духовно-психологічних алгоритмів своєчасного, комплексного і безперервного процесу реабілітації військових, зокрема й у режимі тренінгу, на думку С. Здіорук (2019), надзвичайно важлива роль і місія належить службі військових капеланів.

Мета дослідження – розробити програму розвивального тренінгу оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів військової академії та висвітлити його змістово-функціональне наповнення.

Методи та організація дослідження. Було задіяно методи теоретичного аналізу та моделювання для розробки програми тренінгу, спрямованого на якісну оптимізацію самоусвідомлення курсантів, зокрема в ракурсі розвитку їхнього мілітарного самоприйняття.

Результати дослідження та їх обговорення. Нами було розроблено *«Програму тренінгу оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів»*, всі блоки якої були апробовані в роботі з вибірками курсантів однієї з вітчизняних військових освітніх інституцій. Розроблений нами *соціально-психологічний тренінг був спрямований на інтенсивний розвиток у зазвичай інтерактивних формах у досліджуваних курсантів комунікативно-перцептивних, саморегулятивних, самопрезентаційних, ідентифікаційних, адаптаційних та інших компетентностей для оптимізації тактик і стратегій їхнього власного мілітарного самоприйняття.* Тренінг був зорієнтований на забезпечення якісного оволодіння учасниками розгалуженим спектром психологічної інформації про своє Я, культивував вироблення рефлексивних умінь і навичок, стимулював фасилітацію

здатностей і потенціалів до раціонального когнітивного самоаналізу. Корекційно-розвивальний супровід особистісного ототожнення і прийняття досліджуваними своєї самості у мілітарному ракурсі передбачав узгодження тренінгових зусиль для розвитку в них позитивного самоусвідомлення, зокрема в контексті формування складових самоакцептації, адекватного з тенденцією до підвищення виду самооцінки, елементів образу Я, конструктів Я-концепції тощо. Завдяки участі у тренінгу (особливо у першокурсників) долалася певна дилема між «вчорашнім цивільним» і «сьогоднішнім мілітарним» іміджево-презентаційним самоусвідомленням курсантів, що відбувалося насамперед через оптимізацію навіювальних/самонавіювальних впливів на підвищення рівня їхньої самоповаги й самооцінки.

В укладеній нами тренінговій програмі окремих наголос було зроблено на врахуванні особливостей акцептації учасниками Т-групи *власної мілітарної тілесності*, що має дуже важливе значення для розвитку й оптимізації їхнього мілітарного самоприйняття. Як відомо, у ракурсі мілітарності тілесність особистості здебільшого трактується насамперед у варіанті травми, тобто людське тіло як поранене, понівечене, пошматоване, втомлене, потворне, мертве тощо. Однак рани, шрами, кров у військовому дискурсі досить часто певною мірою сакралізуються та глорифікуються. Модифікації тілесності у курсантів відіграють помітний вплив на розвиток їхнього мілітарного самоприйняття. Такий вплив може бути : 1) *конструктивним* (наприклад, як ми вже зазначали, військова форма як красивий і знаковий атрибут належності до окремої соціально поціновуваної сильної та успішної групи людей; міцне, струнке, мускулисте тіло внаслідок посиленних занять фізичною підготовкою як маркер сили, краси і розвитку в умовах тренувального процесу в академії тощо); 2) *деструктивним* (наприклад, військова уніформа стирає особистісну неповторність і унікальність, знеособлює, робить «бойовою одиницею», частиною майже анонімною маси молодих людей у пікселі). До того ж різні перетворення зовнішнього вигляду, своєрідні перевтілення спрацьовують як типовий адаптаційно-компенсаторний механізм, завдяки якому відбувається налагодження/блокування комунікативно-перцептивних взаємин людини із соціумом, причому як у військовому, так і в цивільному векторах спілкування. Прийняття курсантом своєї оновленої порівняно з цивільним образом зовнішності як молоді людини у військовій формі, приналежної до академічної спільноти поважного й популярного військового вищого освітнього закладу з бойовими традиціями, окрім самоствердження і самоповаги зумовлює ще й появу своєрідного «синтезу Я», що загалом вписується в контекст творення ним власного мілітарного самоприйняття. Слід наголосити, що в дослідженні V. Paunonen, J. Lönnqvist, M. Verkasalo & V. Nissinen (2006), присвяченому складним проблемам помітного корелювання нарцисизму й емерджентного лідерства у військових курсантів, йдеться про дуже важливу роль у цих процесах прийняття особистістю власної «мілітарної зовнішності» (Paunonen, Lönnqvist, Verkasalo & Nissinen, 2006). Отож активні тренінгові зусилля були зосереджені якраз на розвитку в учасників Т-групи позитивного мілітарного самоприйняття в оновлених образах тілесності (наприклад, військова уніформа з її мілітарно-інституційними атрибутами – нашивками, нагрудними знаками, жетоном, кокардою тощо) як визначальному симптомові загальної задоволеності власною тілесною конституцією. Одним із ключових векторів було наполегливе стимулювання в учасників тренінгу впевненості у позитивності і поціновуваності власної психофізичної конституції для однолітків, зокрема для осіб протилежної статі, тобто робився наголос на підкресленні їхньої психосексуальної (зазвичай маскуліної, оскільки всі учасники тренінгу були хлопцями-курсантами) сили і привабливості.

Безперечно, тренінгові заняття були спрямовані на покращення *соціальної адаптації* у мілітарному соціодовкіллі, здобуття поціновуваних у популяційно-вікових вимірах статусно-рольових позицій, опанування психотехніками самоповаги і самоствердження. Тому тренінгові заняття укладалися з урахуванням специфіки адаптації курсантів до мілітарних соціодовкілля і мікроклімату, особливостей розпорядку дня, навчально-службових обов'язків у військовій академії/військовому інституті.

Важливим ракурсом укладеної нами тренінгової програми були заняття, зорієнтовані на якісне покращення: 1) *особистісної афективності* та 2) *міжособистісної комунікативності*.

Одним із ключових підходів у побудові програми тренінгу ми обрали необхідність культивування в учасників Т-групи повномірної та цілісної мілітарної ідентичності. Тренінгові заняття вибудовувалися так, щоб позитивно впливати на акумулювання учасниками тренінгу самоототожнювальних зусиль, саморегуляційних досягнень у плані *остаточного прийняття себе на рівні набутої мілітарної ідентичності – успішного курсанта престижної військової академії/військового інституту*. Зауважимо, що про важливість вивчення особливостей розвитку мілітарної ідентичності наголошує В. Зливков (2022), про психологічні засади становлення особистісної мілітарної ідентичності йдеться в дослідженні В. Зливкова & Л. Лукомської (2023).

Розроблена нами тренінгова програма складалася з двох блоків : 1) *теоретичного* – основним завданням якого було *інформативне* ознайомлення членів Т-групи у варіанті інтенсивного спецкурсу з висвітленням ключових теоретичних ліній і положень про феномен мілітарного самоприйняття; 2) *практичного* – завданням якого були : а) *психодіагностичний цикл* із задіянням укладеного пакету валідних, надійних і достовірних методик; б) *функціональний цикл* як безпосереднє проведення всіх тренінгових занять і вправ. З усіма учасниками здійснювались активні й інтенсивні навчально-тренінгові студії із залученням комунікативно-інтерактивних форм партнерської роботи і спілкування та з урахуванням доцільного синтезу індивідуально-групової роботи. Обидва блоки програми мали *основною метою ознайомлення учасників Т-групи на рівні теоретико-практичних компетенцій із сутнісно-функціональною природою мілітарного самоприйняття та механізмами, засобами і способами його якісної оптимізації*.

Теоретичний блок тренінгової програми зводився до загального інформативно-ерудиційного ознайомлення учасників з особливостями розвитку людської самосвідомості та специфікою функціонування таких її базових конструктів, як: самооцінка, самоідентифікація, самоприйняття, самоакцептація, образ Я, Я-концепція, самоствердження, самореалізація тощо. У межах цього блоку був розроблений *спецкурс «Мілітарне самоприйняття – честь, повага і кар’єра»*, який складався із низки лекційно-практичних занять, що перебігали в інтенсивному творчому діалогічному режимі. Спецкурс був розрахований на 16 годин та відбувався як синтез логічно впорядкованих покрокових лекційно-практичних занять, які забезпечували учасникам тренінгу інформаційну базу для покращення свого Я та мілітарного самоприйняття. У режимі міні-лекцій та евристичних бесід курсанти були ознайомлені з основними аспектами розвитку власного самоусвідомлення, насамперед у ракурсі оптимізації мілітарного самоприйняття та мілітарної ідентичності. Внаслідок цього вдалося забезпечити їхню різновекторну активну і зацікавлену обізнаність з найважливішими вправами і психотехніками інтенсифікації партнерського міжособистісного спілкування, а також результативними підходами щодо підвищення адекватного самооцінювання, повномірної акцептації своєї тілесності (зокрема мілітарної), саморегуляції індивідуальної афективності, стимулювання соціальної адаптації тощо. Здатність усвідомлювати на теоретичному рівні чіткі й оптимальні техніки, гнучкі й результативні тактики і стратегії з метою покращення свого мілітарного самоприйняття перемежовувалася з навчанням учасникам розуміння корисної необхідності вироблення відповідних практичних умінь і навичок.

Ілюстрація позитивних мілітарних образів українських військових – учасників бойових дій та героїв російсько-української війни, успішних військово-кар’єрних і глоричних здобутків відомих випускників академії накладався на вміння курсантів проектувати свої ціннісно-цільові пріоритети. Звичайно, що такий образно-рольовий ряд слугував їм мішенню-зразком для особистісного самоствердження та прямо і/або опосередковано впливав на розвиток і оптимізацію власного мілітарного самоприйняття. На рівні теоретичного ознайомлення курсанти, що входили у Т-групу, отримували пласти проілюстрованої інформації щодо позитивного ототожнення та самопрогнозування. Вони набували знань щодо реальної можливості для втілення своїх подальших успішних

рольових і статусних сценаріїв у навчально-професійному та кар'єрному плані як реалізації образу майбутнього офіцера. Акцентувалося на потребі теоретичного опанування ключової тези про необхідність оволодіння принципами самодетермінованості, самофутурування, механізмами самопідтримки і командної співпраці, що є особливо важливими для військових, діяльність яких зазвичай перебігає в ускладнених і/або екстремальних умовах.

Практичний блок тренінгу реалізувався нами як системне й активне задіяння тренінгових занять і вправ для оптимізації в учасників різнобічного й цілісного мілітарного самоприйняття. Оптимізація мілітарного самоприйняття курсантів у тренінговому режимі відбувалась через стимулювання насамперед таких основних векторів: *когнітивного* – як прийняття себе на рівні курсанта, що має хороші знання з освітніх компонентів, які викладаються в академії, та в усвідомленні того, що ці фахові знання і навички можуть бути застосовані у подальшій військовій офіцерській службі та в інших важливих життєвих обставинах і ситуаціях; *операційного* – як оволодіння компетентностями самоаналізу, саморегуляції, самовладання, самоконтролю, що допомагають як в успішному проходженні військової освітньо-професійної траєкторії, так і забезпечують спроможність до впевненого прогнозування власних можливостей щодо подальших етапів професіогенезу у військовій службі; *ціннісно-мотиваційного* – як усвідомлення важливості спонукальної самоактивності до якомога повномірнішого ототожнення зі знаковими й невід'ємними «атрибутами військової життєдіяльності» (військова форма, зброя, дисципліна, накази командирів, полігон, спорт, караульно-постова служба тощо). Прийняття себе як цінності, мілітарне самоприйняття оптимізує спонукально-мотиваційну самоактивність курсантів як до подолання труднощів і перепон, так і сприяє їхньому військово-кар'єрному зростанню та саморозвитку упродовж подальшої військової служби; *афективного* – як переживання загалом позитивних емоцій задоволення, радості, впевненості щодо прийняття власної «мілітарної тілесності» та «мілітарного соціального Я» як члена поціновуваної спільноти сильних, інтелектуальних, впевнених, рішучих людей у військовій формі, покликаних захищати Вітчизну.

Ключовими завданнями соціально-психологічного тренінгу для курсантів були такі: детальне і різнобічне ознайомлення з особливостями поглибленого психологічного самоаналізу, техніками особистісного самонавчання та самокорекції для стимулювання розвитку й усталення на рівні конструкту самоусвідомлення власного мілітарного самоприйняття; набуття психологічних компетенцій та вироблення індивідуальних навичок з метою досягнення адекватного самооцінювання і самоставлення та позитивного прийняття самого себе як успішного курсанта, що прагне і спроможний стати поціновуваним у соціумі військовим фахівцем – офіцером, командиром, захисником.

Комплектація тренінгових груп проходила шляхом рекрутування курсантів на основі їхнього добровільного бажання взяти участь у заняттях і детальної поінформованості щодо сутнісного призначення тренінгу. Кількісні параметри Т-групи налічували 10-12 осіб, що виявилось дуже оптимальним обсягом для забезпечення успішного перебігу тренінгової роботи та сприяло ефективному досягненню результатів. Звичайно, що процедурний режим тренінгової роботи базувався на врахуванні специфіки навчання курсантів у військовій академії, тому функціональний психопростір Т-групи реалізувався у зручній для учасників час та не перешкоджав їхній навчально-службовій діяльності. У випадку форс-мажорних об'єктивних обставин і ситуацій, зумовлених умовами воєнного часу (наприклад, повітряна тривога, загроза ракетного удару тощо), було передбачено перенесення занять у спеціально обладнані укриття. Зазначимо, що таких випадків не траплялось, але для повернення потрібного «тренінгового мікроклімату» нами було передбачено залучення спеціальних технік релаксації, емоційного врівноваження тощо. Наприклад, у таких випадках можна застосовувати елементи шерінгу й дебрифінгу як деякі проміжні версії таких процедур, які врівноважували емоційну атмосферу. Загальні процедури шерінгу, дебрифінгу і деролінгу ми використовували також на етапі завершення всього тренінгу. Елементи *шерінгу* можна залучати для зниження/зняття стресовості та ефективної афективної інтеграції учасників тренінгу. Це дасть їм змогу коротко обмінятися емоційними переживаннями, посталими внаслідок впливу непередбачуваних чинників і перепон упродовж роботи тренінгу, а також

здійснити емоційне вивільнення, «експрес-утилізацію» негативних психостанів та сприятиме налаштуванню на результативне продовження тренінгової роботи. Елементи *дебрифінгу* доцільно задіювати як варіант термінової психологічної допомоги, вони вміщують спільне конкретне обговорення і логічне осмислення ситуації в Т-групі, яке постало внаслідок загрози ракетного удару або бомбардування та переміщення в укриття. Швидке і вчасне обговорення і програвання реальних (або ймовірних) стресових відчуттів унаслідок дії кризовості ситуації повинні зняти підвищену тривогу й психоемоційну напругу, послабити переживання, налаштувати на подальшу участь у тренінгових заняттях.

Для плідного обговорення реальних проблем всіх учасників тренінгу застосовувалася *групова дискусія*, за допомогою якої в налагодженій щирій атмосфері комунікативного партнерства досягалися спільні вербально-тактильні платформи для консенсусного прийняття продуктивних рішень і висновків. Одним із підходів, що часто застосовувався, ми обрали фокус-групові дискусії, важливим завданням яких було встановлення спільної думки щодо тих чи інших сутнісно-функціональних параметрів розвитку мілітарного самоприйняття в курсантів. Усі учасники фокус-груп залучалися до дискусії методом так званої «снігової кулі» («два – чотири – вісім – дванадцять»), тому обговорювали запропоновану проблему, її причинно-наслідкову базу та шляхи вирішення спершу в парах, потім у квартетах, згодом в октетах і нарешті всією Т-групою. Завдяки цьому курсанти вчилися як аргументовано викладати власні думки і погляди, так і вислуховувати міркування, аргументи й погляди інших учасників тренінгу. Зауважимо, що така організація дискусії дуже швидко змінювалася від початкових, інколи дещо високих спалахів вербальної активності (іноді й вербальної агресивності), до подальших гармонійніших форм ведення диспуту.

Цікавим підходом було впровадження в діяльнісну канву тренінгу елементів *хронологічного диспуту*, завдяки чому відбувався аналіз учасниками сприймання і прийняття себе в минулому, теперішньому і майбутньому хронотопах.

Тренінг складався з шести блоків спеціально підібраних занять, ключовим завданням яких була оптимізація мілітарного самоприйняття курсантів, які взяли в ньому активну й добровільну участь.

У *першому блоці «Передтренінгова психодіагностика»* відбувався детальний збір психодіагностичної інформації про особливості мілітарного самоприйняття курсантів, які взяли участь у тренінгу. Всі учасники тренінгу, які добровільно погодилися на участь у ньому, пройшли індивідуальну співбесіду з експериментатором-тренером. Була проведена установча зустріч, завдяки якій шляхом групової полілогічної бесіди учасники Т-групи ознайомилися з ключовим призначенням тренінгу, його метою, завданнями, етичними і технічними особливостями проведення тощо. Відбулося узгодження позицій і принципів тренінгового спілкування, встановлення місця проведення, тривалості занять та інших атрибутів перебігу цього соціально-психологічного тренінгу. Окрема увага була спрямована на дотримання умов особистісної безпеки під час імовірних повітряних атак, бомбардувань, обстрілів та інших загроз воєнного часу, всім учасникам було повідомлено/нагадано найкоротші шляхи евакуації в укриття. Було враховано мотиваційні аспекти участі у програмі тренінгу, з'ясовано рівень і спектр індивідуальних очікувань кожного з учасників, обговорено їхню готовність щодо ймовірних деяких емоційних навантажень, а також було повідомлено про конфіденційність та умови вільного припинення участі в ньому та вихід з тренінгу без будь-яких наслідків для академічної успішності чи особистісного психопростору.

Другий блок тренінгових вправ *«Психологія самопізнання та саморегуляції»* був спрямований на розвиток у курсантів умінь і навичок для своєрідного занурення у своє Я, для поглибленого пізнання різнобічних власних індивідуально-психологічних параметрів і потенціалів. Одним із ключових векторів постало культивування рефлексії, тобто було підібрано тренінгові вправи, що забезпечували усвідомлення того, як кожен з учасників рецептується іншими членами Т-групи. Задіювалися вправи для вироблення активних навичок рефреймінгу для переосмислення і перебудови власного мислення, сприймання, поведінки, настановлень з метою позбавлення себе від деяких невдалих, негативних або й

патогенних чи деструктивних соціально-психологічних шаблонів особистісного самоприйняття. Зазначимо, що згодом у п'ятому блоці вправ ми працювали і над виробленням у курсантів навичок власного безумовного самоприйняття. Тренінгові вправи на оптимізацію саморегуляції враховували основну сутність – повинно відбутись управління курсантом власними емоційними станами завдяки особистісному впливові на самого себе, насамперед за допомогою найрізноманітніших засобів (слів, дихання, рухів, образів тощо). Вони зводилися до оволодіння учасниками тренінгу техніками дихання, регулювання тонусом м'язів, створення різноманітних мислеобразів, словесних впливів/самовпливів (самосхвалення, самонаказ, самозаохочення, самопрограмування, самофутурування тощо). Завданням саморегуляційних вправ було досягнення курсантами ефекту заспокоєння як зниження і/або нейтралізації психоемоційної напруженості, відновлення як помітного послаблення проявів психофізичної втоми, активізації як позитивного підвищення своєї психофізіологічної реактивності й активності тощо. Для ефективною саморегуляції курсантам пропонувалися різноманітні дихальні техніки (глибоке дихання (за активної участі м'язів живота), медитативне дихання, релаксаційне дихання, видихання втоми тощо).

У третій блок тренінгових вправ «*Культивування мілітарної тілесності*» були включені елементи інтерактивного форум-театру, брейн-штормінг, групові презентації, рольові ігри тощо. Усі тренінгові технології і засоби були спрямовані на покращення в курсантів мілітарної тілесності як вагомій складовій їхнього мілітарного самоприйняття. У курсантів військової академії, беззаперечно, існує і постійно підтримується як вагама складова фахової підготовки майбутнього професійного військового-офіцера культ здорового тіла, що реалізується як на рівні посиленої армійської фізичної підготовки й загартованості, так і у вимірах носіння військової форми та іншої мілітарно-візуальної атрибутики. Тому нами було укладено блок вправ для культивування у курсантів мілітарної тілесності. По суті, українська військова уніформа в умовах війни уособлює своєрідне занурення фізичного тіла курсанта у мілітарно марковану публічну оболонку і перетворює цей символ військової тілесності в дуже складну індивідуально-колективну реальність. Зазначимо, що всі учасники Т-групи були у військовій уніформі, що давало змогу активно й наочно працювати з мілітарними образами. Наприклад, у функціональну канву вправ вводилися такі конструкти, які презентували роль уніформи різних родів військ, виокремлювали престижність своєї військової професії та військового фаху загалом тощо. Окремий наголос було зроблено на врахуванні у тренінговому занятті таких семантичних домінант як підкреслення гордості, поваги/самоповаги курсантів процесом і результатами навчання у знаній військовій академії з багатими і славними традиціями мілітарної звитяги як в історичному минулому, так і в героїчному сучасному вимірі. Сприймання і прийняття себе як частини глорифікованої когорти сильних людей з поціновуваною потужною військовою інституцією слугувало тим результативним психологічним механізмом, який, закріплюючись на рівні інтерактивності вправ, ділових ігор, рольових драматизацій, оптимізував становлення мілітарного самоприйняття курсантів – учасників тренінгу.

До четвертого блоку «*Соціальна адаптація та мілітарна самоідентифікація*» було залучено тренінгові вправи, метою яких було вироблення в курсантів адаптаційно-ототожнювальних практик і технік. Учасники тренінгу активно набували навичок соціальної адаптації та самореалізації, зокрема завдяки вправам на створення свого індивідуального особистісного і професійного портфолію. Укладання і презентація списку-тезарусу власних сильних сторін, позитивних характерологічних рис і морально-духовних чеснот, переваг свого навчально-службового досвіду, перелік реальних (і створених упродовж тренінгу) проєктів свого мілітарного кар'єрного зростання давали курсантам змогу як презентувати себе, так і сприяли самоствердженню та соціальній адаптації. Завдяки рольовим іграм, засобам арт-терапії, елементам психодрами всі учасники Т-групи набували навичок впевненого, різнобічного й адекватного ототожнення з іншими, викристалізовуючи водночас своє індивідуально неповторне Я.

У п'ятий блок «*Психологія безумовного самоприйняття*» увійшли тренінгові вправи, спрямовані на прийняття себе як певного беззаперечного позитиву, як особистість,

що розвивається, приймаючи себе такою, якою є, та намагаючись стати ще кращою. У цьому тренінговому підході щодо оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів ми враховували давно констатовану очевидність, згідно з якою весь термінологічний ряд, що починається із «само-» (self-) – самооцінка, самоповага, самоакцептація, самоствердження, я-концепція (self-conception) – вже апіорі включає в собі оцінну складову, тобто стимулює індивіда порівнювати себе з іншими та породжує цілу низку соціо- і психогенних проблем. Тому з урахуванням концептуальних підходів А. Елліса ми пропонували курсантам одну із плідних психотехнік, коли замість постійного самооцінювання варто обрати самоприйняття як усвідомлення власної самоцінності, безумовне самоприйняття (Ellis, 1962). Як відомо, в такому баченні людина цілковито і беззастережно приймає себе, причому навіть незважаючи на те, що іноді це може дещо виходити за межі ціннісних уявлень інших людей. Також ми враховували важливий ракурс когнітивної терапії, згідно з яким унаслідок постійного звертання уваги на думки й оцінки інших у людини можуть виникнути певні когнітивні спотворення, викривлення власних думок, що стимулює низьке особистісне самоприйняття (наприклад, «я – невдаха», «я – не вартий когось/чогось» тощо) (Beck & Naigh, 2014).

На заняттях курсанти в контексті теорії безумовного самоприйняття активно опановували на рівні власних практик і досвіду прийомами аутосугестії та аутогенного тренування. Зокрема, з метою покращення мілітарного самоприйняття, практикувалася розслаблена усвідомленість як м'яке й неконфліктне релаксаційне осмислення власних думок, почуттів, намірів, суджень, самооцінки тощо. Учасникам Т-групи пропонувалось інтроспективне усвідомлення власного актуалгенезу як плінного потоку особистісних подій, міжособистісних взаємин, специфіки навчального процесу у військовій академії та різних інших подій і явищ, які відбуваються в цей момент їхньої життєдіяльності. Були підібрані вправи на підвищення власної самооцінки, зокрема через описаний вище механізм припинення постійного порівнювання себе з іншими людьми, насамперед курсантами-однолітками, а також істотне зниження практик самоосуду і самокартання. У вправах практикувався афірмаційний підхід як постійне ствердження курсанта у реаліях і соціо-психопросторі навчального військового мікроклімату академії, що робилося насамперед для підвищення та якісної оптимізації його позитивного мілітарного самоприйняття.

Шостий блок «*Посттренінгова психодіагностика*» складався з моніторингу якісних змін, які виникли в курсантів завдяки участі у тренінгу. Унаслідок проведення серії тренінгових занять з учасниками Т-групи було здійснено вхідне та вихідне психодіагностичне обстеження («до» – як ми вже зазначали – і «після» їх проведення). Основним завданням було встановлення динаміки, прогресу психологічного розвитку курсантів за даними показників методик, тобто констатація тих позитивних зрушень і набутоків, які могли проявитися внаслідок участі у тренінгу. Здійснене за принципом і порівняльним диференціалом опитування «до» і «після» тренінгу відбувалось анонімно, його результати були опрацьовані загалом для Т-групи, вони, по суті, постали значущими кількісно-якісними семантичними індикаторами ефективності програми тренінгу щодо оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів. Окрім констатування змістового наповнення тих позитивів, що появилися в учасників Т-групи після активної участі в тренінгу, цей блок містив загальну рефлексію всього тренінгу та релаксаційно-рекреаційні вправи для учасників з метою відновлення сил.

Нами були застосовані традиційні й обов'язкові процедури отримання зворотного зв'язку від учасників тренінгу і прощання з ними. Підсумовувалися спільними зусиллями результати участі у ньому, аналізувалися позитивні ракурси і ймовірні аспекти, які потребують врахування, доопрацювання і покращення в майбутніх версіях проведення подібного тренінгу. Курсанти активно констатували і перелічували можливості задіяння отриманих упродовж тренінгу компетентностей і навичок у своєму теперішньому і подальшому навчально-службовому життєво-професійному шляху, акцентуючи на корисності подібних розвивальних підходів у набутті особистісно-мілітарних рис і ознак майбутнього офіцера. Серед технік процедури прощання було створення пам'ятки – всім членам Т-групи з метою раціональної утилізації ймовірних емоційних нашарувань

упродовж набуття тренінгового досвіду було запропоновано створити якийсь певний об'єкт-пам'ятку, що мав би стати символом результативності тренінгу. Було запропоновано широкий вибір технік меморіалізації тренінгового досвіду, зокрема можна було створити і залишити пам'ятку записку, тематичний малюнок (наприклад, «Моє мілітарне Я – до і після тренінгу»), креативний тематичний колаж, талісман, написати текст вірша, пісні, казки, легенди тощо). Курсанти активно створювали подібні композиції, залучаючи як особистісно-військову тематику, так і елементи й атрибути (наприклад, нашивки, гільзи, емблеми тощо) глорифікації мілітарного досвіду українських воїнів – учасників бойових дій на полях російсько-української війни. Зауважуємо своєрідне маркування мілітарного самоприйняття курсантів, яке з-поміж іншого, завдяки участі у тренінгу, набуло помітного синкретичного характеру, тобто створення особистісної пам'ятки відбувалося досить часто у тісному синтезі з урахуванням загального контексту реалій мілітарного повсякдення триваючої війни. Вважаємо, що завдяки участі у тренінгу курсанти зазнавали певних позитивних змін у побудові оптимістичних ціннісних пріоритетів, навчалися впевнено вибудовувати реальні мілітарно-кар'єрні траєкторії фахово-особистісного розвитку. По суті, досягався істотний «саморух» в усвідомленні своєї особистісної та соціальної значущості (курсант, воїн, спортсмен, захисник Вітчизни, побратим тощо) через синтез різних елементів розвитку власного мілітарного самоприйняття.

Узагальнюючи, зазначимо, що діяльнісно-оптимізаційний вектор нашого тренінгу був побудований як такий своєрідний логічно-семантичний ланцюжок : учасники тренінгу (курсанти), намагаючись осмислити власне Я, самого себе, схвалюють, сумніваються або картають себе, однак згодом упродовж участі у спільному виконанні вправ, партнерського тренінгового спілкування із собі подібними іншими однолітками-курсантами, досягають деякого позитивного самоототожнювального і самостверджувального поступу, який сприяє розвитку їхнього самоусвідомлення, зокрема й мілітарного самоприйняття. Інтерпретація як програвання і проговорювання курсантами причинно-наслідкової бази і результатів участі у тренінгу, завдяки культивованій інтенсивній партнерській комунікації, рольовій драматизації, арт-терапії та іграм, зумовила певне покращення їхньої зони актуального розвитку (складне навчання у військовій академії у воєнний час, повсякденне виконання навчально-службових обов'язків, підвищена фізична активність, наряди, полігони тощо) й оптимізувала перспективу найближчого розвитку, насамперед у плані бачення і прийняття себе як успішного курсанта – майбутнього офіцера і командира. Завдяки активному соціально-психологічному тренінговому впливові вдалося досягнути позитивного ефекту оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів, зокрема через посилення їхніх здатностей і потенціалів до ототожнення з військовим фахом, військовою атрибутикою, військовими іншими (курсантами-однолітками, офіцерами, командирами, образами-зразками учасників бойових дій тощо) та прийняття себе в таких військових вимірах, ролях, образах і площинах.

Висновки. Теоретико-методологічні засади розробленої нами «Програми тренінгу оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів» були вибудовані з урахуванням концептуального доробку вітчизняних і зарубіжних фахівців у цій галузі. Ми виходили з базових положень про розвивальний характер і сприятливість стимуляційно-підтримувальних тренінгових підходів до оптимізації самоусвідомлення, зокрема мілітарного самоприйняття військової людини. Структурно-функціональні особливості тренінгу оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів зводилися насамперед до того, що за допомогою шести блоків спеціально укладених тренінгових занять вдалося істотно покращити рівень розвитку цього важливого компонента самосвідомості майбутніх офіцерів. Процесуальна природа тренінгу передбачала задіяння принципів партнерства, доброзичливості, рівноправності, а добровільна і мотивована участь курсантів у ньому трактувалась як спільна творчість, упродовж якої враховуються цінності і значущість внеску кожного. Ключовими завданнями тренінгу були : набуття психологічних компетентностей, навичок і досвіду активного й різнобічного самоусвідомлення, самоаналізу, самооцінювання, самоповаги, самоствердження, самоприйняття тощо; стимулювання самопрезентаційних, ідентифікаційних, адаптаційних та інших

компетентностей і навичок як стратегій і тактик розвитку мілітарного самоприйняття курсантів; якісна активізація психологічних механізмів особистісної афективності й саморегуляції; розвиток різнобічної конструктивної рецепції власної мілітарної тілесності; культивування рефлексивних та комунікативно-перцептивних діалогічних партнерських практик і технік спілкування з учасниками Т-групи, досвіду самопідтримки й командної співпраці; розвиток ціннісно-мотиваційних компонентів особистісної психоструктури, спонукальності до самоактивності з метою різнобічного засвоєння й ототожнення з визначальними військовими атрибутами й вартостями; підвищення стресостійкості в умовах воєнного часу, зокрема завдяки розвитку вмінь і навичок самооблізації особистісних ресурсів тощо.

Завдяки участі у тренінгових заняттях курсанти істотно активізували спроможності розвивати свої особистісні потенціали й реалізувати когнітивно-функціональні ресурси, що знадобилось їм у процесі виконання навчально-службових завдань в академії. Через набуті в тренінгу теоретичні й практичні компетенції та навички щодо розвитку в собі адекватної ототожнювальної активності, рішучої впевненості, стверджувальної самоповаги у курсантів відбувалися позитивні якісні зміни у засвоєнні нових мілітарних ролей і статусів, що засвідчило набуття ними фундаментальних ознак мілітарного самоприйняття. Загалом, проведений з курсантами тренінг був зорієнтований на досягнення кількісно-якісного зростання і посилення тих особистісних рис, які забезпечують оптимальну динаміку формування, набуття і засвоєння ознак мілітарного самоприйняття. Після участі у тренінгових заняттях відбулось істотне покращення комунікативно-перцептивної обізнаності і навченості курсантів, розширення їхнього досвідно-компетентнісного кола щодо особистісної самоповаги, саморегуляції, соціальної адаптації, самооцінювання та інших важливих конструктів самоусвідомлення і саморозвитку. Тренінгові заняття стимулювали мілітарно-ототожнювальну активність учасників у широкому особистісно-психологічному діапазоні : від істотного покращення різнобічної акцептації власної мілітарної тілесності до усвідомленого повномірного прийняття свого Я у складних реаліях хронотопу військової академії.

Перспективи подальших досліджень полягають у запровадженні програми тренінгу оптимізації мілітарного самоприйняття курсантів у навчально-психологічний простір вітчизняних закладів вищої військової освіти, його вдосконаленні та апробації в зарубіжних військових інституціях.

Література

1. Блінов, О. А. (2022). Арт-терапія у психологічній реабілітації поранених комбатантів в умовах госпіталю. *Problems of Modern Psychology*, 4. 22–28. <http://dx.doi.org/10.26661/2310-4368/2021-4-3> .
2. Гошовська, Д., & Гошовський, Я. (2024). Самоспівчуття і посттравматичний стресовий розлад у мілітарному досвіді ветеранів. *Психологічні перспективи*, 43, 64-79. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2024-43-hos>
3. Гриб, О., Сівчук, П. (2021). Програми психологічної реабілітації в контексті державної підтримки ветеранів АТО/ООС. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2(25), 708–714. <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2021/21goipva.pdf>.
4. Демидюк, В. (2022). Особливості психологічного супроводу військовослужбовців із високим рівнем емоційного вигорання. *Психологічний журнал*, 8 (3), 46-54. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.3.4>.
5. Здіорук, С.І. (2019). Служба військових капеланів у воєнній організації Української держави: необхідність, можливості та перспективи. *Україна : здоров'я нації. Серія «Гуманітарний розвиток»*, 1(54), 5. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/ files/Kapelany-3aa20.pdf>
6. Зливков, В.Л. (2022). Євроінтеграційний вектор становлення мілітарної ідентичності українців. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. Спецвипуск*, 47–54. DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.7>
7. Зливков, В.Л., Лукомська, Л.О. (2023). Психологічні засади становлення мілітарної ідентичності особистості. *Соціально-психологічні технології розвитку особистості : зб. наук праць за матеріалами VIII Усеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Соціально-психологічні технології розвитку особистості»* (м. Херсон, 07 квітня 2023 р.). Ред. колегія: І. Р. Крупник, І. С. Попович, Н. І. Тавровецька, О. М. Танасійчук (відп. за випуск) та ін. ХДУ, (С. 213–216).

8. Іщенко, А. (2018). Психологія війни: як допомогти ветеранам АТО повернутися до нормального життя. *Сьогодні*, 4. <https://ukr.segodnya.ua/regions/donetsk/psihologiya-voynu-kak-pomoch-veteranam-ato-vernutsya-k-normalnoy-zhizni-1117099.html>.
9. Кокун, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Остапчук, В. В. (2017). *Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення: Методичний посібник*. НДЦ ГП ЗСУ.
10. Кравченко, О.В. (2014). Впровадження соціально-психологічного тренінгу в умовах адаптації військовослужбовця до навколишнього ціннісно-нормативного середовища. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 15, 104–113.
11. Маслюк, А., Оржешко, Д. (2023). Психологічні особливості мілітарного самоприйняття курсантів військових закладів. *Психологічні перспективи*, 42, 127–141. DOI:<https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-42-mas>.
12. Мушкевич, В. (2020). Психологічні особливості фрустраційної поведінки військовослужбовців. *Психологічні перспективи*, 35, 101–118.
13. Олексієнко, Б. (2020). Реадаптація учасників бойових дій: психологічний аспект. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки*, 12(1), 204–18. <http://dx.doi.org/10.32453/5.v12i1.147>.
14. Оржешко, Д. (2024). Мілітарне самоприйняття курсантів військових закладів : теоретична парадигма. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 31(1), 60–68 <https://doi.org/10.31108/2.2024.1.31.5>
15. Павлик, Н.В. (2020). Психологічний супровід військовослужбовців, спрямований на психологічну реабілітацію постстресових психічних розладів: Методичний посібник. 90–92.
16. Потапчук, Є.М. (2017). Особливості діагностики та корегування психоемоційних станів учасників бойових дій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 2, 76–80.
17. Яценко, Т.С. (1996). *Психологічні основи групової психокорекції : навчальний посібник*. Либідь.
18. Яценко, Т. С. (2006). *Основи глибинної психокорекції : феноменологія, теорія і практика: навчальний посібник для студентів ВУЗів*. Вища школа.
19. Kokun, O., Agayev, N., Pischko, I., & Stasiuk, V. (2020). Characteristic impacts of combat stressors on posttraumatic stress disorder in Ukrainian military personnel who participated in the armed conflict in eastern Ukraine. *International Journal of Psychology & Psychological Therapy*, 20 (3), 315–326.
20. Ortenburger, D., Wąsik, J., Tsos, A., Andrijchuk, O., Bielikowa, N., Indyka, S. (2019). Selected aspects of the health condition of hospitalised soldiers after military action and the manifestation of externalising anger. *Medical Studies/Studia Medyczne*, 35(4). 288-293. DOI: <https://doi.org/10.5114/ms.2019.91246>.
21. Paunonen, S.V., Lönnqvist, J., Verkasalo, M., Nissinen, V. (2006). Narcissism and emergent leadership in military cadets. *The Leadership Quarterly*, 5, 475-486
22. Roberts, A. R. (2000). *Crisis intervention handbook : assessment, treatment and research*. Oxford University Press.

References

1. Blinov, O. A. (2022). Art-terapia u psykholoichnii reabilitatsii poranenykh kombatantiv v umovakh gospitaly [Art therapy in psychological rehabilitation of wounded combatants in hospitals]. *Problems of Modern Psychology*, 4. 22-28. <http://dx.doi.org/10.26661/2310-4368/2021-4-3> [In Ukrainian]
2. Goshovska, D., & Goshovskyi, Ya. (2024). Samospivchuttya i posttravmatychnyi stresovyi rozlad u militaromu dosvidi veteraniv [Self-compassion and post-traumatic stress disorder in veterans' military experience]. *Psykholoichni perspektyvy*, 43, 64-79. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2024-43-hos> [In Ukrainian]
3. Gryb, O., Sivchuk, P. (2021). Programy psykholoichnoi reabilitatsii v konteksti derzhavnoi pidtrymky veteraniv ATO/OOS [Programs of psychological rehabilitation in the context of state support for veterans of the ATO/JFO]. *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava*. 2(25), 708-714. <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2021/21goipva.pdf>. [In Ukrainian]
4. Demydyuk, V. (2022). Osoblyvosti psykholoichnogo suprovodu viiskovosluzhbovtiv iz vysokym rivnem emotsiinogo vygorannya [Psychological support of servicemen with high emotional burnout]. *Psykholoichnyi zhurnal*, 8(3), 46-54. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.3.4>. [In Ukrainian]
5. Zdioruk, S. I. (2019). Sluzhba viiskovykh kapelaniv u voyennii organizatsii Ukrainskoi derzhavy: neobkhidnist, mozhlyvosti ta perspektyvy [Service of military chaplains in the military organization of the Ukrainian state: necessity, opportunities and prospects]. *Ukraina: zdorovya natsii. Seria «Gumanitarnyi rozvytok»*, 1(54), 5. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Kapelany-3aa20.pdf> [In Ukrainian]
6. Zlyvkov, V. L. (2022). Yevrointegratsiyni vektor stanovlennya militarnoi identychnosti ukrainsiv [The European integration vector of the formation of the military identity of Ukrainians]. *Visnyk Lvivskogo universytetu. Seria psykholoichni nauky. Spetsvypusk*, 47-54. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.7> [In Ukrainian]
7. Zlyvkov, V. L., & Lukomska, L. O. (2023). Psykholoichni zasady stanovlennya militarnoi identychnosti osobystosti [Psychological foundations of the formation of the military identity of the individual]. *Sotsialno-psykholoichni tekhnologii rozvytku osobystosti: zb. nauk prats za materialamy VIII Useukrainskoi naukovo-*

- praktychnoi konferentsii molodykh vchenykh, aspirantiv ta studentiv «Sotsialno-psykhologichni tekhnologii rozvytku osobystosti»* (Kherson, April 7, 2023). KhDU, (pp. 213-216). [In Ukrainian]
8. Ischenko, A. (2018). Psykhologia viiny: yak dopomogty veteranam ATO povernutysya do normalnogo zhyttya [Psychology of war: how to help ATO veterans return to normal life]. *Sogodni*, 4. <https://ukr.segodnya.ua/regions/donetsk/psihologiya-voyny-kak-pomoch-veteranam-ato-vernutysya-k-normalnoy-zhizni-1117099.html>. [In Ukrainian]
9. Kokun, O. M., Agayev, N. A., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., & Ostapchuk, V. V. (2017). *Psykhologichna robota z viiskovosluzhbovtysamy – uchasykamy ATO na etapi vidnovlennya: Metodychnyi posibnyk* [Psychological work with servicemen - participants of the anti-terrorist operation at the stage of recovery]. NDTs GP ZSU. [In Ukrainian]
10. Kravchenko, O. V. (2014). Vprovadzhennya sotsialno-psykhologichnogo treningu v umovakh adaptatsii viiskovosluzhbovtysa do navkolynshnogo tsinnisno-normatyvnogo seredovyscha [Socio-psychological training in the conditions of adaptation of servicemen to the surrounding value-normative environment]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykhologii*, 15, 104-113. [In Ukrainian]
11. Maslyuk, A., & Orzheshko, D. (2023). Psykhologichni osoblyvosti militarnogo samopryinyattya kursantiv viiskovykh zakladiv [Psychological features of military self-acceptance of cadets of military institutions]. *Psykhologichni perspektyvy*, 42, 127-141. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-42-mas>. [In Ukrainian]
12. Mushkevych, V. (2020). Psykhologichni osoblyvosti frustratsiinoi povedinky viiskovosluzhbovtiv [Psychological features of frustrating behavior of military personnel]. *Psykhologichni perspektyvy*, 35, 101-118. [In Ukrainian]
13. Oleksiyenko, B. (2020). Readaptatsia uchasykiv boiovykh dii: psykhologichni aspekt [Readaptation of combatants: a psychological aspect]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seria: psykhologichni nauky*, 12(1), 204-18. <http://dx.doi.org/10.32453/5.v12i1.147>. [In Ukrainian]
14. Orzheshko, D. (2024). Militarne samopryinyattya kursantiv viiskovykh zakladiv: teoretychna paradygma [Military self-acceptance of cadets of military institutions: a theoretical paradigm]. *Organizatsiina psykhologia. Ekonomichna psykhologia*, 31(1), 60-68 <https://doi.org/10.31108/2.2024.1.31.5> [In Ukrainian]
15. Pavlyk, N. V. (2020). *Psykhologichni suprovid viiskovosluzhbovtiv, spryamovanyi na psykhologichnu reabilitatsiyu poststresovykh psykhichnykh rozladiv: Metodychnyi posibnyk* [Psychological support for military personnel with post-stress mental disorders]. 90-92. [In Ukrainian]
16. Potapchuk, Ye. M. (2017). Osoblyvosti diagnostyky ta koreguvannya psykhoemotsiinykh staniv uchasykiv boiovykh dii [Diagnosis and treatment of psycho-emotional states of combatants]. *Naukovyi visnyk Khersonskogo derzhavnogo universytetu. Seria: Psykhologichni nauky*, 2, 76-80. [In Ukrainian]
17. Yatsenko, T. S. (1996). *Psykhologichni osnovy grupovoi psykhokorektsii* [Psychological foundations of group intervention]. Lybid. [In Ukrainian]
18. Yatsenko, T. S. (2006). *Osnovy glybynnoi psykhokorektsii: fenomenologia, teoria i praktyka: navchalnyi posibnyk dlya studentiv VUZiv* [Fundamentals of deep intervention: phenomenology, theory and practice: a study guide for university students]. Vyscha shkola. [In Ukrainian]
19. Kokun, O., Agayev, N., Pischko, I., & Stasiuk, V. (2020). Characteristic impacts of combat stressors on posttraumatic stress disorder in Ukrainian military personnel who participated in the armed conflict in eastern Ukraine. *International Journal of Psychology & Psychological Therapy*, 20(3), 315–326.
20. Ortenburger, D., Wąsik, J., Tsos, A., Andriychuk, O., Bielikowa, N., & Indyka, S. (2019). Selected aspects of the health condition of hospitalised soldiers after military action and the manifestation of externalising anger. *Medical Studies/Studia Medyczne*, 35(4), 288-293. <https://doi.org/10.5114/ms.2019.91246>.
21. Paunonen, S.V., Lönnqvist, J., Verkasalo, M., & Nissinen, V. (2006). Narcissism and emergent leadership in military cadets. *The Leadership Quarterly*, 5, 475-486
22. Roberts, A. R. (2000). *Crisis intervention handbook: assessment, treatment and research*. Oxford University Press.

Відомості про автора

Оржешко Дмитро Валерійович, аспірант Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Orzheshko, Dmytro, graduate student, G.S. Kostyuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0371-5156>

E-mail: d.orgheshko@ukr.net

Отримано 23 вересня 2024 р.
Рецензовано 14 жовтня 2024 р.
Прийнято 17 жовтня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.7>
УДК 159.92:316.647.5

Оксана Щотка
Ярослава Андрєєва

ДИНАМІКА ЗАДОВОЛЕНОСТІ ЖИТТЯМ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ЧАСИ ВІЙНИ

Щотка Оксана, Андрєєва Ярослава. Динаміка задоволеності життям здобувачів вищої освіти в часи війни.

Вступ. Актуальною задачею в сфері ментального здоров'я є аналіз динаміки змін складових цього феномену, а також розробка і впровадження в практику моделей організаційної культури, спроможної надавати особистості підтримуваний вплив в складних ситуаціях життєдіяльності.

Мета: емпірично дослідити динаміку задоволеності життям здобувачів вищої освіти в часи війни та встановити її кореляти.

Методи. Для проведення емпіричного дослідження було обрано порівняльну та кореляційну стратегії дослідження. Застосовано психодіагностичні методи: Шкала задоволеності життям (SWLS), Шкала посттравматичного зростання (PTGI), Госпітальна шкала тривоги і депресії (HADS). Порівняння кількісних даних здійснювалось у відсотковому відношенні, для встановлення взаємозв'язку було використано метод Пірсона.

Результати дослідження. Динаміка задоволеності життям здобувачів вищої освіти відбиває нелінійний процес адаптації особистості до життя в умовах війни. Значна доля здобувачів освіти під час війни оцінює своє життя як неблагополучне і потребує збагачення ресурсів. Встановлено статистичну пов'язаність задоволеності життям здобувачів вищої освіти з відчуттям підтриманості в освітньому просторі, психоемоційною стабільністю та здатністю особистості до духовного росту.

Висновки. Отримані результати дозволяють формувати більш чутливі до контексту війни стратегії психологічної підтримки адаптаційних ресурсів здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: ментальне здоров'я, психологічне благополуччя, задоволеність життям, посттравматичне зростання, психоемоційна стабільність, соціальна організаційна підтримка.

Shchotka, Oksana, Andriieva, Yaroslava. Dynamics of life satisfaction of students of higher education during war.

Introduction. Analysis of changes in mental health components as well as the development of organizational culture models of personal support in difficult life situations are serious challenges faced by psychologists.

Aim: to empirically investigate the dynamics of life satisfaction of higher education students during war and establish its correlates.

Methods. A comparative and correlational research strategy was used in the empirical study. The psychodiagnostic instruments included: Life Satisfaction Scale (SWLS), Posttraumatic Growth Scale (PTGI), Hospital Anxiety and Depression Scale (HADS). The comparison of quantitative data was done in percentage terms and the Pearson method was used to establish the relationship.

Results. The dynamics of students' life satisfaction reflected the non-linear process of their personal adaptation to life in war conditions. A significant number of students assessed their life as unfavorable and needed better resources. There was a statistical relationship between students' life satisfaction and their feeling of support during their studies as well as students' psycho-emotional stability and ability for spiritual growth.

Conclusions. The obtained results make it possible to develop war-sensitive psychological support strategies for students' adaptive resources.

Key words: mental health, psychological well-being, life satisfaction, post-traumatic growth, psycho-emotional stability, social organizational support

Вступ. Події останніх років в нашій країні випробовують нас на міцність, змушують відповідати на виклики фахівцям всіх сфер життєдіяльності. Одним із численних викликів сьогодення є сфера метального здоров'я, яка відкрито проявляє крихкість і потребує значної уваги до вирішення низки актуальних проблем і завдань. Проблема метального здоров'я, його визначення, розуміння складових, факторів впливу та підтримування цікавила і цікавить багатьох вітчизняних та закордонних дослідників. У межах теми нашого дослідження акцентуємо увагу на проблемності підтримання метального здоров'я в кризові періоди життєдіяльності, в часи війни. Сучасні психологічні дослідження найперше акцентують увагу на розладах і деструкціях метального здоров'я, найпоширенішими із яких є ПТСР, що проявляється як наслідок війни як у учасників бойових дій, так і у мирного населення країни, яке переживає війну. Наслідки воєнних конфліктів даються взнаки і через тривалий час після завершення воєнних дій, що називають «спадковістю воєнної травми». Травми попередніх поколінь «успадкоковуються» через дію соціокультурних механізмів, які передають наступним поколінням відповідне ставлення до травматичних подій, поведінкові стратегії батьків, елементи світогляду (Gorbunova & Klymchuk, 2020).

Результати аналітичного соціологічного дослідження, проведеного Gradus Research Company «Ментальне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги під час війни» (хвиля 2), яскраво свідчать про значне зростання (на 71% порівняно з 2022 роком) переживань таких почуттів, як: *втома, безсилля, розчарування, розгубленість, відчай, самотність*. Водночас переважна кількість опитуваних респондентів ніколи не відвідувала психолога і психотерапевта, хоча, варто зазначити, що порівняно із 2022 роком збільшилась частка тих, хто не виключає звернення до спеціаліста (із 34% до 42%). Серед причин, що перешкоджають зверненню до фахівців, респонденти називають впевненість, що вони самостійно впораються із проблемами або недостатню важливість причин для звернення до спеціаліста (Gradus Research Company, 2023). Результати, отримані в процесі проведення дослідження «Бар'єри та стереотипи: Чому люди уникають психологічної допомоги» (2024) Інституту поведінкових досліджень American University Kyiv та Дослідницької лабораторії Rating Lab, більш оптимістичні і свідчать про те, що українці більш активно, порівняно із попередніми роками, звертаються за психологічною допомогою, рекомендують це іншим і вважають психологічну допомогу ефективною, хоча 60% українців досі вважають, що «в Україні не прийнято звертатися до психолога» (American University Kyiv, Rating Lab, 2024). Цей стереотип долається повільно, що є однією із перешкод отримання необхідної психологічної допомоги.

Виходячи із цього, варто звернути особливу увагу на можливості соціальної організації, в якій перебуває особистість, її організаційного оточення, організаційної культури, які можуть здійснювати підтримувальний вплив на метальне здоров'я. У сучасних вітчизняних і закордонних психологічних дослідженнях знаходимо розробки теоретико-прикладних моделей організаційної побудови, як-от: модель С. Майтліс, практика соціальної організаційної підтримки, створення чутливого підтримувального товариства, специфічних організаційних умов, які плекають довіру, психологічну безпеку, підтримку особистості в складних для неї періодах життєдіяльності. Запропонована модель акцентує увагу на низці заходів підтримки організацією менеджменту дистресу та емоційної регуляції, а також активності самої особистості, спрямованої на пошук допомоги через формальні і неформальні канали організації (Maitlis, 2020). Концепція Healthy organizational використовується в прикладних і практико-орієнтованих дослідженнях українських психологів наукової школи Л. Карамушки як психологічний супровід і профілактика загроз метального здоров'я особистості в сучасних організаціях в умовах соціальної напруженості (Карамушка, 2021). Сутність та етапність створення травмоінформованого організаційного середовища, як організації із турботливою про особистість організаційною культурою, знаходимо в працях В. Климчука (Климчук, 2021). Отже, зазначимо, що розробка і впровадження моделей розвитку середовища, спроможного підтримувати особистість через позитивний вплив організаційної культури, є актуальною задачею сфери метального здоров'я.

Наш пошуковий інтерес зосереджений на аналізі динаміки однієї зі складових феномену ментального здоров'я – відчутті задоволеності життям в часи війни. Задоволеність життям тісно пов'язують із такими поняттями як «психологічне благополуччя», «щастя». М. Argyle (2021), аналізуючи феномен щастя, визначає його як цілісне задоволення життям в минулому, теперішньому і в перспективі розвитку. Дослідник виокремлює фактори, впливові для цього переживання: соціальні (соціальна підтримка значущих людей), особистісні, професійна діяльність (психологічне задоволення від праці і стосунків із колегами), здоров'я і вільний час, що дає можливість укріплення почуття власної ідентичності та відновлення. Увага приділяється показнику суб'єктивного відчуття благополуччя, яке не завжди співпадає із об'єктивним благополуччям, а визначається уявленнями людини про себе, події, життя (Argyle, 2001).

Модель психологічного благополуччя Е. Diener (створена ним шкала задоволеності життям) представляє поєднання трьох компонентів: задоволеність життям, позитивні емоції і мінімізація негативних емоцій. Дослідник також наголошує на впливовості суб'єктивного оцінювання подій життя як позитивних, особистісних рисах, таких як екстраверсія і нейротизм, а також відкритості досвіду як можливості пережити і негативні, і позитивні події (Diener, 2003).

Дослідження психологічного благополуччя С. Ryff значно збільшили компоненти моделі психологічного благополуччя, порівняно із попередніми дослідженнями, і внесли інше розуміння зв'язків феноменів психологічного благополуччя та задоволеності життям. Незадоволеність життям, травматичні події, які переживає особистість, можуть мати в собі збуджуючі тенденції переосмислення життєвих цінностей, цілей і рух в напрямку до реалізації власного потенціалу та психологічного благополуччя (Ryff, 1996).

Феномен задоволеності життям знаходиться у тісному зв'язку із ціннісно-мотиваційною сферою особистості. Психологічне дослідження смисложиттєвих орієнтацій і задоволеності життям у різних вікових груп Е. Вірман та Т. Калашнікової встановило пряму кореляцію психологічного благополуччя і осмисленості життя. Респонденти із високим рівнем задоволеності життям проявляють більш високий рівень осмисленості життя і смисложиттєвих орієнтацій (Вірман & Калашнікова, 2011). Дослідження феномену задоволеності життям акцентують увагу на рефлексивності особистості як якості, яка дає можливість цілісно оцінити життя і обставини з позиції досвіду; оцінити позитивно – як в минулому, так і в його майбутніх можливостях (Титаренко, 2018, 2020; Diener & Lucas, 1999; Ogińska-Bulik, 2014). Сучасні вітчизняні психологічні дослідження різних галузей психології мають провідний вектор спрямованості – дослідження особистості в реаліях війни. Загрозливі для життя ситуації, переживання втрат, руйнування соціальних зв'язків, труднощі адаптації – це фактори, які здійснюють глибокий трансформуючий вплив на особистість. Наше дослідження сфокусовано на важливості збереження і підтримування ментального здоров'я під час війни. Актуальність і недостатня розробленість цієї проблематики обумовили **мету дослідження** – емпірично дослідити динаміку задоволеності життям здобувачів вищої освіти в умовах війни, встановити кореляти задоволеності життям.

Завдання дослідження. Дослідження було спрямоване на вирішення таких завдань:

- 1) Оцінити рівень задоволеності життям на різних часових проміжках російсько-української війни.
- 2) Емпірично встановити міру пов'язаності задоволеності життям з індивідуальними змінними ставлення та особистості: сприйняття організаційної підтримки; рівень психоемоційного благополуччя; здатність до особистісного росту.
- 3) Встановити очікування здобувачів освіти щодо підтримки в освітньому просторі закладу освіти.

Методи та організація дослідження. Для проведення емпіричного дослідження було обрано порівняльну та кореляційну стратегії дослідження. В емпіричному дослідженні було застосовано такий психодіагностичний інструментарій: Шкала задоволеності життям (SWLS; Diener, Emmons & Larsen, 1999) для визначення когнітивної

оцінки життєвого благополуччя; Шкала посттравматичного зростання (Post Traumatic Growth Inventory; Tedeschi & Calhoun, 1996) для з'ясування рівня та напрямів посттравматичного зростання особистості; Госпітальна шкала тривоги і депресії (HADS; Zigmond & Snaith, 1983) для оцінки психоемоційного благополуччя. Адаптація психодіагностичного інструментарію, використаного в дослідженні, була здійснена В.Л. Зливковим, С.О. Лукомською, О.В. Федан (2016). Для встановлення суб'єктивного відчуття підтримуваності в освітньому просторі навчального закладу та очікувань щодо цього була розроблена авторська анкета, що включала такі блоки запитань: суб'єктивна оцінка підтримуваності в освітньому просторі, потреби у підтримці та ставлення до психологічної підтримки й допомоги. Порівняння кількісних даних здійснювалось у відсотковому відношенні, тіснота взаємозв'язків визначалась методом кореляційного аналізу Пірсона.

Емпіричне дослідження проводилось впродовж 2022-2024 року, було проведено чотири зрізи: весна 2022 року; осінь 2022 року; осінь 2023 року; весна 2024 року. Дослідження проводилось дистанційно із застосуванням гугл-форми та електронного листування. Окремі результати були висвітлені у попередніх публікаціях авторів (Щотка, Андрєєва, 2022).

Вибірка дослідження. Дослідженням було охоплено 410 здобувачів вищої освіти різних освітніх програм денної та заочної форми навчання університетів Чернігівщини. Досліджувані – мешканці переважно Чернігівської, Сумської та Київської областей. За статтю респонденти були розподілені так: жінки – 44%; чоловіки – 56%. За віком: 20-25 років – 40%; 26-30 років – 30%; 31-40% – 15%; 41-50% – 10%; старше 50 років – 5%.

Результати дослідження та їх обговорення. Для виконання першого завдання дослідження було здійснено оцінку рівня задоволеності життям здобувачів вищої освіти на різних часових відтинках від початку повномасштабного вторгнення, а також було здійснено аналітичне порівняння отриманих даних. Результати усіх зрізів оцінки здобувачами вищої освіти своєї задоволеності життям представлені на порівняльному графіку (Рис. 1.).

Так, при першому зрізі (весна 2022 року) було виявлено: повністю задоволені життям – 0%; задоволені життям – 8%; частково задоволені життям – 33%, нейтральне ставлення до життя – 4%; незадоволені життям більше, ніж задоволені – 33%; незадоволені життям – 18%; абсолютно незадоволені життям – 4%. Як показано на порівняльному графіку (Рис. 1), більшість опитаних здобувачів вищої освіти на початку війни оцінювали своє життя в модусі незадоволеності – це 55%.

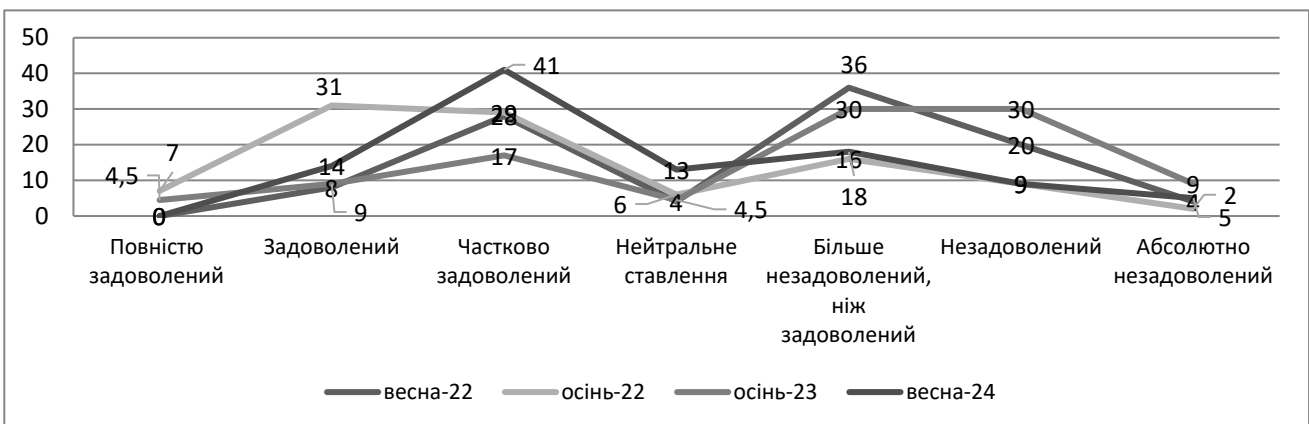

Рис. 1. Порівняльний аналіз рівня задоволеності життям здобувачів освіти на різних часових відтинках війни (у % від числа опитаних)

Результати другого зрізу (осінь 2022 року) мали такий розподіл: повністю задоволені життям – 7%; задоволені життям – 31%; частково задоволені життям – 29%, нейтральне ставлення до життя – 6%; незадоволені життям більше, ніж задоволені – 16%; незадоволені життям – 9%; абсолютно незадоволені життям – 2%. Отже, в цей період війни, що характеризувався військовими успіхами України, більшість опитуваних вже демонстрували прийняття нової воєнної реальності, і лише третина оцінювала своє життя як неблагополучне.

Вимірювання, проведене на другому році війни (осінь 2023 року), коли стало очевидним, що війна набула затяжного характеру, показало якісно інший розподіл: повністю задоволені життям – 4,5%; задоволені життям – 9%; частково задоволені життям – 17%, нейтральне ставлення до життя – 4,5%; незадоволені життям більше, ніж задоволені – 30%; незадоволені життям – 30%; абсолютно незадоволені життям – 9%. На порівняльному графіку відображено, що під час цього вимірювання відсоток опитаних, які загалом задоволені життям, був мінімальним, водночас відсоток тих, хто оцінював його як частково чи повністю неблагополучне, досяг свого максимуму – 69%.

Нарешті останнє вимірювання, проведене на третьому році війни (весна 2024 року), дало такий розподіл: повністю задоволені життям – 0%; задоволені життям – 13%; частково задоволені – 41%; нейтральне ставлення – 14%; більше незадоволені життям, ніж задоволені – 18%; незадоволені життям – 9%, абсолютно незадоволені – 5%. Отримані дані свідчать про те, що більшості опитаних вдалось віднайти можливості для реалізації себе в окремих сферах, тепер меншість склали ті, кому не вдалось відновити свою життєву неперервність.

Результати чотирьох зрізів оцінювання задоволеності життям у здобувачів вищої освіти демонструють відсутність лінійної адаптації до дії чинників війни. Бачимо, що адаптаційний процес у більшості здобувачів вищої освіти протікає доволі успішно, однак це стосується лише певних сфер життя. Доля тих, хто повністю здатен прийняти недосконалість життя в умовах розпочатої рф війни проти України, може долати життєві труднощі та розглядати їх як мотиватори до внесення змін у своє життя, при усіх вимірюваннях залишається невисокою. Невисокою також є оцінка свого життя з боку реалізації життєвих цілей та життєвих перспектив. Особливо критичним в оцінці благополучності життя для опитуваних виявився 2023 рік, період переходу війни у затяжну фазу. Привертає увагу такий факт, що за час війни доля здобувачів, котрі відчували дефіцит адаптаційних ресурсів, мали серйозно порушену життєву неперервність в багатьох сферах і відповідно негативно оцінювали своє життя з точки зору реалізації себе, своїх життєвих цілей, цінностей та життєвої перспективи в цілому змінювалась в діапазоні від 11% до 39%. З точки зору надання психологічної підтримки здобувачам вищої освіти потрібно розуміти, якими є особистісні джерела підвищення задоволеності життям в умовах війни. Пошук відповіді на це питання відбувався при розв'язанні наступного завдання.

Вирішення другого завдання передбачало емпірично встановити міру пов'язаності задоволеності життям з індивідуальними змінними ставлення та особистості: сприйняття організаційної підтримки; рівень психоемоційної стабільності; здатність до особистісного зростання. На цьому етапі дослідження ми оперували даними останнього зрізу.

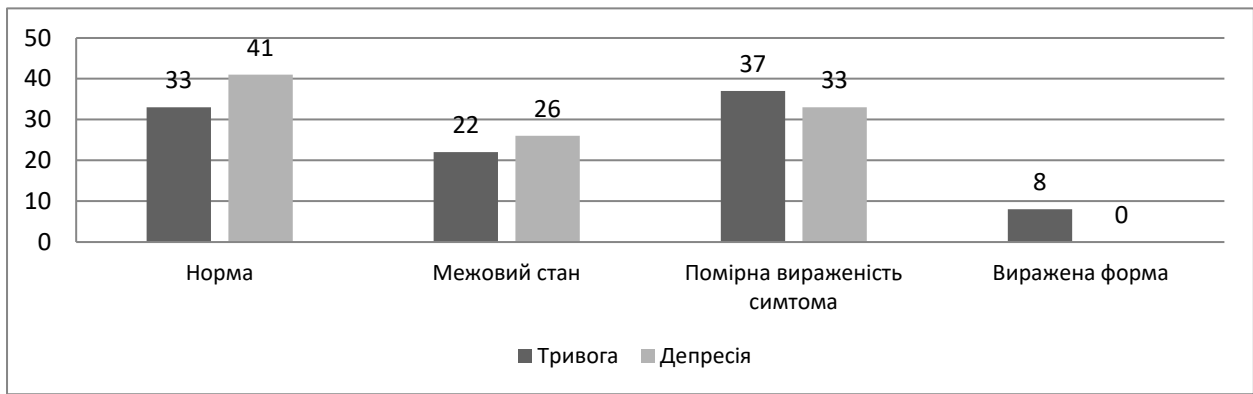
Насамперед було проаналізовано сприйняття здобувачами вищої освіти організаційної підтримки як важливого соціального ресурсу відновлення після стресових подій війни. Здобувачам вищої освіти пропонувалось оцінити, наскільки вони відчують, що в цій організації піклуються про їхнє ментальне здоров'я? Було отримано такий розподіл оцінок респондентів (Рис. 2).

Отже, дані вказують на те, що здобувачі освіти мають відчуття того, що освітня організація дбає про їхнє психологічне благополуччя повною мірою (23%) або значною мірою (27%). Як видно з рис. 2, інша половина опитаних вибирає варіант нейтрального змісту, що дозволяє припускати про недостатність наданої підтримки для відновлення психологічного благополуччя здобувачів освіти в умовах війни.

Рис. 2. Суб’єктивне відчуття підтримуваності в освітньому просторі університету (у % від числа опитаних)

Далі було оцінено рівень психоемоційної стабільності здобувачів освіти, що визначався за показниками тривоги та депресії (Рис. 3). Отримані дані показали, що нормальний рівень тривоги властивий лише 33% опитаних, нормальний рівень депресії – 41%. Кожен четвертий мав межовий стан. Помірна або виражена тривога була властива 37% та 8% опитаних відповідно. Третина опитаних характеризувалася помірною вираженістю депресії. Дані показують, що понад третина опитаних на момент дослідження потребували допомоги у відновленні емоційної рівноваги.

Рис. 3. Рівень постстресової тривоги та депресії у здобувачів вищої освіти (у % від загальної кількості опитаних)

Дослідження здатності до особистісних трансформацій внаслідок дії чинників війни показало, що під час війни здобувачі вищої освіти інтенсивно здійснюють переосмислення своїх життєвих відносин. Як показано на рис. 4, переважно переосмислення стосуються таких напрямів: зростання цінності відносин (27%), нові можливості (36%), підвищення цінності життя (36%)

Пошук корелятивів задоволеності життям здобувачів вищої освіти було здійснено серед дев’яти індивідуальних змінних стану та особистості. За результатами кореляційного аналізу можемо констатувати, що задоволеність життям статистично пов’язана із відчуттям організаційної підтримки, показниками психоемоційної стабільності та одним із напрямів зростання. Статистично значущі коефіцієнти виділені зірочками в таблиці 1.

Рис. 4. Напрями особистісного зростання здобувачів вищої освіти

З'ясовано, що задоволеність життям статистично пов'язана з суб'єктивним відчуттям організаційної підтримки (0,30, $p < 0,05$). Якщо здобувач освіти відчуває повною мірою турботу про психологічне благополуччя в закладі освіти, бачить, що не ігноруються його стани та проблеми, обумовлені ускладненими умовами навчання під час війни, то це позитивно відбивається на оцінці ним якості свого життя.

Як свідчать результати обрахунку, представлені в таблиці 1, також існує тісний обернений кореляційний зв'язок між задоволеністю життям та психоемоційною нестабільністю, яка проявляє себе тривогою (-0,60; $p < 0,01$) та депресивністю (-0,50; $p < 0,01$). Отже, володіння особистістю практиками зниження тривоги та засобами підвищення оптимізму буде сприяти зростанню задоволеності життям.

Таблиця 1

Зв'язок між задоволеністю життям здобувачів вищої освіти та індивідуальними змінними ставлення та особистості (r)

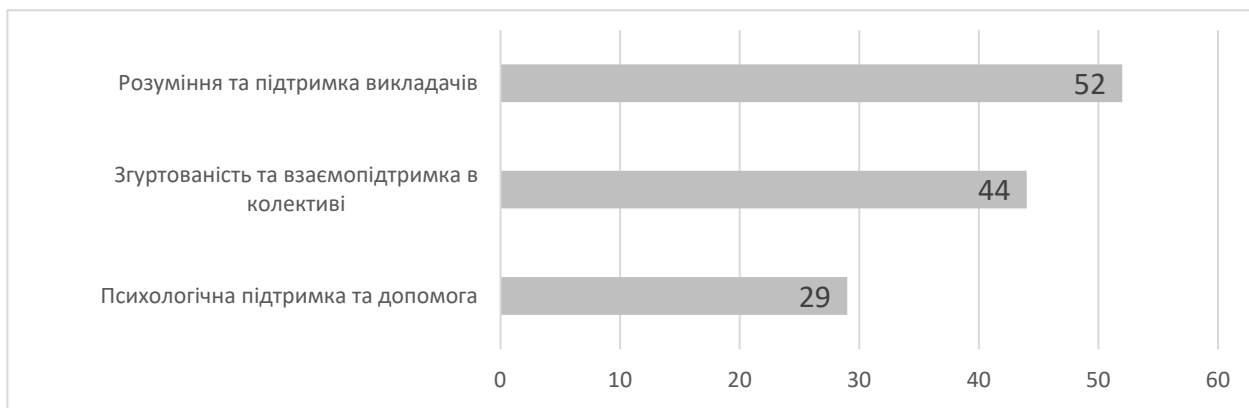
Показники індивідуальних змінних ставлення та особистості	Показники задоволеності життям (n= 54)
Суб'єктивне відчуття організаційної підтримки	0,3**
Тривожність	-0,60**
Депресивність	-0,50**
Зростання цінності відносин	-0,01
Зростання усвідомлення нових можливостей	-0,03
Зростання почуття особистої сили	0,06
Збагачення духовного життя	0,35**
Підвищення цінності життя	-0,03

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Нарешті ще один статистично значущий зв'язок задоволеності життям в умовах війни виявлено із зростанням духовності особистості (0,35; $p < 0,01$). Переосмислення досвіду війни, що призводить до втрати цінності матеріальних речей, акцентування таких цінностей як добро, прекрасне, істина, свобода, справедливість, культура підвищує задоволеність життям.

Третє завдання вирішувалось шляхом опитування здобувачів освіти щодо їхніх потреб у соціальній організаційній підтримці. У результаті опитування з'ясовано, що здобувачі вищої освіти насамперед усвідомлюють соціальну організаційну підтримку на

інтерперсональному рівні. На рис. 5 відображено, що більшість опитаних (52%) потребують підтримуючих відносин в системі «студент – викладач». У другу чергу – відзначають ресурсну роль відносин в системі «студент – студент» (згуртованість та взаємопідтримка в колективі) (44%). Водночас підтримувальним потенціалом для опитаних є відносини, де є довіра, повага, емпатія та згуртованість. Лише третина здобувачів вищої освіти (29%) зазначає необхідність для свого відновлення психологічної підтримки та допомоги. За отриманими даними, опитані надають перевагу індивідуальному психологічному консультуванню, пізнавальним заходам щодо подолання стресу.

Рис. 5. Якої підтримки для відновлення після пережитих стресів війни ви потребуєте в освітньому просторі університету?

Отже, як показують результати дослідження, професійна психологічна підтримка та допомога опитаними розглядається як необхідна, але переважно не для себе, а для інших. Звернення за психологічною підтримкою блокується пануючим серед опитаних уявленням, що до психолога потрібно звертатися у гранично складних обставинах. У випадку травмивного досвіду війни таке уявлення є суттєвою перешкодою для відновлення, оскільки для мінімізації негативних наслідків травмивних подій війни важливими є оперативні інтервенції і відповідно раннє звернення особистості за психологічною допомогою.

Висновки.

1. Динаміка задоволеності життям здобувачів вищої освіти відбиває нелінійний процес адаптації особистості до життя в умовах війни. Особистість задіює наявні адаптаційні ресурси для відновлення своєї життєвої неперервності з більшою чи меншою успішністю. Значна доля здобувачів вищої освіти під час війни оцінює своє життя як неблагополучне і потребує збагачення адаптаційних ресурсів.
2. Встановлено статистичну пов'язаність задоволеності життям здобувачів вищої освіти з відчуттям підтриманості в освітньому просторі, їхньою психоемоційною стабільністю та здатністю до духовного росту.
3. Здобувачі вищої освіти насамперед усвідомлюють соціальну організаційну підтримку під час війни на інтерперсональному рівні.
4. Отримані результати дозволяють формувати більш чутливі до контексту війни стратегії психологічної підтримки адаптаційних ресурсів здобувачів освіти. Оптимізація психологічної підтримки здобувачів вищої освіти вбачається у впровадженні спеціальних заходів, спрямованих на побудову організаційної культури, чутливої до ментального здоров'я, соціально-психологічних практик, спрямованих на збагачення адаптаційних ресурсів особистості.

Перспективи подальших досліджень нами вбачаються у подальшому дослідженні динаміки корелятивів задоволеності життям особистості та розробці й впровадженні заходів оптимізації психологічної підтримки здобувачів вищої освіти під час війни.

Література

1. Бар'єри та стереотипи: чому люди уникають психологічної допомоги (2024). *American University Kyiv, Rating Lab* <https://ibs.auk.edu.ua/uploads/files/shares/66d9600c2b658.pdf>
2. Вірман, Е. В., & Калашнікова, Т. В. (2011) Дослідження ціннісножиттєвих орієнтацій і задоволеності життям у людей різних вікових груп. *Український науково-медичний молодіжний журнал*. Київ, 4, 17–19.
3. Зливков, В.Л., Лукомська, С.О., & Федан, О.В. (2016). *Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях*. Київ: Педагогічна думка.
4. Карамушка, Л.М. (2021). «Healthy organizations»: сутність, основні напрямки та методи активності для забезпечення психічного здоров'я персоналу. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. Науковий журнал Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 3-4 (27), 64-74.
5. Ментальне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги під час війни (хвиля 2) (2023). *Gradus Research Company* <https://drive.google.com/file/d/1eYYcGNnue-rqsF3xfEFQoegPZNprQ4L/view>
6. Климчук, В.О. (2020). *Психологія посттравматичного зростання*. Кропивницький : Імекс-ЛТД.
7. Титаренко, Т.М. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
8. Титаренко, Т.М. (2020). *Посттравматичне життятворення: способи досягнення психологічного благополуччя*. Кропивницький : Імекс-ЛТД.
9. Щотка, О., & Андрєєва, Я. (2022). Взаємозв'язок між задоволеністю життям та посттравматичним зростанням у аспірантів в умовах війни в Україні. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. Науковий журнал Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2-3 (23), 40-49.
10. Argyle, M. (2001). *The Psychology of Happiness*. 2nd Edition. London: Routledge.
11. Diener, E. (2003). Personality, culture, and subjective well-being : Emotional and cognitive evaluations of life / E. Diener, S. Oishi, R. E. Lucas *Annual Review of Psychology*, 54, 403–425.
12. Diener, E. (2009). The science of well-being : the collected works. Series : *Social Indicators Research Series*, 37, 274.
13. Diener, E., & Lucas, R. E. (1999). Personality and subjective well-being. In: D. Kahneman, E. Diener & N. Schwarz (eds.). *Well-being: The foundations of hedonic psychology* (pp. 213-229). New York: Russell Sage Foundation.
14. Gorbunova, V., & Klymchuk, V. (2020). The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukraine Studies*, 7(2), 33-68
15. Maitlis, S. Posttraumatic Growth at Work (2020). *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 7(1), 395-419.
16. Ogińska-Bulik, N. (2014). Satisfaction with life and posttraumatic growth in persons after myocardial infarction. *Health Psychology Report*, 2 (2), 105–114.
17. Ryff, CD, & Singer, B. (1996). Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 65, 14–23.
18. Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9, 455–471.
19. Zigmond, A. S., & Snaith, R. P. (1983). The Hospital Anxiety and Depression Scale. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 67(6), 361–370.

References

1. Baryery ta stereotypy: chomu lyudy unykayut psykholoichnoi dopomogy [Barriers and stereotypes: why people avoid psychological help] (2024). *American University Kyiv, Rating Lab* <https://ibs.auk.edu.ua/uploads/files/shares/66d9600c2b658.pdf> [In Ukrainian]
2. Virman, E. V., & Kalashnikova, T. V. (2011). Doslidzhennya tsinnisnozhytlyevykh oriyentatsii i zadovolenosti zhyttyam u lyudei riznykh vikovykh grup [Research into value orientations and life satisfaction of different age groups]. *Ukrainskyi naukovo-medychnyi molodizhnyi zhurnal*, 4, 17-19. [In Ukrainian]
3. Zlyvkov, V. L., Lukomska, S. O., & Fedan, O. V. (2016). *Psykhodiagnostyka osobystosti u kryzovykh zhytlyevykh sytuatsiakh* [Psychodiagnostics of personality in crisis situations]. Pedagogichna dumka. [In Ukrainian]
4. Karamushka, L. M. (2021). «Healthy organizations»: sutnist, osnovni napryamky ta metody aktyvnosti dlya zabezpechennya psykhichnogo zdorovya personalu ["Healthy organizations": the essence, main directions and methods of promoting mental health of personnel]. *Organizatsiina psykholoogia. Ekonomichna psykholoogia*, 3-4 (27), 64-74. [In Ukrainian]
5. Mentalne zdorovya ta stavlennya ukraintsiv do psykholoichnoi dopomogy pid chas viiny (khvylya 2) [Mental health and the attitude of Ukrainians to psychological help during the war (wave 2)] (2023). *Gradus Research Company* <https://drive.google.com/file/d/1eYYcGNnue-rqsF3xfEFQoegPZNprQ4L/view> [In Ukrainian]
6. Klymchuk, V. O. (2020). *Psykhologia posttravmatychnogo zrostannya* [Psychology of post-traumatic growth]. Imeks-LTD. [In Ukrainian]
7. Tytarenko, T. M. (2018). *Psykhologichne zdorovya osobystosti: zasoby samodopomogy v umovakh tryvaloi travmatyzatsii* [Psychological health of the individual: self-help in conditions of long-term traumatization]. Imeks-LTD. [In Ukrainian]

8. Tytarenko, T. M. (2020). *Posttraumatyczne zhytetyvorenniya: sposoby dosyagnennya psykholoichnogo blagopoluchchya [Post-traumatic life creation: ways to achieve psychological well-being]*. Imeks-LTD. [In Ukrainian]
9. Schotka, O., & Andreeva, Ya. (2022). Vzayemozvyazok mizh zadovolenistyu zhyttyam ta posttraumatychnym zrostanniam u aspirantiv v umovakh viiny v Ukraini [Relationship between students life satisfaction and post-traumatic growth in war conditions in Ukraine]. *Organizatsiina psykholoia. Ekonomichna psykholoia*, 2-3 (23), 40-49. [In Ukrainian]
10. Argyle, M. (2001). *The Psychology of Happiness*. 2nd Edition. Routledge.
11. Diener, E. (2003). Personality, culture, and subjective well-being : Emotional and cognitive evaluations of life. *Annual Review of Psychology*, 54, 403-425.
12. Diener, E. (2009). The science of well-being : the collected works. Series : *Social Indicators Research Series*, 37, 274.
13. Diener, E., & Lucas, R. E. (1999). Personality and subjective well-being. In: D. Kahneman, E. Diener & N. Schwarz (eds.). *Well-being: The foundations of hedonic psychology* (pp. 213-229). Russell Sage Foundation.
14. Gorbunova, V., & Klymchuk, V. (2020). The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukraine Studies*, 7(2), 33-68
15. Maitlis, S. Posttraumatic Growth at Work (2020). *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 7(1), 395-419.
16. Ogińska-Bulik, N. (2014). Satisfaction with life and posttraumatic growth in persons after myocardial infarction. *Health Psychology Report*, 2 (2), 105-114.
17. Ryff, CD, & Singer, B. (1996). Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 65, 14-23.
18. Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9, 455-471.
19. Zigmond, A. S., & Snaith, R. P. (1983). The Hospital Anxiety and Depression Scale. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 67(6), 361-370.

Відомості про авторів

Щотка Оксана Петрівна, кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри психології, доцентка кафедри педагогіки, початкової освіти психології та менеджменту, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, Україна.

Shchotka, Oksana, PhD in Psychological Science, Associate Professor, Gogol State University of Nizhyn, Nizhyn, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0487-2925>

E-mail: pskaf2016@gmail.com

Андрєєва Ярослава Федорівна, кандидатка психологічних наук, доцентка, завідувачка кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна.

Andrieieva, Yaroslava. PhD in Psychological Science, Assistant Professor, Head of the Department of Psychology, Yuri Fedkovich National University in Chernivtsi, Chernivtsi, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3954-2731>

E-mail: yaroslava_an@ukr.net

Отримано 19 вересня 2024 р.
Рецензовано 7 жовтня 2024 р.
Прийнято 10 жовтня 2024 р.

ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.8>
УДК 159.91:316.3

Дубич Сергій

ПОНЯТТЯ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ВЧЕНИХ

Дубич Сергій. Поняття ментального здоров'я особистості у працях українських та зарубіжних вчених.

Вступ. Поняття ментального здоров'я широко представлене в науковому дискурсі, водночас паралельно існує декілька підходів до його трактування. У контексті психологічної проблематики найбільш значущим є підхід, відповідно до якого ментальне здоров'я – це насамперед узагальнена характеристика психоемоційного стану великих соціальних груп або ж взагалі всього суспільства.

Мета: на основі аналізу наукових публікацій визначити основні напрями у науковому дискурсі стосовно змісту поняття «ментального здоров'я».

Методи: дослідження має теоретичний характер і спирається на аналіз, а також на формалізацію, абстрагування, співставлення й аналогію.

Результати. Розглянуто особливості виникнення та становлення цього поняття – як в англomовному науковому просторі, так і в україномовному. Виявлено необхідність узагальнення та наукового аналізу накопичених емпіричних даних, що характеризують трансформації та соціальні явища у виключних умовах сучасного українського соціуму. Заявлена тематика пов'язана насамперед з чисельними емпіричними дослідженнями ментального здоров'я, у яких розкриваються соціальні процеси та явища, що охопили українське суспільство.

Висновки. Наразі в україномовному науковому середовищі ментальне здоров'я особистості розглядається як інтегральне поняття, яке застосовується переважно для означення та загальної характеристики психічного, психоемоційного стану людини (або ж соціальної групи). Водночас зазначене поняття безпосередньо не прив'язане до певного психічного захворювання чи розладу особистості. Недоліком слід вважати й те, що в сучасних дослідженнях поняття ментального здоров'я не прив'язане до конкретних проблем та деструктивних тенденцій у соціумі.

Ключові слова: ментальне здоров'я особистості, ментальне здоров'я соціальної групи, психічний стан, психоемоційний стан, суспільна трансформація.

Dubych, Serhii. The concept of mental health of the individual in the works of Ukrainian and foreign scientists.

Introduction. The concept of mental health is widely represented in scientific discourse and there are different approaches to understanding it. According the most popular approach, mental health is primarily a general characteristic of the psycho-emotional state of large social groups or the entire society.

Aim: to determine the main directions in the scientific discourse regarding the concept of mental health based on the analysis of the relevant scientific publications.

Methods: analysis of the available scientific literature, formalization, abstraction, comparison, and analogy of data.

Results. The analysis of the available relevant scientific literature in Ukrainian and English revealed a need for generalization of empirical data about current transformations and social processes in Ukraine.

Conclusions. Ukrainian researchers consider mental health of an individual as a systemic concept to define and characterize the mental and psycho-emotional state of a person (or a social group). At the same time, this concept is not directly linked to a specific mental illness or personality disorder. The fact that in modern studies the concept of mental health is not tied to specific problems and destructive trends in society should also be considered a disadvantage.

Key words: mental health of an individual, mental health of a social group, mental state, psycho-emotional state, social transformation.

Вступ. Актуальність заявленого дослідження визначається кількома чинниками. По-перше, сучасна практика соціальної роботи та індивідуальної психологічної допомоги накопичила великий досвід вивчення ментального здоров'я як характеристики особистості, наявний досвід потребує узагальнення та аналізу. По-друге, поняття ментального здоров'я поступово стає частиною нормативно-правової бази, що забезпечує функціонування системи охорони здоров'я. Відповідно існує потреба уточнення. По-третє, ментальне здоров'я населення як таке виступає важливим об'єктом вивчення в сучасному українському соціумі, враховуючи політичні, економічні та військові реалії, що склалися.

Ментальне здоров'я здебільшого трактується як комплексна характеристика психічного стану людини. На відміну від інших характеристик психічного, психоемоційного стану особистості ментальне здоров'я оцінюється суб'єктивно. Це поняття більшою мірою відображає ступінь інтеграції особистості в соціум, а також ту користь (шкоду), яку може принести людина суспільству. Поняття ментального здоров'я особистості паралельно застосовується і в рамках науково-дослідної роботи, і у контексті державної політики, і як частина суспільного та професійного дискурсу.

Мета дослідження – узагальнити існуючий науковий доробок з проблематики ментального здоров'я особистості в україномовному та англійськомовному середовищі та виділити основні змістовні компоненти цього поняття.

Відповідно до мети статті можна виділити такі **завдання**: 1) виявити основні етапи розвитку знання про ментальне здоров'я особистості та населення як наукове поняття; 2) простежити логіку формування поняття ментального здоров'я; 3) виділити змістовні елементи поняття ментального здоров'я.

Методи дослідження. Дослідження, результати якого викладені у статті, має теоретичний характер і передусім спирається на аналіз існуючих публікацій по цій тематиці, на базі статей, відібраних за принципом відповідності заявленій проблемі. Для виділення тенденцій, а також виявлення логіко-змістовної структури поняття ментального здоров'я особистості були застосовані методи формалізації, абстрагування, а також методи співставлення і аналогії.

Результати дослідження та їх обговорення. Сучасні наукові дослідження, присвячені ментальному здоров'ю, вказують на те, що з цією проблемою стикається значна частина населення. Близько 15% звернень за медичною допомогою так чи інакше пов'язані з ментальними проблемами пацієнтів. У ширшому розумінні вивчення ментального здоров'я населення зумовлено аналізом зв'язку між ним та різними деструктивними явищами. Накопичений досвід свідчить, що ментальне здоров'я населення стосується таких явищ як алкоголізм, наркоманія, а також постійного стресу як психічного захворювання. У випадках, коли ментальне здоров'я населення стає системною проблемою, паралельно прогресують інші деструктивні явища, у тому числі зниження якості життя, зниження якості медичних послуг тощо (Prince et al., 2007).

Практичний аспект вивчення цієї проблематики полягає у тому, що нині лише на рівні загальнонаціональної системи охорони здоров'я немає єдиної практики захисту ментального здоров'я населення. Ментальні проблеми ідентифікуються здебільшого на індивідуальному рівні. Відповідно на індивідуальному рівні також відбувається профілактика та лікування. Однак через недоступність професійної психологічної допомоги для значної частини населення ментальні проблеми залишаються «хворобою бідних». У перспективі, за умови відсутності єдиної суспільної відповіді на цю проблему, єдиної державної політики, ментальне здоров'я населення може стати проблемою всього суспільства (Bracken & Thomas, 2001).

Аналіз існуючих публікацій показав, що поняття ментального здоров'я особистості (і населення загалом) має кілька інтерпретацій. Зокрема ментальне здоров'я може означати загальну характеристику наявності (відсутності) психічних захворювань людини. Також існує трактування, відповідно до якого ментальне здоров'я особистості означає її здатність

до соціальної адаптації (Bhugra, Till & Sartorius, 2013). В українських наукових публікаціях ментальне здоров'я населення набуло досить широкого поширення. Аналізуються як окремі аспекти психологічної допомоги, так і в цілому загальнонаціональні проблеми забезпечення ментального здоров'я (Ткачишина, 2023).

Поштовхом до вивчення ментального здоров'я населення саме в умовах українського соціуму став початок бойових дій. Екстремальні умови життя, а також низка кризових явищ (у тому числі специфічні соціальні процеси) спонукали предметно досліджувати загрози та ризики для ментального здоров'я населення в цілому, а також практичні питання надання психологічної допомоги.

До цього слід додати те, що впродовж останнього часу українське суспільство взагалі характеризувалося умовами, які не сприяють поліпшенню ментального здоров'я населення. Високі показники бідності, зменшення чисельності населення, майнове розшарування були і залишаються факторами, які не сприяють поліпшенню психологічного стану громадян (Ткачишина, 2023). Окрім цього, пандемія COVID-19 та активна фаза російсько-української війни посилювали деструктивні процеси. Пов'язані з бойовими діями виклики та негаразди (втрата житла, втрата близьких та рідних, безробіття тощо) вкрай деструктивно впливають на ментальне здоров'я населення (Ковальська & Жук, 2024).

В англomовному науковому просторі питання ментального здоров'я особистості має значно давнішу історію дослідження. Для характеристики ментального здоров'я населення та узагальнення показників психологічного стану найбільш часто застосовується термін *mental health*. Відповідно для означення державної політики в цьому напрямі використовується термін *mental health policy*. Змістовне наповнення цього поняття стосується лікування хронічних (і масових) психічних захворювань, а також надання психологічних послуг населенню. Сюди ж належить загальнонаціональна система індивідуальних психологічних консультацій (Pilgrim, 2008). Відповідно виділяють галузеві завдання і задачі, які пов'язані з наданням психологічної допомоги (Goldman & Grob, 2006).

Масовий суспільний стрес, що мав місце під час пандемії COVID-19, привернув додаткову увагу наукової спільноти до проблематики психологічної підтримки. Дослідження ментального здоров'я населення набули масового характеру та значного масштабу. Тобто досвід протидії наслідкам пандемії засвідчив, що питання ментального здоров'я можуть стосуватися всіх прошарків суспільства та бути джерелом загальнонаціональних ризиків (Худоба, 2019).

Однією з вад поточних досліджень ментального здоров'я особистості (і в більш ширшому розумінні – ментального здоров'я суспільства) є відсутність єдиної методичної та методологічної бази. Більшість досліджень являють собою узагальнення того чи іншого практичного досвіду чи аналіз галузевої проблеми. Ментальне здоров'я населення безумовно має значний потенціал як інтегральне поняття, за допомогою якого можна узагальнити низку важливих характеристик як окремих соціальних груп, так і соціуму в цілому. Існує необхідність подальшого розвитку методичного підґрунтя поняття ментального здоров'я, його розширення й уточнення.

Проведений аналіз наукових публікацій, у яких розглядаються питання ментального здоров'я особистості та ментального здоров'я соціуму в цілому, продемонстрував, що становлення цього поняття відбувалося поступово. Виникнення уваги до ментального здоров'я як об'єктивного явища в англomовних наукових публікаціях припадає на 1940-1950-ті роки. Спочатку піклування про ментальне здоров'я розглядалося як похідне від поняття психіатричної допомоги (Bullis, 1949) та як частина індивідуальної психологічної роботи (Murali & Rao, 1946). Тобто ментальне здоров'я вважалося однією з характеристик особистості, а в деяких випадках – як узагальнення психічного стану соціальної групи. Здебільшого термін «ментальне здоров'я» застосовувався в якості відносно простої та зрозумілої узагальнюючої характеристики психічного стану певної соціальної групи – учнів загальноосвітньої школи чи працівників підприємства.

Надалі, протягом 1960-1970-х років, в англomовній науковій літературі поняття ментального здоров'я населення «відокремлювалось» від поняття психіатричної допомоги та лікування психічних розладів в стаціонарних умовах. У цей час ментальне здоров'я населення почало розглядатися як самостійна тематика, яка насамперед пов'язана з соціальними процесами, і не є узагальненням індивідуальних психічних проблем (Kirk & Therrien, 1975). Тобто ментальне здоров'я як таке не є проблематикою лише психіатрії, а має аналізуватися і у соціальному контексті (Goldstein, 1979). До прикладу, наявність проблем з ментальним здоров'ям певної людини (чи соціальної групи) не означає саме психічний розлад. Проблемне ментальне здоров'я може бути пов'язане зі станом постійної втоми, морального тягаря, стресу, конфліктності та асоціальної поведінки.

Період 1980–1990-х років характеризується початком реалізації політики ментального здоров'я як частини зусиль держави з захисту суспільного добробуту. Поняття ментального здоров'я населення перестало бути частиною професійної дискусії серед закритої спільноти фахівців і набуло загальносуспільного поширення. Відтак у публікаціях цього періоду фіксується перший досвід реалізації такої політики (Grob, 1992), результати включення системи піклування про ментальне здоров'я до загальнодержавної системи охорони здоров'я (Kiesler, 1993), пошук оптимальної моделі її організації (Kaplan & Anderson, 1988). На цей період припадає початок системних спроб покращення ментального здоров'я населення, у тому числі спеціалізованих державних програм.

Впродовж 2000-х років в англomовній літературі проблематика ментального здоров'я розглядалася у контексті її соціальної, політичної та економічної ролі. Відмічались такі аспекти ментального здоров'я як ментальне здоров'я окремих соціальних груп – етнічних, расових, майнових (McGuire & Miranda, 2008). Сюди ж слід віднести аналіз ментального здоров'я у контексті кризових, деструктивних явищ у суспільстві. Наприклад, з огляду на проблему соціальної самотності та самоізоляції, асоціального способу життя (Curran, Burchardt, Knapp et al., 2007). У працях цього періоду відзначається, що з часом питання ментального здоров'я не втрачає актуальності, натомість реалізація політики у цій царині не демонструє ефективності та зіштовхується з системними проблемами (Spandler & Calton, 2009).

Наступний період досліджень з ментального здоров'я населення, що розпочався умовно у 2010-х рр. і триває по сьогодні, характеризується важливою подією: пандемією COVID-19. Пандемія стала не лише системним викликом для глобальної економіки, але й спричинила безпрецедентний вплив на сферу суспільного здоров'я, у тому числі здоров'я ментального (Goldman, Druss, Horvitz-Lennon et al., 2020). Саме у період поширення пандемії та застосування заходів щодо її стримування мали місце масові деструктивні соціальні явища. Тривала самоізоляція, невизначеність, незахищеність та інші суспільні процеси й настрої втілювалися у низці кризових явищ, у тому числі у масовому і стрімкому погіршенні ментального здоров'я. Досвід протидії пандемії та екстремальним засобам боротьби з нею, нові моделі суспільної поведінки часів самоізоляції залишаються у фокусі уваги наукової спільноти.

Інакше склалося становлення категорії ментального здоров'я в українськомовній науковій літературі. З об'єктивних причин (у тому числі через інформаційну ізоляцію українського суспільства у радянські часи) українська психологія залишалася осторонь багатьох загальнонаукових тенденцій. Це стосується і розгляду поняття ментального здоров'я. Перші згадки цього поняття в українськомовних наукових публікаціях припадають лише на початок 2000-х років. Ментальне здоров'я розглядається у контексті виховного та освітнього процесу (Сівак, 2000). На кінець першого десятиліття ХХІ ст. згадки про ментальне здоров'я стають систематичними, але досить часто поняття ментального здоров'я сприймається як аналог поняттю психічного здоров'я (Романова, 2009). Надалі розгляд проблематики ментального здоров'я, а також пов'язаних з ним процесів і явищ в українськомовній науковій літературі стає систематичним.

Станом на сьогодні в україномовних публікаціях в цілому простежується методологічне підґрунтя поняття ментального здоров'я. Виділені його основні складові, у тому числі чинники формування ментального здоров'я та засади профілактичної роботи з його захисту.

На основі аналізу літератури (Bhugra, Till & Sartorius, 2013; Goldman, Druss, Horvitz-Lennon et al., 2020; Prince et al., 2007; Ткачишина, 2023 та ін.) нами було виділено декілька підходів до трактування змісту поняття ментального здоров'я особистості (та населення в цілому) (табл. 1).

Таблиця 1

Підходи до трактування поняття ментального здоров'я

Підходи	Трактування змісту
Відсутність вад, патологій психічного стану	Розуміння поняття «ментальне здоров'я» особистості є динамічною характеристикою, яка відображає здатність особистості витримувати тиск оточення та уникати небажаних станів
Ментальне здоров'я як синонім ментального благополуччя	Ментальне здоров'я передусім є нормою, відсутністю патологій, за яких людина реалізує власні здібності, може впоратися зі звичайними стресами життя
Ментальне здоров'я є результатом наданих послуг	Поняття ментального здоров'я людини має розумітися як результат системних дій державних органів влади, громадських організацій, а також зусиль професійної спільноти
Загальний стан (потенціал) особистості	Характеристика психічного здоров'я людини означає її працездатність й можливість продуктивної праці та реалізації у суспільстві, в спільноті
Ментальне здоров'я розуміється як частина загального здоров'я	Ментальне (психічне) здоров'я некоректно та недоцільно розглядати поза загальним здоров'ям людини, адже мова насамперед йде про соціальну активність та спроможність реалізувати себе

Існуюча практика з захисту та підтримки ментального здоров'я особистості (а також суспільства в цілому) свідчить про існування великої кількості психічних (ментальних) захворювань. Такі захворювання є різними і за характером прояву, і за факторами виникнення. На відміну від захворювань загального характеру, вади ментального здоров'я здебільшого є наслідками дії об'єктивних обставин.

На наш погляд, можна стверджувати, що поняття ментального здоров'я за своєю суттю є інтегральним, тобто одночасно об'єднує собою декілька суміжних понять та соціальних явищ (табл. 2).

Окремим і суттєвим напрямом дослідження ментального здоров'я в україномовних джерелах є узагальнення практичного досвіду його захисту та підтримки. У тому числі сюди слід віднести роботу з узагальнення емпіричних даних щодо індивідуальної психологічної допомоги, профілактики професійних психологічних захворювань і вад.

Можна вказати на такий фактор організації надання психічної допомоги як необхідність протидіяти стресовим навантаженням (Корольчук, Корольчук & Солдатов, 2014). Існує точка зору, відповідно до якої всі чинники, які впливають на ментальне здоров'я особистості, можна розподілити на дві великі групи: об'єктивні та суб'єктивні. Специфіка суб'єктивних чинників полягає у тому, що вони відображають саме характеристики особистості. Тобто показники, які пов'язані з особистими якостями

людини, її психоемоційним станом. Суб'єктивні чинники пов'язані з особистістю, і на них практично неможливо чинити вплив зі сторони третіх осіб.

Таблиця 2

Змістовна структура поняття «ментальне здоров'я»

Структурний елемент	Трактування змісту категорії
Стійкість до стресу, здатність витримувати стресове навантаження	Властивість психіки людини до спротиву по відношенню до зовнішніх подразників, уникнення патологічних станів
Схильність до переживань, емоцій	Порушення нормального емоційного стану як основне джерело шкоди психічному здоров'ю
Резильєнтність	Властивість психіки протистояти зовнішньому тиску та відновлюватись після такого тиску
Піклування про ментальне здоров'я	Процес надання людині послуги з підтримки її ментального здоров'я
Загальний потенціал психіки людини як здатність витримувати навантаження	Психічне здоров'я людини можна розглядати як певне узагальнення її здатності знаходитися у ситуації психічного навантаження

Можна вказати на такий фактор організації надання психічної допомоги як необхідність протидіяти стресовим навантаженням (Корольчук, Корольчук & Солдатов, 2014). Існує точка зору, відповідно до якої всі чинники, які впливають на ментальне здоров'я особистості, можна розподілити на дві великі групи: об'єктивні та суб'єктивні. Специфіка суб'єктивних чинників полягає у тому, що вони відображають саме характеристики особистості. Тобто показники, які пов'язані з особистими якостями людини, її психоемоційним станом. Суб'єктивні чинники пов'язані з особистістю, і на них практично неможливо чинити вплив зі сторони третіх осіб.

Суб'єктивні чинники можна розподілити на чотири основні типи:

1) чинники, які безпосередньо пов'язані зі свідомою поведінкою людини, – з її рішеннями, особливостями характеру, світосприйняття. Такі чинники умовно можна назвати «поведінковими»;

2) чинники, дію яких можна звести до різних аспектів соціалізації особистості, а також тих наслідків, які зумовлює соціалізація (або потреба у ній). До прикладу, такими чинниками можуть стати: накопичене невдоволення та роздратування через недале сімейне життя, накопичення образ через непорозуміння і невдачі при побудові кар'єри. Природа людини постійно спонукає її до пошуку соціальної стабільності, до спроб самореалізації, а також визнання з боку оточуючих. Людина потребує постійного спілкування, соціального життя, емоційного обміну. Брак таких компонентів, таких явищ суттєво шкодить ментальному здоров'ю, стає підґрунтям для різноманітних деструктивних процесів;

3) біологічні чинники зниження рівня морального здоров'я особистості. У цьому випадку мову слід вести про фізіологічні захворювання і патології, які в принципі пов'язані з природними процесами. Такими є різноманітні епідеміологічні та фізіологічні захворювання, які впливають на соціальну поведінку людини, її здатність та прагнення до соціалізації;

4) чинники, пов'язані з тією роллю у соціумі, яку людина обрала (або воліла б обрати), а також з невдачами при реалізації обраної ролі. Життя та благополуччя людини у сучасному соціумі значно пов'язано з тим, яким чином вона зможе побудувати взаємини з

найближчим оточенням та задовольнити свої потреби у соціалізації. Для поведінки людини велике значення мають такі обставини, як: стиль її життя, ставлення до неї оточуючих (передусім – найбільш близьких людей), здатність контролювати свою поведінку, наявність (відсутність) шкідливих звичок. Всі вказані обставини і те, яким чином людина зважується ними керуватися (або ж виявляється неспроможною це зробити), є чинниками, які прямо визначають стан її психічного здоров'я. Сюди ж треба віднести і таку специфічну обставину, як здатність людини виявити та формалізувати власні потреби у психічній допомозі й отримати таку допомогу від оточуючих. У більш ширшому розумінні таку обставину слід трактувати як здатність особистості сформулювати свою потребу у психологічній допомозі і сприйняти таку допомогу.

Об'єктивними чинниками формування ментального здоров'я особистості слід вважати характеристику зовнішнього (по відношенню до самої людини) середовища. Також специфікою об'єктивних чинників є їх незалежність від волі самої людини, її впливу та способу життя. Тобто об'єктивні чинники формування ментального здоров'я людина не може змінити власною волею.

Здебільшого об'єктивні чинники ментального здоров'я розподіляють на такі типи (Корольчук, Корольчук & Солдатов, 2014):

1) формальні умови професійної діяльності та повсякденної активності. У тому числі до такого типу слід віднести базові поняття: фінансова захищеність, професійне навантаження, задоволення повсякденних побутових проблем. Такі чинники значною мірою стосуються інших сфер життя та суспільної активності – юридичної практики, економічної діяльності. Важливість цієї групи чинників полягає у тому, що пересічна людина не в змозі їх змінити з власної волі впродовж короткого часу. Саме тому відновлення ментального здоров'я (якщо воно зазнало шкоди саме від об'єктивних чинників) є складним, поетапним процесом;

2) власне соціально-економічні умови повсякденної активності людини. Сюди слід віднести фактичну доступність для людини соціальної та технологічної інфраструктури, наявність в її житті всіх базових матеріальних елементів (у тому числі задоволення потреби у житлі, наявність фінансової стабільності). У більш широкому розумінні до цього типу чинників слід віднести рівень життя людини тією мірою, якою він впливає на її ментальне здоров'я і здатність його відновлювати.

Важливою рисою дослідження поняття ментального здоров'я в україномовному науковому середовищі є велика увага таким аспектам, як психологічна допомога професійним спільнотам, а також робота з психологічної підтримки в освітянському середовищі (насамперед серед шкільної та студентської молоді).

Широко розповсюджена думка про те, що систематичне, регулярне проведення профілактичних заходів є першочерговою умовою для підтримки належного стану ментального здоров'я. Зокрема через те, що перераховані вище фактори знаходяться у постійній динаміці, ментальне здоров'я не є сталою характеристикою. Паралельно зі зміною факторів, які його визначають, неминуче змінюється і психологічний стан людини як такий.

Важливою обставиною є наявність у суспільстві постійно діючої структури, яка опікується питаннями ментального здоров'я. В іншому випадку відсутність подібної структури робить захист ментального здоров'я людини (у тому числі захист лише власними зусиллями) вкрай складним завданням. Виникнення подібної загальнонаціональної системи свідчить про належний рівень розвитку соціальної інфраструктури, наявність у суспільстві гуманістичної ідеології (Миронець, 2020).

Не менш важливою для підтримки ментального здоров'я людини є наявність у суспільстві умов, які б сприяли самореалізації особистості, у тому числі дружність суспільного середовища до адаптації нових членів. Наявність умов для соціальної адаптації

як таких нівелює ризики для ментального здоров'я окремої людини. Реалізація власного потенціалу, соціалізація людини знижують ризик виявлення вище зазначених факторів (шкоди ментальному здоров'ю) (Болтівець, 2013).

Завдання створення єдиної, загальнодержавної системи захисту ментального здоров'я населення стримується декількома факторами. Окрім очевидних труднощів зі сталим фінансуванням такої системи, існують і такі стримуючі фактори, як: недосконалість методології, складнощі з моніторингом суспільних настроїв, а також об'єктивного оцінювання психоемоційного стану громадян. У тому числі проблематичним є узагальнення індивідуальних характеристик ментального здоров'я кожної людини до загальносуспільного рівня (Shedler, Mauman & Manis, 1993).

У тому, що стосується саме фінансових труднощів розгортання та підтримки загальнонаціональної системи охорони ментального здоров'я населення, то необхідно відзначити складнощі з вибором єдиних методик, протоколів та засобів лікування, а також забезпечення доступності таких засобів. Практика реалізації загальнонаціональних програм захисту ментального здоров'я населення вказує на те, що при масштабному охопленні пацієнтів проблематичним є дотримання єдиних стандартів лікування, а також протидія несумлінній поведінці окремих пацієнтів (Frank & McGuire, 2000).

Існує думка про те, що ментальному здоров'ю населення насамперед загрожують саме фактори загальнонаціонального масштабу, які знаходяться поза зоною впливу особистості. Тобто джерелом шкоди для ментального здоров'я виступають такі фактори, як: загальний стрес, соціально-економічні негаразди тощо. Внутрішня напруга викликає внутрішні психологічні скарги, які прориваються до зовнішнього світу через конфлікти, бійки, роздратування, гнів тощо (Бочелюк & Застело, 2021). Відповідно на шляху розбудови системи підтримки ментального здоров'я принципово важливим є розвиток такої характеристики людської психіки як стійкість по відношенню до стресу.

Одним з підходів вирішення проблеми методичного та методологічного забезпечення системи захисту ментального здоров'я населення є послідовне використання тієї міжнародної документальної бази, яка вже сформувалася на сьогодні. При тому, що така база не є повною, світова професійна спільнота вже сформулювала базові принципи захисту ментального здоров'я (Карамушка, 2023).

Відзначимо, що подальший розвиток методичного та методологічного забезпечення системи захисту ментального здоров'я особистості і населення вимагає уточнення основних термінів. Сучасна практика доволі часто передбачає використання базових понять як синонімів, натомість такі терміни як «психічне здоров'я», «ментальне здоров'я» не є тотожними. Слід відрізнити випадки індивідуальних консультацій, масової роботи, а також надання саме медичної (у тому числі медикаментозної) допомоги.

Ще одним фактором, важливим при розбудові загальнонаціональної системи захисту ментального здоров'я населення, є послідовний розвиток такої його характеристики як резильєнтність – здатність витримувати психологічне навантаження зовнішнього середовища та відновлюватись після того, як такий зовнішній тиск зникає. Резильєнтність суспільства (а також окремої особистості) підвищується з розвитком закріпленням соціальних інституцій – партнерств, взаємної підтримки, співпереживання тощо (Креденцер, 2023).

Висновки. Спираючись на результати проведеного аналізу поняття ментального здоров'я особистості, можна дійти низки висновків щодо його структури та етапів формування. Встановлено, що ментальне здоров'я особистості наразі сприймається як інтегральне поняття, яке застосовується переважно для означення та загальної характеристики психічного, психоемоційного стану людини (або ж соціальної групи). Водночас зазначене поняття безпосередньо не прив'язане до певного психічного захворювання чи розладу. Ментальне здоров'я особистості – це здебільшого суб'єктивна,

стороння характеристика людини (соціальної групи), яка співвідносить її психологічні, особистісні характеристики з загальноприйнятими в суспільстві нормами, очікуваннями, стандартами поведінки. У тому числі ментальне здоров'я особистості співставне зі ступенем її соціальної адаптації, ступенем інтеграції в соціум, а також ступенем корисності для суспільства.

Виявлено, що у англomовній літературі поняття ментального здоров'я особистості почало формуватись у середині ХХ ст. насамперед як допоміжний, практичний інструмент, що дозволяв дати загальну характеристику психічного стану людини (соціальної групи) без деталізації щодо конкретних вад та захворювань. Поняття ментального здоров'я широко застосовувалось в межах педагогічної практики, виховання, а також надання психологічної та психіатричної допомоги людям. Втім, поступово змістовне наповнення категорії ментального здоров'я особистості ставало більш різноманітним. Наразі вказаний термін широко застосовується одразу у декількох контекстах. Зокрема він доречний в якості комплексної характеристики психічного та психоемоційного стану великих соціальних груп, їх зіставлення та аналізу.

В україномовній літературі поняття ментального здоров'я особистості (і соціальної групи) активно застосовується з середини 2000-х років і дотепер. За вказаний час використання цього поняття пройшло шлях від адаптації накопиченого в англomовному середовищі досвіду до предметного аналізу українського соціуму. Наразі дослідження ментального здоров'я особистості та соціальних груп в українських умовах активно розвиваються, враховуючи у тому числі надзвичайні військово-політичні та економічні події.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в проведенні емпіричного дослідження стану ментального здоров'я у різних професійних категорій українців.

Література

1. Болтівець, С.І. (2013). Психогігієнічні засади професійного самоздійснення особистості. *Ринок праці та зайнятість населення*, 1, 25-29.
2. Бочелюк, В.Й., Застело, А.О. (2021). Соціально-психологічні особливості розвитку стресостійкості особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 1 (54), 35-47.
3. Карамушка, Л. М. (2023). *Психічне здоров'я персоналу організації в умовах війни*: Навч.-методичний посібник.
4. Ковальська, Н., Жук, А., Корженко, В. (2024). Вплив дистресу війни в Україні на ментальне здоров'я. *Grail of Science*, 37, 406-410.
5. Корольчук, В.М., Корольчук, М.С., Солдатов, С.В. (2014). Аналіз результатів диференційно-інтегральної оцінки чинників професійного стресу в системі Людина–техніка. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 15, 88-96.
6. Креденцер, О., & Сергієнко, Д. (2024). Резильєнтність як чинник суб'єктивного благополуччя психологів в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 32(2), 85-95. <https://doi.org/10.31108/2.2024.2.32.7>
7. Миронець, С. М. (2020). *Психологія діяльності міжнародних гуманітарних місій: теоретичні та прикладні аспекти*: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т.
8. Романова, Н.В. (2009). Семантичний та енергетичний аспекти емоцій (на німецькомовному паремістичному матеріалі). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 48, 140-145.
9. Сівак, С. (2000). Особистісне зростання як проблема психолого-педагогічної підготовки майбутнього спеціаліста. *Психологія і суспільство*, 2, 112-123.
10. Ткачишина, О.Р. (2023). Проблема ментального здоров'я в Україні: психологічний аналіз. *Habitus*, 53, 207-211.
11. Худоба, О.В. (2019). Роль неурядових організацій у виробленні та реалізації політики з питань деменції. *Theory and Practice of Public Administration*, 3(66), 124-132.
12. Bracken, P., & Thomas, P. (2001). Postpsychiatry: a new direction for mental health. *Bmj*, 322(7288), 724-727.
13. Bhugra, D., Till, A., & Sartorius, N. (2013). What is mental health? *International Journal of Social Psychiatry*, 59(1), 3-4. <https://doi.org/10.1177/0020764012463315>
14. Bullis, H.E. (1949). The child and his mental health in the educational system. *Journal of Correctional Education (1949-1972)*, 1(3/4), 87-91.

15. Curran, C., Burchardt, T., Knapp, M., McDaid, D., & Li, B. (2007). Challenges in multidisciplinary systematic reviewing: a study on social exclusion and mental health policy. *Social Policy & Administration*, 41(3), 289-312.
16. Frank, R.G., & McGuire, T.G. (2000). Economics and mental health. *Handbook of health economics*, 1, 893-954. [https://doi.org/10.1016/S1574-0064\(00\)80029-3](https://doi.org/10.1016/S1574-0064(00)80029-3)
17. Goldman, H.H., & Grob, G.N. (2006). Defining «mental illness» in mental health policy. *Health affairs*, 25(3), 737-749. <https://doi.org/10.1377/hlthaff.25.3.737>
18. Goldman, M.L., Druss, B.G., Horvitz-Lennon, M., Norquist, G.S., K. Brinkley, A., & Dixon, L.B. (2020). Mental health policy in the era of COVID-19. *Psychiatric Services*, 71(11), 1158-1162.
19. Goldstein, M.S. (1979). The sociology of mental health and illness. *Annual Review of Sociology*, 5, 381-409.
20. Grob, G.N. (1992). Mental health policy in America: Myths and realities. *Health Affairs*, 11(3), 7-22,
21. Kaplan, R.M., & Anderson, J.P. (1988). A general health policy model: update and applications. *Health services research*, 23(2), 203.
22. Kirk, S.A., & Therrien, M.E. (1975). Community mental health myths and the fate of former hospitalized patients. *Psychiatry*, 38(3), 209-217,
23. Kiesler, C.A. (1993). Mental health policy and mental hospitalization. *Current Directions in Psychological Science*, 2(3), 93-96.
24. McGuire, T.G., & Miranda, J. (2008). New evidence regarding racial and ethnic disparities in mental health: Policy implications. *Health affairs*, 27(2), 393-403.
25. Murali, T., & Rao, K. (1946). Psychiatric rehabilitation in India: issues and challenges. *Mental Health—An Indian Perspective*, 2003, 152-160.
26. Prince, M., Patel, V., Saxena, S., Maj, M., Maselko, J., Phillips, M.R., & Rahman, A. (2007). No health without mental health. *The lancet*, 370 (9590), 859-877. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(07\)61238-0](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(07)61238-0)
27. Pilgrim, D. (2008). Recovery and current mental health policy. *Chronic illness*, 4(4), 295-304. <https://doi.org/10.1177/1742395308097863>
28. Shedler, J., Mayman, M., & Manis, M. (1993). The illusion of mental health. *American psychologist*, 48(11), 1117. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0003-066X.48.11.1117>
29. Spandler, H., & Calton, T. (2009). Psychosis and human rights: conflicts in mental health policy and practice. *Social Policy and Society*, 8(2), 245-256.

References

1. Boltivets, S. I. (2013). Psykhogigiyenichni zasady profesiinogo samozdiisnennya osobystosti [Psychohygienic principles of professional self-realization of the individual]. *Rynok pratsi ta zainyatist naseleण्या. 1*, 25-29. [In Ukrainian]
2. Bochelyuk, V. I., & Zastelo, A. O. (2021). Sotsialno-psykhologichni osoblyvosti rozvytku stresostiikosti osobystosti [Socio-psychological features of the development of stress resistance of the individual]. *Teoretychni i prykladni problemy psykhologii*, 1(54), 35-47. [In Ukrainian]
3. Karamushka, L. M. (2023). *Psykhichne zdorovya personalu organizatsii v umovakh viiny* [Mental health of personnel of organizations in conditions of war]. [In Ukrainian]
4. Kovalska, N., Zhuk, A., & Korzhenko, V. (2024). Vplyv dystresu viiny v Ukraini na mentalne zdorovya [Impact of war distress on mental health in Ukraine]. *Grail of Science*, 37, 406-410. [In Ukrainian]
5. Korolchuk, V. M., Korolchuk, M. S., & Soldatov, S. V. (2014). Analiz rezultativ dyferentsiino-integralnoi otsinky chynnykiv profesiinogo stresu v systemi Lyudyna–tekhnika [Analysis of the results of differential-integral assessment of occupational stress factors in the Human-Technical system]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykhologii*, 15, 88-96. [In Ukrainian]
6. Kredentser, O., & Sergiyenko, D. (2024). Rezylyentnist yak chynnyk subyektivnogo blagopoluchchya psykhologiv v umovakh viiny [Resilience as a factor in the subjective well-being of psychologists in war conditions]. *Organizatsiina psykhologia. Ekonomichna psykhologia*, 32(2), 85-95. <https://doi.org/10.31108/2.2024.2.32.7> [In Ukrainian]
7. Myronets, S. M. (2020). *Psykhologia dialnosti mizhnarodnykh gumanitarnykh misii: teoretychni ta prykladni aspekty* [Psychology of international humanitarian missions: theoretical and applied aspects]. *Kyiv National University of Trade and Economics*. [In Ukrainian]
8. Romanova, N. V. (2009). Semantychnyi ta energetychnyi aspekty emotsii (na nimetskomovnomu paremistychnomu materialy) [Semantic and energetic aspects of emotions (analysis of German-language paremistich material)]. *Visnyk Zhytomyrskogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*, 48, 140-145. [In Ukrainian]
9. Sivak, S. (2000). Osobystisne zrostannya yak problema psykhologo-pedagogichnoi pidgotovky maibutnogo spetsialista [Personal growth as a problem of psychological and professional training of future specialists]. *Psykhologia i suspilstvo*, 2, 112-123. [In Ukrainian]
10. Tkachyshyna, O. R. (2023). Problema mentalnogo zdorovya v Ukraini: psykhologichniy analiz [The problem of mental health in Ukraine: a psychological analysis]. *Habitus*, 53, 207-211. [In Ukrainian]

11. Khudoba, O. V. (2019). Rol neuryadovykh organizatsii u vyroblenni ta realizatsii polityky z pytan dementsii [The role of non-governmental organizations in the development and implementation of dementia policy]. *Theory and Practice of Public Administration*, 3(66), 124-132. [In Ukrainian]
12. Bracken, P., & Thomas, P. (2001). Postpsychiatry: a new direction for mental health. *Bmj*, 322(7288), 724-727.
13. Bhugra, D., Till, A., & Sartorius, N. (2013). What is mental health? *International Journal of Social Psychiatry*, 59(1), 3-4. <https://doi.org/10.1177/0020764012463315>
14. Bullis, H. E. (1949). The child and his mental health in the educational system. *Journal of Correctional Education (1949-1972)*, 1(3/4), 87-91.
15. Curran, C., Burchardt, T., Knapp, M., McDaid, D., & Li, B. (2007). Challenges in multidisciplinary systematic reviewing: a study on social exclusion and mental health policy. *Social Policy & Administration*, 41(3), 289-312.
16. Frank, R. G., & McGuire, T. G. (2000). Economics and mental health. *Handbook of health economics*, 1, 893-954. [https://doi.org/10.1016/S1574-0064\(00\)80029-3](https://doi.org/10.1016/S1574-0064(00)80029-3)
17. Goldman, H. H., & Grob, G. N. (2006). Defining «mental illness» in mental health policy. *Health affairs*, 25(3), 737-749. <https://doi.org/10.1377/hlthaff.25.3.737>
18. Goldman, M. L., Druss, B. G., Horvitz-Lennon, M., Norquist, G. S., K. Brinkley, A., & Dixon, L. B. (2020). Mental health policy in the era of COVID-19. *Psychiatric Services*, 71(11), 1158-1162.
19. Goldstein, M. S. (1979). The sociology of mental health and illness. *Annual Review of Sociology*, 5, 381-409.
20. Grob, G. N. (1992). Mental health policy in America: Myths and realities. *Health Affairs*, 11(3), 7-22,
21. Kaplan, R. M., & Anderson, J. P. (1988). A general health policy model: update and applications. *Health services research*, 23(2), 203.
22. Kirk, S. A., & Therrien, M. E. (1975). Community mental health myths and the fate of former hospitalized patients. *Psychiatry*, 38(3), 209-217,
23. Kiesler, C. A. (1993). Mental health policy and mental hospitalization. *Current Directions in Psychological Science*, 2(3), 93-96.
24. McGuire, T. G., & Miranda, J. (2008). New evidence regarding racial and ethnic disparities in mental health: Policy implications. *Health affairs*, 27(2), 393-403.
25. Murali, T., & Rao, K. (1946). Psychiatric rehabilitation in India: issues and challenges. *Mental Health—An Indian Perspective*, 2003, 152-160.
26. Prince, M., Patel, V., Saxena, S., Maj, M., Maselko, J., Phillips, M. R., & Rahman, A. (2007). No health without mental health. *The lancet*, 370 (9590), 859-877. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(07\)61238-0](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(07)61238-0)
27. Pilgrim, D. (2008). Recovery and current mental health policy. *Chronic illness*, 4(4), 295-304. <https://doi.org/10.1177/1742395308097863>
28. Shedler, J., Mayman, M., & Manis, M. (1993). The illusion of mental health. *American psychologist*, 48(11), 1117. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0003-066X.48.11.1117>
29. Spandler, H., & Calton, T. (2009). Psychosis and human rights: conflicts in mental health policy and practice. *Social Policy and Society*, 8(2), 245-256.

Відомості про автора

Дубич Сергій Васильович, аспірант кафедри психології факультету економіки, менеджменту та психології Державного торговельно-економічного університету (ДТЕУ), Київ, Україна.

Dubych, Serhii, graduate student, department of psychology, faculty of economics, management and psychology, State University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-0742-8098>

E-mail: s.dubych@knute.edu.ua

Отримано 19 вересня 2024 р.
Рецензовано 7 жовтня 2024 р.
Прийнято 10 жовтня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.9>
УДК 316.6

Ірина Зубіашвілі
Ольга Лавренко

ЕКОНОМІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Зубіашвілі Ірина, Лавренко Ольга. Економічна ідентичність як основний психологічний механізм економічної соціалізації учнівської молоді.

Вступ. Соціально-економічна криза, політичні та культурні перетворення, трансформація цінностей, повномасштабне вторгнення РФ на територію нашої країни, безумовно, позначаються на внутрішньому світі людей, особливо на підростаючому поколінні та на процесі їхньої економічної соціалізації. У зв'язку з цим актуалізується потреба в молодих людях, здатних до продуктивної самореалізації через самопізнання, самовизначення та проблема формування особистісної ідентичності. Процес формування ідентичності особистості є основним змістом її соціалізації та ціллю цього процесу.

Мета емпіричного дослідження полягала у визначенні структурних особливостей механізму економічної ідентичності старшокласників і на цій основі побудові «психологічного портрету» старшокласника в аспекті економічної ідентичності.

Методи. Для дослідження особливостей економічної ідентичності старшокласників застосовано комплекс психодіагностичних методик: авторська анкета І. Зубіашвілі «Інституту економічної соціалізації та її механізми»; тест «Хто я?» (М. Куна, Т. Макпартленда), методика «Вимір економіко-психологічних характеристик особистості» (модифікація методики О. Никоненко), проєктивна методика «Незавершені речення», «Методика дослідження уявлень про економічно успішну людину» (Ю. Пачковського).

Результати. Визначено, що економічна ідентичність в ранньому юнацькому віці характеризується суперечностями з наявністю внутрішнього конфлікту. Виявлено протиріччя – незважаючи на те, що учні високо оцінюють значення грошей, вони ще не вміють використовувати кошти за призначенням та мають погане уявлення про роль грошей в особистому та суспільному житті.

Емпірично досліджено, що для економічної ідентичності старшокласників характерна пріоритетність власне економічних показників економічного успіху (бізнес, капітал, нерухомість тощо) над психологічними (спілкування, задоволеність від володіння отриманими благами). У старшокласників переважає ідентичність «Соціального Я», що свідчить про готовність виконувати соціальні ролі, у тому числі й економічні.

Старшокласники позитивно ставляться до економіки країни, але у них відсутній інтерес до неї через бойові дії на її території та соціально-економічну кризу. Встановлено, що економічні уявлення дівчат характеризуються більш вираженим ціннісно-смісловим значенням, ніж юнаків.

Висновки. В цілому, отримані дані свідчать про те, що економічна ідентичність в ранньому юнацькому віці характеризується суперечностями з наявністю внутрішнього конфлікту. У старшокласників недостатньо активізовані особистісні характеристики, пов'язані з економічною ідентичністю, необхідні для розуміння економічних процесів. У структурі економічної ідентичності існує тенденція до перебільшення труднощів у задоволенні потреби матеріальної забезпеченості та стабільності.

Ключові слова: економічна соціалізація, ідентичність, економічна ідентичність, ідентифікація, старшокласники, особистісні характеристики, детермінанти.

Zubiashvili, Iryna, Lavrenko, Olha. Economic identity as the main psychological mechanism of students' economic socialization.

Introduction. The socio-economic crisis, political, cultural, and value transformations caused by the full-scale invasion of the Russian Federation of Ukraine have a powerful impact on the inner world of people, especially the younger generation and their economic socialization. Therefore, arises a need for young people capable of productive self-realization through self-knowledge, self-determination, which

poses the problem of personal identity formation. Formation of a personal identity is the main goal of individuals' socialization.

Aim. To determine the features of the mechanism of economic identity of high school students and, on this basis, build a psychological profile of a high school student in terms of economic identity.

Methods: I. Zubiashvili's Institutions of Economic Socialization and its Mechanisms questionnaire, Who am I? (M. Kuna, T. McPartland), O. Nikonenko's Measurement of Economic and Psychological Personality Characteristics" (modified by I. Zubiashvili), Incomplete sentences, and Study of Ideas about an Economically Successful Person (Yu. Pachkovskiy).

Results. Economic identity in early youth was characterized by contradictions and the presence of internal conflict. The contradiction was due to the fact that although students highly valued money, they still did not know how to use them properly and had bad ideas about the role of money in their personal and social life. The economic identity of high school students was characterized by the prevalence of economic values of economic success (business, capital, real estate, etc.) over psychological values (communication, satisfaction from owning the goods). Social Self was leading identity among high school students, which suggests their readiness to perform social roles, including economic ones. High school students had positive attitudes towards the country's economy, but they lacked interest in it because of the hostilities and socio-economic crisis in Ukraine. The economic ideas of girls had greater meaning than those of boys.

Conclusions. The economic identity in early youth is characterized by contradictions and internal conflict. High school students have poorly developed personal characteristics related to economic identity, which are necessary for students' good understanding of economic processes. High school students tend to exaggerate difficulties in meeting their needs for financial security and stability.

Key words: economic socialization, identity, economic identity, identification, high school students, personal characteristics, determinants.

Вступ. Соціально-економічна криза, політичні та культурні перетворення, трансформація цінностей, повномасштабне вторгнення РФ на територію нашої країни, безумовно, позначаються на внутрішньому світі людей, особливо на підростаючому поколінні та на процесі їхньої економічної соціалізації. У зв'язку з цим актуалізувалась потреба в молодих людях, здатних до продуктивної самореалізації через самопізнання, самовизначення, тобто здатних до активного саморозвитку, а також проблема формування особистісної ідентичності, що має великий вплив на соціалізацію та становлення особистості людини. Процес формування ідентичності особистості є основним змістом її економічної соціалізації та ціллю цього процесу.

Поняття ідентичності стало популярним в психології, починаючи з 70-х рр. минулого сторіччя, доповнюючи, розвинувши і навіть в деяких випадках замінюючи широковживану «Я-концепцію». Найбільш розробленими підходами до ідентичності у сучасній зарубіжній психології є психоаналітичний, когнітивно-орієнтований, статусний, біхевіористичний, когнітивний, інтеракціоністський, структурно-динамічний та екзистенційно-гуманістичний. Аналізом питання ідентичності як компоненти самосвідомості особистості та виокремленням видів ідентичності у вітчизняній психології займалися Т. Бондаренко (2010), О. Борисенко (2017), М. Боришевський (2010), О. Герасименко (2020), П. Гнатенко & В. Павленко (1999), М. Єгупов (2015), І. Дружиніна (2007), В. Зливков (2007), Є. Калюжна (2023), Т. Клибанівська (2020), А. Коваленко & К. Безверха (2017), А. Лукіячук (2010), Р. Мороз (2009), В. Москаленко (2013), Ю. Москаль (2007), А. Османова (2020), А. Сергєєва (2010), М. Шульга (2000), Т. Яблонська (2010) та інші.

Водночас зазначимо, що економічна ідентичність у вітчизняній психології розглядалась поверхнево як складова соціальної ідентичності у її контексті. Та й саме поняття «економічна ідентичність» увійшло в науковий обіг недавно, воно потребує цілісного підходу до його аналізу й дослідження. Адже економічна ідентичність відіграє провідну роль в економічній самосвідомості особистості (Москаль, 2007).

Потреба людини в ідентичності за своєю значущістю виходить в соціальній психології на одне з перших місць. Проблема ідентичності виявилася складною і

багатогранною для сучасної людини. Нині посилюється потреба молоді людини щодо самовизначення в системі соціальних зв'язків, пошуку шляхів, які допомогли б індивіду відтворити цілісність та впорядкованість образу «зруйнованого світу», формуванню здорової і гармонійної ідентичності, виходу з кризи ідентичності та пошуку відповіді на запитання «Хто Я?».

Феномен ідентичності розглядається в сучасній психології в якості одного з основних структурних компонентів особистості. Процес формування ідентичності молоді людини є основним змістом її соціалізації та ціллю цього процесу. Ідентичність особистості, яка формується внаслідок дії механізму ідентифікації, передбачає здатність особистості до самоорганізації власного життя на суб'єктному рівні як здатність самостійно ставити цілі і діяти відповідно до них, самостійно будувати стратегію досягнення цілей відповідно до внутрішніх особистісних смислів; як уміння співвідносити потреби, що виникають, із можливостями їх реалізації в певній ситуації, із засвоєнням особистістю соціокультурних орієнтирів, що мають місце в суспільстві (Москаленко, 2013 : 140).

Аналізуючи підходи до дослідження проблематики ідентичності особистості, В. Москаленко слушно зазначає, що проблема ідентичності, яка пов'язана з визначенням особистістю свого «Я», за своїм значенням виходить на одне з перших місць у сучасному українському суспільстві, трансформації якого зумовлюють кардинальні зміни в осмисленні людиною свого ставлення до дійсності, її світоглядної орієнтації. Нові соціальні умови спонукають людину переглядати форми й напрями своєї діяльності. Нові значущості набувають питання соціальної та особистої активності, відповідальності за свої вчинки, а також питання ідентичності, її динаміки, значущості у процесі соціалізації (Москаленко, 2024: 89). Зазначимо, що сучасне розуміння ідентичності спонукає науковців переглядати широкий діапазон проблематики, яка стосується феномену ідентичності.

Ідентичність набувається людиною в ході індивідуального розвитку і є результатом психологічних процесів соціалізації, ідентифікації, особистісної інтеграції тощо. Першими до розгляду феномена ідентичності звернулися прихильники психоаналітичного напрямку. Детальна розробка феномена ідентичності була представлена у відомій праці Е. Erikson (1968) «Ідентичність: юність і криза». Розуміючи ідентичність загалом як процес організації життєвого досвіду в індивідуальному «Я», дослідник робить акцент на динамічності, змінності ідентичності протягом життя людини, виокремлюючи як основну адаптаційну функцію цієї особистісної структури. Згідно з Е. Erikson (1968), процес становлення і розвитку ідентичності «оберігає цілісність та індивідуальність досвіду людини, дає їй можливість передбачити як внутрішні, так і зовнішні небезпеки та порівнювати свої здатності із соціальними можливостями, що надаються суспільством. Отже, поняття ідентичності в його трактуванні співвідноситься передусім з поняттям постійного, неперервного розвитку «Я» у соціумі (Erikson, 1968).

Е. Erikson (1968) виходив з того, що ідентичність розвивається з поступової інтеграції всіх ідентифікацій. Це означало, що ідентичність як така не була для нього чимось статичним, застиглим, незмінним. Проблеми ідентичності розглядалися ним насамперед кризь призму знаходження місця ідентичності в циклах людського життя.

На думку Е. Erikson (1980), розвиток особистості за своїм змістом визначається тим, що суспільство очікує від людини, які цінності та ідеали їй пропонує, які завдання ставить перед нею на різних вікових етапах. Водночас послідовність стадій розвитку дитини залежить від «біологічного начала». Дитина у процесі дозрівання проходить низку стадій. На кожній з них вона набуває певної якості (особистісне новоутворення), яке фіксується в структурі особистості та зберігається у наступні періоди життя (Erikson, 1980).

До 17 років відбувається повільний, поступовий розвиток центрального утворення – ідентичності особистості. Ідентичність – психосоціальна тотожність – дозволяє особистості приймати себе у всьому багатстві своїх відносин з навколишнім світом і визначає її систему цінностей, ідеали, життєві плани, потреби, соціальні ролі з відповідними формами поведінки. Особистість розвивається завдяки включенню в різні

соціальні спільноти (націю, соціальний клас, професійну групу тощо) і переживанню свого нерозривного зв'язку з ними. Ідентичність – умова психічного здоров'я: якщо вона не складеться, людина не знаходить себе, свого місця в суспільстві, виявляється «втраченою».

Відтак, виникла потреба дати більш стисле й операціональне визначення ідентичності. Найбільш плідним виявився підхід J. E. Marcia (1980), який визначив ідентичність як «структуру Его – внутрішню, самотворчу, динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії» (Marcia, 1980). Надалі кожен напрям в зарубіжній психології вносив своє бачення становлення ідентичності як прагнення людини до особистісної сталості, цілісності, включеності у світ зі збереженням до того ж власної неповторності.

Проблема економічної ідентичності особливо актуальна нині, коли українське суспільство переживає кризові процеси соціально-економічних перетворень, у зв'язку з бойовими діями на території нашої країни. Ідентичність є тим психічним ядром, центром, який здатний організувати довкола себе все життя людини. Криза ідентичності, її втрата чи несформованість можуть призвести до складних психічних порушень, соціальної дезадаптації, міжособистісних конфліктів у взаєминах людей.

Економічна ідентичність, на наш погляд, передбачає усвідомлення (оцінювання, переживання та стосунки) своєї тотожності з конкретною соціально-економічною групою власників, визначеність якої залежить від змісту економічних уявлень людини та міри їх диференційованості.

Юнацький вік є переходом до дорослого життя, саме тому цей віковий етап включає внутрішні протиріччя, які мають сприяти трансформації особистості, її розвитку. У ранньому юнацькому віці, на думку сучасних дослідників, економічна ідентичність розглядається як соціально-психологічний конструкт адаптації учнів до нових правил поведінки, що діють в близькому для них середовищі. Суть такої адаптації полягає в здатності старшокласників створювати образ «Я» економічної людини, економічно ототожнюючи свою поведінку з поведінкою авторитетної для них особистості.

Економічна ідентичність формується в результаті процесу економічної соціалізації. Аналізуючи дані досліджень, присвячених питанню економічної соціалізації (Дембицька, 2020; Євдокимова, 2016; Лазаренко, 2013; Остапйовський, 2014; Соціально-психологічне забезпечення, 2018; Соціально-психологічні проблеми становлення, 2012 та ін.), можна назвати основні детермінанти, які впливають на становлення економічної ідентичності:

- вплив первинних груп (сім'я та найближче дружнє оточення) та груп безпосереднього контактного спілкування (група однолітків, шкільний клас);
- особистий досвід поведінки з грошима та включення до реальної економічної діяльності;
- соціалізація в умовах економічної кризи;
- заданий культурний контекст становлення особистості.

У межах нашого дослідження економічна ідентичність нами розуміється як динамічний комплекс когнітивних і ціннісних характеристик особистості, сформованих через ототожнення людиною себе з економічними ролями та статусами, властивими соціальним спільнотам, до яких вона відчуває свою приналежність. Економічна ідентичність є результатом економічного самовизначення особистості в процесі економічної соціалізації.

Особливість економічної ідентичності сучасного старшокласника полягає в тому, що його співвіднесення себе з тією чи іншою групою відбувається також в онлайн-середовищі через доступну онлайн-взаємодію.

Мета емпіричного дослідження полягала у визначенні структурних особливостей механізму економічної ідентичності старшокласників і на цій основі побудові «психологічного портрету» старшокласника в аспекті економічної ідентичності.

Відповідно до поставленої мети в дослідженні вирішувались такі **завдання**:

1. Встановити ієрархію соціальних інститутів та провідних психологічних механізмів, котрі забезпечують ефективну економічну соціалізацію старшокласників.
2. Виявити види ідентичності, котрі переважають у старшокласників.
3. Встановити економіко-психологічні характеристики старшокласників як суб'єкта процесу економічної соціалізації.
4. Дослідити уявлення старшокласників про економічно успішну людину.
5. Встановити розуміння старшокласниками сутності основних економічних категорій.

Методи та організація дослідження. Для дослідження особливостей економічної ідентичності старшокласників застосовано комплекс психодіагностичних методик. Зокрема: авторська анкета І. Зубіашвілі «Інститути економічної соціалізації та її механізми»; тест «Хто я?» (М. Куна, Т. Макпартленда), методика «Вимір економіко-психологічних характеристик особистості» (модифікація методики О. Никоненко), проєктивна методика «Незавершені речення», «Методика дослідження уявлень про економічно успішну людину» (Ю. Пачковського).

Вибірка дослідження. У дослідженні економічної ідентичності старшокласників взяли участь 90 старшокласників НВО «Звитяга» (м. Біла Церква, Київська обл.) віком від 16 до 17 років. Серед них: 56% складають юнаки, 44% – дівчата.

Особливості обраної соціальної групи: провідною діяльністю старшокласників є навчальна діяльність; до економічних особливостей можна віднести пасивну включеність в економічні процеси; недостатньо розвинені навички самостійного розпорядження фінансовими та матеріальними ресурсами; залежність від зовнішнього джерела ресурсів (батьки); посилення тенденції до самостійності; формування уявлень про майбутню економічну діяльність.

Дослідження здійснено в рамках виконання науково-дослідної теми лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Психологічні механізми економічної соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства» (2022-2024 рр., номер державної реєстрації 0122U000296).

Результати дослідження та їх обговорення. Оскільки економічна ідентичність формується в результаті процесу економічної соціалізації під впливом первинних груп, то нашим *першим завданням* було встановлення ієрархії соціальних інститутів та провідних психологічних механізмів, котрі забезпечують ефективну економічну соціалізацію старшокласників.

На основі емпіричного дослідження (аналізу результатів розробленої І. Зубіашвілі авторської анкети «Інститути економічної соціалізації та її механізми») визначено, що серед п'яти інститутів економічної соціалізації (сім'я, навчальний заклад, неформальні об'єднання, ЗМІ, мережа «Інтернет») для старшокласників головним є «сім'я» (58,5% досліджуваних). Другу і третю позиції посідають відповідно мережа «Інтернет» (36,8%) та «неформальні об'єднання» (2%).

У нашому дослідженні вперше виявлено мережу «Інтернет» як важливий інститут економічної соціалізації. Варіантність відкритого та доступного інтернет-простору містить багато можливостей для розвитку особистості та ризиків, пов'язаних з необхідністю самостійно орієнтуватися в інформаційних потоках, інтерпретувати контент, комунікувати в онлайн-спільнотах, приймати відповідальні економічні рішення.

Результати дослідження також показали, що провідним психологічним механізмом економічної соціалізації старшокласників (з шести таких механізмів: економічна ідентичність, копіювання, навіювання, адаптація, конформність, підприємливість) є економічна ідентичність (37,5%), на другому та третьому місці відповідно копіювання (22,3%) та навіювання (15,7%).

Період ранньої юності співвідноситься з етапом інтенсивного формування економічної ідентичності особистості, при конструюванні якої юнаки та дівчата стикаються з новими викликами та приймають на себе нові економічні ролі. У цьому зв'язку набувають

актуальності дослідження, присвячені проблемі формування особистості у процесі економічної соціалізації.

Друге завдання нашого аналізу – це виявлення видів ідентичності, що переважають у старшокласників. Для цього була використана методика «Хто Я?» (М. Куна, Т. Макпартленда). Досліджуваний повинен протягом 12 хвилин дати двадцять різних відповідей на запитання «Хто Я такий?». Відповіді слід давати в тому порядку, в якому вони спонтанно виникають. Потім він повинен оцінити кожен якості як позитивну (+), негативну (-), неоднозначну (+-), або поставити знак того, що він утруднюється в оцінці якостей.

За кількістю відповідей можна непрямо судити про рівень рефлексії особистості. Що більше відповідей дано за певний час, то рівень рефлексії вище. Тест використовується для вивчення змістовних характеристик ідентичності особистості. Запитання «Хто Я?» напряду пов'язане з характеристиками власного сприйняття людиною самої себе, тобто з її образом «Я» або концепцією. Результати цієї методики допомагають виявити, які ідентичності переважають у кожного учня, визначити, наскільки розвинені мислення та емоційна сфера особистості, а також виявити вміння, які вже переважають у кожного учня.

Результати дослідження за методикою «Хто я?» (М. Куна, Т. Макпартленда) дали змогу виявити види ідентичності, що переважають у старшокласників.

Практично у всіх старшокласників виражена ідентичність «Соціального Я» (95%). Найчастіше у респондентів проявляються такі показники: пряме означення статі (є такі ролі, як дівчина, юнак), сімейні ролі (донька, син, сестра, брат) і групова роль (члена суспільства). Це може вказувати на те, що ці соціальні статуси є значущими, а також визначають важливість належності до тієї чи іншої групи людей. І лише у 5% учнів ідентичність «Соціального Я» відсутня, це може вказувати на те, що учні не готові до виконання тієї чи іншої соціальної ролі, у них має місце проблема зі спілкуванням з іншими людьми, також, можливо, існує криза ідентичності особистості.

Аналізуючи ідентичність «Комунікативного Я», можна побачити, що у 75% учнів встановлена ця ідентичність. Це вказує на те, що респонденти легко знаходять спільну мову та є досить комунікабельними. Отже, учні добре можуть виконувати роль друга. У 25% учнів ця ідентичність відсутня, що є наслідком низького рівня спілкування та активності.

Ідентичність «Матеріального Я» виявлена у 30% респондентів. Цей результат вказує на те, що ці учні усвідомлюють свою відповідальність за матеріальні блага. Останні 70% не надають їм особливої важливості. Отже, учні досить погано усвідомлюють свою роль в економічній сфері, і варто звернути їхню увагу на формування таких соціальних ролей, як: споживач, виробник, власник, підприємець, інвестор, трейдер, продавець, покупець тощо.

Наступна ідентичність «Фізичне Я» виявлена у 75% учнів. Її переважання пов'язане з усвідомленням свого тіла в системі особистісного самопізнання. Учні відмітили аспекти соціальних ролей, пов'язаних з фізичними даними, зовнішністю, пристрастями в їжі та шкідливими звичками. Наприклад, привабливий, неповнолітній, худорлявий, приємний. У останніх досліджуваних цей показник недостатньо розвинений або знаходиться в процесі самоусвідомлення.

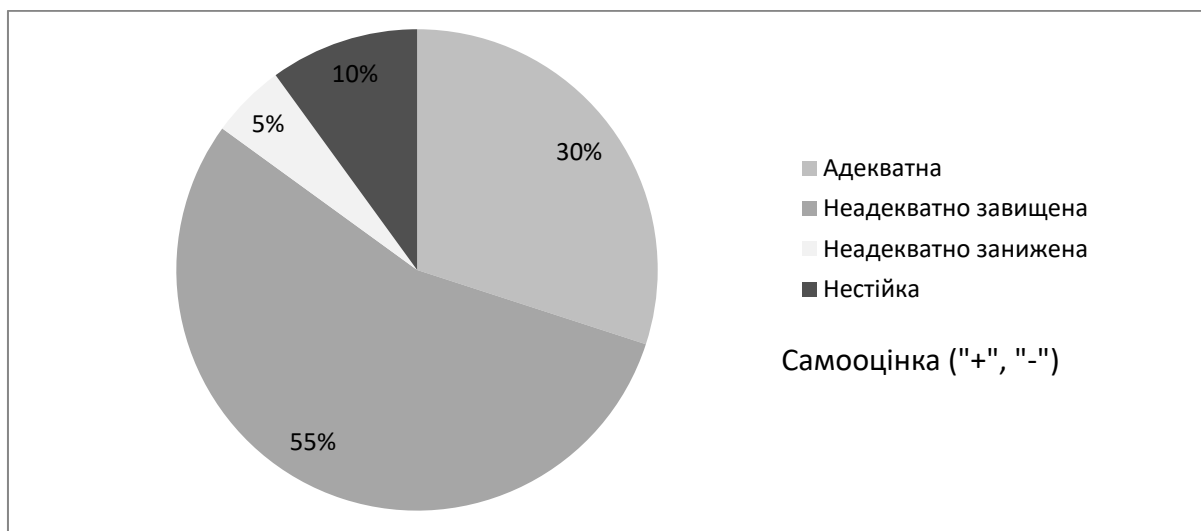
Ідентичність «Діяльного Я» переважає у 65% учнів. Вона пов'язана зі здатністю зосередитися на собі, зваженістю вчинків, а також з умінням працювати зі своєю тривогою та зберігати емоційну стійкість. Учнями були згадані такі показники соціальних ролей, як: заняття, інтереси, захоплення, самооцінка своїх здібностей, навичок, умінь та знань. Наприклад, самостійний, амбітний, кмітливий, цілеспрямований, люблю котів, добре роблю подарунки та сюрпризи тощо. У 35% учнів відсутність цієї ідентичності може свідчити про низькі емоційно-вольові здібності, що проявляється в неготовності проявляти себе в будь-якій сфері діяльності.

Наступна ідентичність «Перспективного Я» виявлена у 45% досліджуваних. Це означає, що учні думають про своє майбутнє та прагнуть досягнути поставлених цілей. Були вказані такі соціальні ролі, як: хочу допомагати сім'ї, хочу створити щось важливе,

багато бажань, хочу бути більш відповідальним і пунктуальним. У останніх (55%) на цей момент відсутнє цілісне уявлення про своє майбутнє.

І остання ідентичність «*Рефлексивного Я*» проявляється практично у всіх учнів (95%), вона вказує на те, що учні є багатограними особами та усвідомлюють свою унікальність у суспільстві. Вони мають добре розвинену персональну ідентичність, оскільки часто вказували на такі показники соціальної ролі, як: особистісні якості, особливості характеру, персональні характеристики, емоційне ставлення до себе (товариський, нетерплячий, красивий, овен, козеріг, креветка, щирий, відповідальний, запальний, різнобічний тощо). Також про рівень рефлексивності можна судити за кількістю відповідей. Слід зазначити, що людина з більш розвиненим рівнем рефлексії дає у середньому більше відповідей, ніж з менш розвиненим уявленням себе. Діагностикою було виявлено 15% учнів з кількістю відповідей нижче за норму, що вказує на їхні менш розвинені уявлення про себе.

При підрахунку розставлених знаків можна проаналізувати такі характеристики уявлення про себе : самооцінка ідентичностей, врівноваженість емоційних переживань і здатність переносити внутрішні невизначеності. Розглянемо першу характеристику (самооцінку ідентичностей), що представлена на рис. 1.

Рис. 1. Самооцінка ідентичностей старшокласників (за методикою «Хто я?») (М. Куна, Т. Макпартленда)

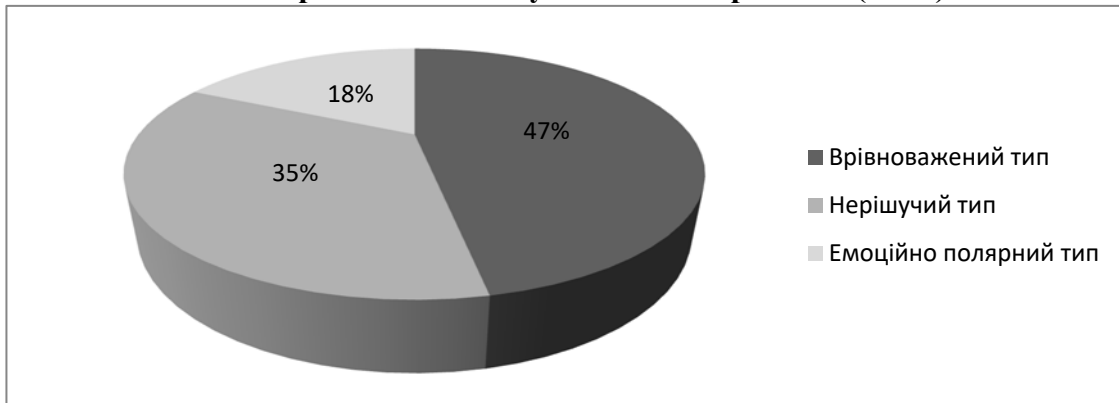
Самооцінка – це емоційно-оціночна складова Я-концепції, яка відображає ставлення до себе в цілому або до окремих сторін своєї особистості. Вимірювання самооцінки ідентичностей здійснювалось за допомогою анкетного запитання: «*Чи вважаєте ви себе економічно успішною людиною?*»

У половини респондентів (55%) спостерігається неадекватно-завищена самооцінка, тобто учень зазначає, що у нього немає недоліків або їхня кількість досягає 15% (від загального числа «+» та «-»). Ці учні ставлять собі вищі цілі, ніж які можуть реально досягти. *Неадекватно-завищена* самооцінка характеризується нездатністю приймати на себе відповідальність за свої невдачі. У 30% досліджуваних виявлено адекватну самооцінку, яка характеризується здатністю реалістично оцінювати свої переваги та недоліки. *Неадекватно-занижена* самооцінка проявляється у 5% учнів, у яких підвищується критичність стосовно своїх дій та відбувається недооцінка себе як суб'єкта. І *нестійка* самооцінка виявлена у 10% учнів. Такий показник не може тривати довго, він є нестійким та дискомфортним.

Розглянемо другу характеристику – «*врівноваженість емоційних проявів*», що представлена на рис. 2.

Рис. 2. Врівноваженість у емоційних проявах («+/-»)

Можна умовно виокремити людей *урівноваженого*, *нерішучого* та *емоційно-полярного* типу.

До *врівноваженого* типу належить майже половина досліджуваних (47%). Цей тип характеризується великою стійкістю до стресів і толерантним ставленням до недоліків інших людей. У 35% досліджуваних проявляється нерішучий тип особистості. Можливо, ці старшокласники переживають певну кризу у своєму житті, також це може свідчити про нерішучість як рису характеру. Для людей емоційно-полярного типу характерні максималізм в оцінках та різкі перепади емоційного стану. До цього типу належить менша частина учнів (18%).

Проаналізуємо третю характеристику (*здатність переносити внутрішні невизначеності*) (рис. 3).

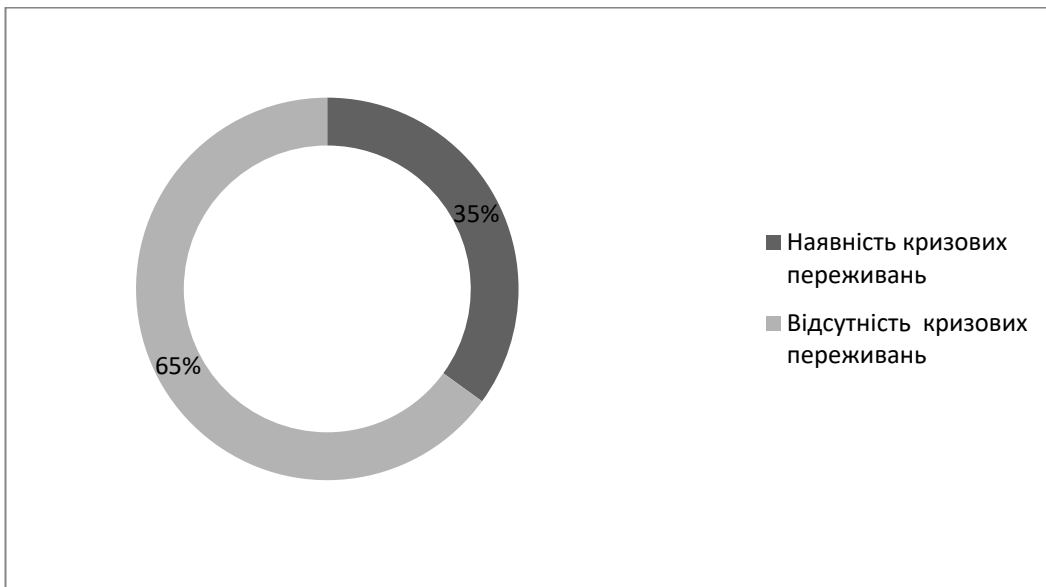

Рис. 3. Здатність переносити внутрішні невизначеності

Для 35% досліджуваних характерні кризові переживання, це свідчить про здатність переносити ситуацію внутрішньої невизначеності та готовність до змін у житті. Відсутність кризових переживань спостерігається у більшості учнів (65%), що є нейтральним показником.

Третім завданням нашого дослідження було встановлення економіко-психологічних характеристик за методикою «Вимір економіко-психологічних характеристик особистості» (модифікація методики О. Никоненко).

На основі результатів дослідження економіко-психологічних характеристик особистості можна виокремити таке. За першим параметром «Уявлення про свої можливості в економічній сфері» більшість учнів (60%) показали досить високі результати. Це вказує на те, що більша частина досліджуваних усвідомлює свою значущість в економічній сфері та готові прийняти такі економічні ролі, як: споживач, виробник, продавець, покупець тощо. Учні переважно відзначають своє бажання бути власником, це означає, що вони готові бути у ролі власника, критерій оцінюється в середньому як 0,8 (сильне бажання).

Більшість респондентів загалом оцінюють своє бажання йти на економічний ризик як досить високе (0,8). Водночас нині заради підвищення доходів опитувані не готові йти на економічний ризик, а оптимальна міра готовності до ризику має вищі бали, ніж у реальності.

Інтерес до економіки нашої країни нейтральний (0). Це можна пояснити тим, що респонденти не мають надії на особисту діяльність в економіці країни в загальному плані. Оскільки інтерес перебуває на нейтральному рівні, то й усвідомлення майбутньої реалізації ролей в учнів в економічній сфері відсутнє.

Оцінка респондентами суб'єктивної міри значущості грошей є досить високою (1,55). Загалом для всіх опитаних респондентів гроші є досить значущими. Але виникає протиріччя – незважаючи на те, що учні високо оцінюють значення грошей, вони ще не вміють використовувати кошти за призначенням та мають погане уявлення про роль грошей в особистому та суспільному житті.

При розгляді питання про ставлення інших людей до багатих людей більшість респондентів вважають, що це ставлення на середньому рівні. А особисте ставлення до багатих і заможних людей в цілому оцінюється вище – 0,5 (середнє значення). Що стосується ставлення до бідних, то спостерігається та ж тенденція, коли уявлення про ставлення інших до бідних нижче, ніж особисте ставлення.

Серед досліджуваних спостерігається також значний рівень ділової активності (0,55). Це вказує на те, що учні мають активну життєву позицію, виявляють ініціативу у певних ситуаціях. Отже, у них варто розвивати ролі організатора, діяча, виконавця та лідера.

Так, за результатами цієї методики можна дійти висновку, що учні усвідомлюють свою значущість в економічній сфері і готові прийняти певні економічні ролі, але ще не вміють повноцінно використовувати та реалізовувати їх по відношенню до себе, також вони виявляють активну ділову позицію та ініціативу (тому варто розвивати ролі організатора, діяча, лідера та виконавця), у них відсутній інтерес до економіки країни, також більшість хоче бути в ролі власника і готова йти на економічний ризик.

Наступним вектором нашого дослідження (четверте завдання) був аналіз результатів, отриманих за «Методикою дослідження уявлень про економічно успішну людину» (Ю. Пачковського). Методика дала змогу встановити рейтинг чинників економічного успіху для опитуваних (Ю. Пачковський, 2007). Перше місце посідає такий чинник як тривалі цілеспрямовані зусилля та наполеглива праця (84 % опитаних), друге – здібності людини, її особистісні риси (77%), третє – успішний збіг обставин (42%).

Для опитуваних характерна пріоритетність власне економічних показників економічного успіху (бізнес, капітал, нерухомість тощо) над психологічними (спілкування, задоволеність).

За уявленнями старшокласників, економічний успіх залежить щонайперше від тривалих цілеспрямованих зусиль та наполегливої праці і прояву здібностей людини. Думка

про «успішний збіг обставин» як чинник економічного успіху має значно менше прихильників.

Отже, економічній ідентичності старшокласників характерна пріоритетність власне економічних показників економічного успіху (бізнес, капітал, нерухомість тощо) над психологічними (спілкування, задоволеність від володіння отриманими благами).

Останнім завданням нашого дослідження (п'ятим) було встановлення розуміння старшокласниками сутності основних економічних категорій. Для цього була використана проєктивна методика «Незавершені речення», з допомогою якої досліджувались такі категорії, як: «економічний статус», «гроші», «багатство», «бідність», «дохід» та ін. Обробка відповідей здійснювалось за допомогою контент-аналізу.

Було встановлено, що уявлення учнів про *економічний статус*, котре складається із таких категорій: соціальна роль (наприклад, учень, студент, фахівець, платник податків), спосіб доходу (стипендія, залежність від батьків тощо), невдоволеність та задоволеність економічним статусом, виявилось ще не сформованим.

Статистично значущі відмінності за гендерною ознакою (непарний t-критерій Ст'юдента) було виявлено у висловлюваннях стосовно способу доходу ($t = 2,3$; $p = 0,03$).

Описуючи свій економічний статус, дівчата частіше співвідносять його зі способом доходу, а юнаки – із соціальною роллю (27%) та невдоволеністю фінансовим становищем (26%). У дослідженні виокремилась група учнівської молоді, у якої уявлення про своє місце в економічних відносинах поки не сформовано. До того ж у юнаків цей показник зустрічається частіше (20 %), ніж у дівчат (6 %).

Як юнаки (84 %), так і дівчата (88 %) оцінюють свій дохід на середньому рівні. Однак юнаки (16 %) частіше, ніж дівчата (8 %), оцінюють себе як «бідних». Матеріальним становищем «швидше задоволені» 44 % юнаків і 32 % дівчат. Усі респонденти планують у майбутньому підвищити свій дохід.

Уявлення молоді про *гроші* можна описати такими категоріями: символи (наприклад, державний знак, цінні папери), засіб оплати, матеріальні блага/можливості, показник статусу/розвитку, позитивні та негативні характеристики. Статистично значущі відмінності встановлено у висловлюваннях, що відображають негативне ставлення до цієї економічної цінності ($t = 2,28$; $p = 0,03$).

В основному учнівська молодь (41 % юнаків та 45 % дівчат) сприймає гроші як матеріальні блага (їжа, одяг, відпочинок тощо). Отже, загалом сучасній учнівській молоді властиве позитивне ставлення до грошей, проте юнаки більшою мірою схильні бачити в них і негативну складову.

Бідність в уявленнях молодих людей пов'язана зі складністю існування (37 % юнаків і 41 % дівчат) і описується за допомогою негативних емоцій та характеристик (32% юнаків і 39 % дівчат) – «стан нужди і голоду, що супроводжується станом депресії, апатією, пов'язаний з духовною бідністю» тощо.

Уявлення молоді про *багатство* визначають такі категорії: показник матеріального стану, позитивні та негативні емоції, можливості/матеріальні блага, створення сім'ї. Показово, що саме визначення багатства як можливості створення сім'ї більш актуальне для дівчат ($t = 2,94$; $p = 0,04$), а більше позитивних емоцій феномен «багатство» викликає у юнаків ($t = 2,9$; $p = 0,004$).

Власність в уявленнях молоді тісно пов'язана з матеріальними цінностями (52 % юнаків та 56 % дівчат) і правом володіння (31 % та 21 %). Поняття «власність» як юридична категорія сформувався в економічній свідомості сучасної молоді.

Висновки. Потреба особистості в ідентичності за своїм значенням нині посідає одне з перших місць, тому що вона є важливим регулятором самосвідомості та соціальної поведінки людини.

Результати вивчення психологічних особливостей економічної ідентичності старшокласників показали, що економічна ідентичність в ранньому юнацькому віці характеризується суперечностями з наявністю внутрішнього конфлікту.

Виявлено протиріччя – незважаючи на те, що учні високо оцінюють значення грошей, вони ще не вміють використовувати кошти за призначенням та мають погане уявлення про роль грошей в особистому й суспільному житті.

Для економічної ідентичності старшокласників характерна пріоритетність власне економічних показників економічного успіху (бізнес, капітал, нерухомість тощо) над психологічними (спілкування, задоволеність від володіння отриманими благами).

Соціальні стереотипи, що входять до структури економічної ідентичності, у сфері оцінки економічної діяльності людини мають суперечливий і конфліктний характер.

У старшокласників переважає ідентичність «Соціального Я», що свідчить про готовність виконувати соціальні ролі, у тому числі й економічні. Але не всі учні усвідомлюють свою роль в економічній сфері, і варто звернути їхню увагу на формування таких економічних ролей, як: споживач, виробник, власник, підприємець, вкладник, інвестор, трейдер, продавець, покупець тощо.

У структурі економічної ідентичності існує тенденція до перебільшення труднощів у задоволенні потреби матеріальної забезпеченості та стабільності.

Старшокласники позитивно ставляться до економіки країни, але у них відсутній інтерес до неї – це можна пояснити тим, що респонденти не мають надії на особисту діяльність в економіці країни в загальному плані через бойові дії на її території та соціально-економічну кризу. У старшокласників недостатньо виражені особистісні характеристики, пов'язані з економічною ідентичністю, необхідні для розуміння економічних процесів.

У економічній ідентичності сучасної молоді простежується певна категоріальна структура, що описує своєрідність уявлень, ставлення і настановлення до цих елементів економічної активності молоді. Встановлено, що уявлення дівчат характеризується більш вираженим ціннісно-смісловим значенням, ніж юнаків.

За результатами дослідження у старшокласників не виявлено ознак кризи економічної ідентичності.

Перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробці та проведенні тренінгової програми щодо становлення особистісної ідентичності в умовах повоєнного відродження країни задля глибшого пізнання власного «Я» та налагодження відносин із рідними й оточенням.

Література

1. Бондаренко, Т.В. (2010). Феномен ідентичності та індикатори її формування у дитячому віці. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, XII (1)*, 56–63.
2. Борисенко, О.М. (2017). Особливості соціальної ідентифікації молоді в сучасних умовах суспільства. *1*, 3-11. <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/psychology/article/view/132>
3. Боришевський, М.Й. (2010). *Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності*: Монографія.
4. Герасименко, О.А. (2020). Особистісна ідентичність у житті сучасної людини. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. (с. 257-260). https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/27_03_2020/pdf/79.pdf
5. Гнатенко, П.І., & Павленко, В.М. (1999). *Ідентичність: філософський та психологічний аналіз*. Арт-Прес.
6. Дембицька, Н.М. (2020). *Психологія економічної соціалізації школярів*: Монографія. Видавець Позднишев.
7. Дружиніна, І.А. (2007). Феномен ідентичності та ідентифікації в руслі сучасних психологічних досліджень. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*: зб. наук. праць РДГУ, 37, 48–52.

8. Євдокимова, А.С. (2016). Соціально-психологічні фактори економічної соціалізації студентської молоді. *Економічна психологія: минуле, теперішнє, майбутнє*, 2, 122 – 129.
9. Єгупов, М.В. (2015). *Ідентичність як атрибут людини і суспільства*. [Дис...канд. філософ. наук 09.00.03]. Національна академія педагогічних наук України, Інститут вищої освіти. https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/Egupov_29.12.2015_disertac.pdf
10. Зливков, В. Л. (2007). *Ідентифікація та самоідентифікація як первинні та вторинні чинники саморозвитку особистості педагога*. http://www.novyn.kpi.ua/2007-1/05_Zlivkov.pdf
11. Калюжна, Є. (2023). Професійна ідентичність як фактор становлення практичного психолога. *Наукові тренди постіндустріального суспільства: матеріали III Міжнародної наукової конференції*, м. Харків, 13 жовтня, 2023 р. (с. 113-115). Міжнародний центр наукових досліджень. ТОВ «УКРЛОГОС Груп». https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46510/1/Y_Kaliuzhna_NTPS_KUBG.pdf
12. Клибанівська, Т. М. (2020). Професійна ідентичність: теоретичний аспект. *Теорія і практика сучасної психології*. 1(2), 52–56.
13. Коваленко, А. Б., & Безверха, К. С. (2017). Соціальна ідентичність як механізм адаптації особистості під час суспільної кризи. *Український психологічний журнал*, 1(3), 48-62.
14. Лазаренко, О.В. (2013). Становлення економічної ідентичності в ранній юності в контексті економічної соціалізації особистості засобами соціально-психологічного тренінгу. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, XV, 1.
15. Лукіяничук, А.М. (2010). Модель розвитку професійної ідентичності майбутніх педагогів. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць КПНУ ім. І. Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 7, 370–380.
16. Мороз, Р.А. (2009). Наративний підхід до дослідження ідентичності особистості. *Наука і освіта*, 4, 30–33. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2009/4_2009/7.pdf.pdf
17. Москаленко, В.В. (2013). *Соціалізація особистості*: монографія. Фенікс.
18. Москаленко, В.В. (2024). Ідентичність особистості як функція її соціалізації. *Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми: зб. тез XVI Міжнародної науково-практичної конференції (наукове електронне видання)*, 22 березня 2024 р. / Л.М. Карамушка, Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук. (с. 88-92). Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
19. Москаль, Ю. (2007). Структура економічної ідентичності: особливості її визначення та розгляду. *Психологія і суспільство*, 3, 98-102. <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/30225/1/%D0%9C%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D1%8C.pdf>
20. Османова, А.М. (2020). Психологічні детермінанти розвитку ідентичності особистості у працях зарубіжних та вітчизняних учених. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: психологія*. Т. 31(70), 1, 45-52. https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/1_2020/8.pdf
21. Остапівський, О.І. (2014). Формування особистості в процесі економічної соціалізації. *Психологічні перспективи*. 23. <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/4280>
22. Пачковський, Ю.Ф. (2007). *Психологія підприємництва*: навч. посіб. [3-є вид.]. Каравела.
23. Сергеева, А.В. (2010). Психологічні аспекти становлення інтегральної ідентичності особистості майбутнього психолога. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*, XII, 4, 353-361.
24. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія / Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук; за ред. Н.М. Дембицької. (2018). Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, [http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474\\$](http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474$)
25. Соціально-психологічні проблеми становлення суб'єкта економічної соціалізації: монографія / Т.В. Говорун, Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі та ін.; за наук. редакцією В. В. Москаленко. (2012). Імекс-ЛТД.
26. Шульга, М. (2000). Маргінальність як криза ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 3, 166–170.
27. Яблонська, Т. М. (2010). Ідентичність як предмет психологічного аналізу. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, 38, 378–385.
28. Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and crisis*, Norton. https://books.google.com.ua/books/about/Identity_Youth_and_Crisis.html?id=v3XWH2PDLeWC&redir_esc
29. Erikson, E.H. (1980). *Identity and the Life Cycle*. Norton. <https://search.ukr.net/?q=Erikson%20E.H.%20Identity%20and%20the%20Life%20Cycle.%20N.Y.%20L.%3A%20>
30. Marcia, J.E. (1980). *Identity in adolescence* / Adelson J. (ed.) Handbook adolescent psychology. John Wiley. [https://search.ukr.net/?q=Marcia%20J.%20E.%20Identity%20in%20adolescence.%20Adelson%20J.%20\(ed.\)](https://search.ukr.net/?q=Marcia%20J.%20E.%20Identity%20in%20adolescence.%20Adelson%20J.%20(ed.))

References

1. Bondarenko, T.V. (2010). Fenomen identychnosti ta indykatory yiyi formuvannya u dytyachomu vitsi [The phenomenon of identity and indicators of its formation in childhood]. *Problemy zagalnoi ta pedagogichnoi psykhologii. G.S. Kostiuk Institute of Psychology, KhII(1)*, 56-63. [In Ukrainian]
2. Borysenko, O.M. (2017). Osoblyvosti sotsialnoi identyfikatsii molodi v suchasnykh umovakh suspilstva [Peculiarities of social identification of youth in modern society]. *I*, 3-11. <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/psychology/article/view/132> [In Ukrainian]
3. Boryshevskiy, M.I. (2010). *Doroga do sebe: Vid osnov subyektivnosti do vershyn dukhovnosti* [The road to self: from the foundations of agency to the heights of spirituality]. [In Ukrainian]
4. Gerasymenko, O.A. (2020). Osobystisna identychnist u zhytti suchasnoi lyudyny [Personal identity in the life of a modern person]. *Psykhologichni ta pedagogichni problemy profesiinoi osvity ta patriotychnogo vykhovannya personalu systemy MVS Ukrainy*. (pp. 257-260). https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/27_03_2020/pdf/79.pdf [In Ukrainian]
5. Gnatenko, P.I., & Pavlenko, V.M. (1999). *Identychnist: filosofskiy ta psykhologichnyi analiz [Identity: philosophical and psychological analysis]*. Art-Pres. [In Ukrainian]
6. Dembytska, N.M. (2020). *Psykhologia ekonomichnoi sotsializatsii shkolyariv* [Psychology of economic socialization of schoolchildren]. Vydavets Pozdnyshch. [In Ukrainian]
7. Druzhynina, I.A. (2007). Fenomen identychnosti ta identyfikatsii v rusli suchasnykh psykhologichnykh doslidzhen [The phenomenon of identity and identification in modern psychological research]. *Naukovi zapysky Rivnenskogo derzhavnogo humanitarnogo universytetu*, 37, 48-52. [In Ukrainian]
8. Yevdokymova, A.S. (2016). Sotsialno-psykhologichni faktory ekonomichnoi sotsializatsii studentskoi molodi [Socio-psychological factors in economic socialization of students]. *Ekonomichna psykhologia: mynule, teperishnye, maibutnye*, 2, 122-29. [In Ukrainian]
9. Yegupov, M.V. (2015). *Identychnist yak atrybut lyudyny i suspilstva [Identity as an attribute of a person and society]*. [Dys...kand. filosof. nauk 09.00.03]. Natsionalna akademiya pedagogichnykh nauk Ukrainy, Instytut vyschoi osvity. https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/Egupov_29.12.2015_disertac.pdf [In Ukrainian]
10. Zlyvkov, V.L. (2007). *Identyfikatsia ta samoidentyfikatsia yak pervynni ta vtorynni chynnyky samorozvytku osobystosti pedagoga [Identification and self-identification as primary and secondary factors in self-development of teachers]*. http://www.novyn.kpi.ua/2007-1/05_Zlivkov.pdf [In Ukrainian]
11. Kalyuzhna, Ye. (2023). Profesiina identychnist yak faktor stanovlennya praktychnogo psykhologa [Professional identity as a factor in the formation of a psychologist]. *Naukovi trendy postindustrialnogo suspilstva: materialy III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, Kharkiv, October 13, 2023 (pp. 113-115). Mizhnarodnyi tsentr naukovykh doslidzhen. TOV «UKRLOGOS Grup». https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46510/1/Y_Kaliuzhna_NTPS_KUBG.pdf [In Ukrainian]
12. Klybanivska, T. M. (2020). Profesiina identychnist: teoretychnyi aspekt [Professional identity: theoretical aspect]. *Teoria i praktyka suchasnoi psykhologii*. 1(2), 52-56. [In Ukrainian]
13. Kovalenko, A.B., & Bezverkha, K.S. (2017). Sotsialna identychnist yak mekhanizm adaptatsii osobystosti pid chas suspilnoi kryzy [Social identity as a mechanism of personal adaptation during a social crisis]. *Ukrainskyi psykhologichnyi zhurnal*, 1(3), 48-62. [In Ukrainian]
14. Lazarenko, O.V. (2013). Stanovlennya ekonomichnoi identychnosti v rannii yunosti v konteksti ekonomichnoi sotsializatsii osobystosti zasobamy sotsialno-psykhologichnogo treningu [Formation of economic identity in early youth in the context of economic socialization of the individual by means of social and psychological training]. *Problemy zagalnoi ta pedagogichnoi psykhologii: collection of works of G.S. Kostiuk Institute of Psychology, XV(1)*. [In Ukrainian]
15. Lukianchuk, A.M. (2010). Model rozvytku profesiinoi identychnosti maibutnikh pedagogiv [Model of professional identity development of future teachers]. *Problemy suchasnoi psykhologii: collection of works of G.S. Kostiuk Institute of Psychology*, 7, 370-380. [In Ukrainian]
16. Moroz, R.A. (2009). Naratyvnyi pidkhid do doslidzhennya identychnosti osobystosti [Narrative approach to the study of personal identity]. *Nauka i osvita*, 4, 30-33. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2009/4_2009/7.pdf.pdf [In Ukrainian]
17. Moskalenko, V.V. (2013). *Sotsializatsia osobystosti: monografiya* [Socialization of personality]. Feniks. [In Ukrainian]
18. Moskalenko, V.V. (2024). Identychnist osobystosti yak funktsia yiyi sotsializatsii [Identity of the individual as a function of their socialization]. *Sotsializatsia osobystosti v umovakh systemnykh zmin: teoretychni i prykladni problemy: zb. tez XVI Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii (naukove elektronne vydannya)*, March 22, 2024. (pp. 88-92). G.S. Kostiuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
19. Moskal, Yu. (2007). Struktura ekonomichnoi identychnosti: osoblyvosti yiyi vyznachennya ta rozglyadu [The structure of economic identity: definition and analysis]. *Psykhologia i suspilstvo*. 3, 98-102. <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/30225/1/%D0%9C%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D1%8C.pdf> [In Ukrainian]
20. Osmanova, A.M. (2020). Psykhologichni determinanty rozvytku identychnosti osobystosti u pratsyakh zarubizhnykh ta vitchyznyanykh uchenykh [Psychological determinants of the development of personal identity in

- the works of foreign and Ukrainian scientists]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskogo. Seria: psykholgia*. 31(70), 1, 45-52. https://psych.vernadskyyournals.in.ua/journal/1_2020/8.pdf [In Ukrainian]
21. Ostapiovskiy, O.I. (2014). Formuvannya osobystosti v protsesi ekonomichnoi sotsializatsii [Personality formation in the process of economic socialization]. *Psykhologichni perspektvy*. 23. <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/4280> [In Ukrainian]
22. Pachkovskiy, Yu.F. (2007). *Psykholgia pidpryyemnytstva* [3rd edition] [Psychology of entrepreneurship]. Karavela. [In Ukrainian]
23. Sergeeva, A.V. (2010). Psykhologichni aspekty stanovlennya integralnoi identychnosti osobystosti maibutnogo psykhologa [Psychological aspects of the formation of integral identity of future psychologists]. *Problemy zagalnoi ta pedagogichnoi psykhologii: collection of works of G.S. Kostiuk Institute of Psychology, XII*, 4, 353-361. [In Ukrainian]
24. Dembytska, N.M., Zubiashvili, I.K., Lavrenko, O.V., & Melnychuk, T.I. (2018). *Sotsialno-psykhologichne zabezpechennya ekonomichnoi sotsializatsii molodi [Social and psychological provision of economic socialization of youth]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> [In Ukrainian]
25. Govorun, V., Dembytska, N.M., & Zubiashvili, I.K. (2012). *Sotsialno-psykhologichni problemy stanovlennya sub'yekta ekonomichnoi sotsializatsii [Socio-psychological problems of becoming an agent of economic socialization]*. Imeks-LTD. [In Ukrainian]
26. Shulga, M. (2000). Marginalnist yak kryza identychnosti [Marginality as an identity crisis]. *Sotsiologia: teoria, metody, marketyng*. 3, 166-170. [In Ukrainian]
27. Yablonska, T. M. (2010). Identychnist yak predmet psykhologichnogo analizu [Identity as a subject of psychological analysis]. *Collection of works of G.S. Kostiuk Institute of Psychology*, 38, 378-385. [In Ukrainian]
28. Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and crisis*, Norton. https://books.google.com.ua/books/about/Identity_Youth_and_Crisis.html?id=v3XWH2PDLewC&redir_esc
29. Erikson, E.H. (1980). *Identity and the Life Cycle*. Norton. <https://search.ukr.net/?q=Erikson%20E.H.%20Identity%20and%20the%20Life%20Cycle.%20N.Y.%20L.%3A%20>
30. Marcia, J.E. (1980). *Identity in adolescence*. Adelson J. (ed.) Handbook adolescent psychology. John Wiley. [https://search.ukr.net/?q=Marcia%20J.%20E.%20Identity%20in%20adolescence.%20%20Adelson%20J.%20\(ed.\)](https://search.ukr.net/?q=Marcia%20J.%20E.%20Identity%20in%20adolescence.%20%20Adelson%20J.%20(ed.))

Відомості про авторів

Зубіашвілі Ірина Костянтинівна, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, Україна.

Zubiashvili, Iryna, PhD, Senior Researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orsid.org/0000-0003-3642-8159>

E-mail: mrs_ira@i.ua

Лавренко Ольга Василівна, кандидатка філософських наук, доцентка, провідна наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Lavrenko, Olha, PhD, Associate Professor, Leading Researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9943-9536>

E-mail: olavr47@ukr.net

Отримано 30 вересня 2024 р.

Рецензовано 21 жовтня 2024 р.

Прийнято 23 жовтня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.10>
УДК 159.9.07.923-055.2:336.74

Наталія Клименко

ЖИТТЄВІ ПОЗИЦІЇ ЖІНОК ТА ЇХ ЗВ'ЯЗОК З ТИПАМИ ГРОШОВИХ ПЕРЕКОНАНЬ Й ГРОШОВИМИ УСТАНОВКАМИ

Клименко Наталія. Життєві позиції жінок та їх зв'язок з типами грошових переконань й грошовими установками.

Вступ. Дослідження життєвих позицій жінок та їх зв'язку з різними аспектами ставлення до грошей сьогодні стає особливо актуальним у зв'язку з переживаннями стану соціальної напруженості, що панує в українському суспільстві під час повномасштабної війни на території країни.

Мета: проаналізувати рівні вираженості життєвих позицій жінок та їх зв'язок з типами грошових переконань й грошовими установками.

Методи. Дослідження здійснювалось за допомогою комплексу методик, до якого увійшли: Опитувальник J. Hay «Вікна у світ», Методика A. Furnham «Шкала грошовий переконань та поведінки» (MBBS) (модифікований варіант М. Сімків), Методика T. L. Tang «Шкала монетарної етики» (MAS) (модифікований варіант М. Сімків).

Результати. У статті на основі емпіричного дослідження визначено рівні вираженості життєвих позицій жінок (високий, середній, низький), встановлено позитивні та негативні статистично значущі зв'язки між життєвими позиціями: «Я ОК – Ти ОК («Впевнений»)»; «Я не ОК – Ти ОК («Послужливий»)»; «Я ОК – Ти не ОК («Агресивний»)»; «Я не ОК – Ти не ОК («Байдужий»)» та типами грошових переконань (грошова одержимість, влада, економність, неадекватна поведінка з грошима), грошовими установками (гроші як благо, гроші як зло, гроші як засіб досягнення успіху, гроші як чинник поваги до людей, планування видатків, гроші як засіб досягнення свободи та влади).

Висновки. Отримані результати можуть бути використані при розробці навчальних й тренінгових програм для дослідження та усвідомлення ставлення жінок до себе, до інших людей в суспільстві, до організації, в якій працюють, до грошей тощо.

Ключові слова: життєві позиції, екзистенційні позиції, поведінка жінок, ставлення до грошей, грошові установки, транзакційний аналіз.

Klymenko, Nataliia. Life positions of women and their relationship with types of money beliefs and money attitudes.

Introduction. The study of women's life positions and their relationship with various women's attitudes to money is becoming particularly relevant today due to the social and economic tension caused by the raging war in Ukraine.

Aim: to analyze the levels of women's life positions and their relationship with women's types of money beliefs and money attitudes.

Methods: J. Hay Windows to the World, A. Furnham Money Beliefs and Behavior Scale (MBBS) (modified by M. Simkiv), T.L. Tang Money Ethics Scale (MES) (modified by M. Simkiv).

Results. Women's life positions were found to be at high, medium, and low levels. Women's life positions "I'm OK - You're OK (Confident)", "I'm not OK - You're OK (Helpful)", "I'm OK - You're not OK (Aggressive)", "I'm not OK - You're not OK (Indifferent)" had positive and negative statistically significant relationships with women's money beliefs (money obsession, power, economy, inappropriate money behavior), money attitudes (money as good, money as evil, money as a means of achieving success, money as a respect factor, planning expenses, money as a means of achieving freedom and power).

Conclusions. The obtained results can be helpful in developing educational and training programs as well as in researching women's self-attitudes, attitudes to money, and attitudes to other people both within and outside organizations, etc.

Key words: life positions, existential positions, women's behavior, money attitudes, transactional analysis.

Вступ. Дослідження життєвих позицій жінок та їх зв'язку з різними аспектами ставлення до грошей є особливо актуальним в реаліях українського сьогодення. О. Савченко & Т. Михно (2023) зазначають, що одним із маркерів сучасного стану українців є підвищений рівень соціальної напруженості, який суттєво впливає на психоемоційний стан людей, їх умонастрій, що може ускладнювати подолання стресу, відновлення ресурсів, нормалізацію життєдіяльності у складних, іноді екстремальних умовах життя (Савченко & Михно, 2023).

О. Резван (2011) зазначає, що життєва позиція – це спосіб включення особистості в життєдіяльність суспільства; сукупність поглядів, переконань, які мають соціально значущий зміст, насамперед професійних умінь у відповідних діях особистості, які реалізують її ставлення до довкілля. Тобто життєву позицію особистості визначають не будь-які її вчинки чи дії, а сукупність типових поведінкових актів, стійка лінія поведінки та діяльності (Резван, 2011).

Транзакційні аналітики розглядають життєву позицію як складову життєвого сценарію особистості, яка формується у ранньому дитинстві та впливає на все її подальше життя. Засновник транзакційного аналізу Е. Берн (2020) зазначав, що життєві позиції формуються у ранньому дитинстві, і вже за два роки можна зрозуміти, хто буде «переможцем», а хто невдахою. Отже, дитина у ранньому віці вже має певні переконання щодо себе та свого оточення.

Е. Берн (2020) підкреслює, що ці переконання щонайчастіше залишаються з нею на все життя, і їх можна представити в такому вигляді: 1) «Зі мною все гаразд» або 2) «Зі мною не все гаразд»; 3) «З тобою все гаразд» або 4) «З тобою не все гаразд». На цій підставі людина може ухвалювати певні життєві рішення. Дослідник зазначає, що найпростішими є позиції за участю двох гравців – Ти і Я: вони походять від переконань, які дитина всмоктала з молоком матері. Усі можливі з ними комбінації утворюють чотири чільні позиції: 1) «Я + , Ти +» – це здорова позиція, найкраща для гідного життя, позиція справжніх героїв і князів, героїнь та принцес; 2) «Я+ , Ти –» – це позиція «позбавлення», я принц – ти жаба; 3) «Я – , Ти +» – це «депресивна» позиція, самоприниження; 4) «Я – , Ти –» – це позиція «безнадійності» (Berne, 1996).

Н. Тавровецька (2017) узагальнює, що життєва позиція у Е. Берна – це основоположна позиція людини, яка полягає в її ставленні до себе інших людей. Вона формується в дитинстві, складає базис життєвого сценарію, самопідтверджується в процесі побудови соціальної взаємодії. Вона стійка, але здатна до зміни в результаті самоаналізу та саморозвитку особистості. Дослідниця підкреслює, що запропонована Е. Берном концепція життєвої позиції виявилася надзвичайно зручною для використання в психотерапії, у прогнозі поведінки. Вона була підхоплена, розтиражована та розвинута низкою авторів (Тавровецька, 2017).

З моменту народження існують мільйони щоденних переживань, які формують базові судження про себе, інших та світ (Cornell, Graaf, Newton & Thunnissen, 2016).

Т.А. Harris (1967) вважав, що найбільш природною для людини є позиція «Я–Т+», і вбачав розвиток особистості в осмисленні та подоланні установки «Я не ОК», яка була закарбована в ранньому дитинстві та впливала на все, що б людина не робила.

Ж. Неу (1992) зазначає, що хоча Berne та Harris розійшлися у своїх поглядах, який з чотирьох підходів ОКей/ не ОКей у немовляти є первинним, однак вони погодились, що всі ми проходимо через усі позиції та обираємо одну, яка стає нашим основним поглядом на життя. Дослідниця також підкреслює, що життєві позиції або вікна у світ діють як спотворююче скло та визначають те, як ми сприймаємо події.

Ж. Неу (1992) підкреслює, що часто стверджується, що позиція «Я ОК– Ти ОК» за своїм характером і змістом відрізняється від інших трьох та є цілком транзакційного аналізу по відношенню до автономії та взаємоповаги. Але це може також бути викривленням та відповідно бути таким же неконструктивним, як і три інших підходи. Дослідниця додає

п'яте «відкрите» вікно «Я, Ти» та зазначає, що єдине, в чому ми можемо бути впевнені, таке у тому, що Я і Ти існуємо.

Ф.Н. Ernst (2008) запропонував модель «ОК-Corrall» у вигляді діаграми, в якій чотири життєві позиції пов'язані з певною соціальною поведінкою особистості.

Щодо зв'язку позицій–тверджень зі ставленням до грошей, то Е. Берн (2020) зазначав, що опозиція «багатий – бідний» ділиться на чотири варіанти, залежно від позицій батьків: 1) Я багатий = Добре, Ти бідний = Погано (Снобістський, зарозумілий); 2) Я багатий = Погано, Ти бідний = Добре (Бунтівний, романтичний); 3) Я бідний = Добре, Ти багатий = Погано (Обурення, революціонер); 4) Я бідний = Погано, Ти багатий = Добре (Снобістський, рабський); у сім'ях, де гроші не є вирішальним стандартом, пара «багатий – бідний» не є протилежністю, і щойно викладений опис не застосовується (Berne, 1996).

Отже, внутрішня життєва позиція жінок сьогодні вкрай важлива, адже вона впливає на світогляд та сприйняття подій, зокрема травмуючих, що своєю чергою впливає на ефективність поведінки, в тому числі і монетарної, та на внутрішній стан жінок в умовах соціальної напруженості, спричиненої війною.

Дослідження окремих аспектів життєвих позицій знайшло відображення в роботах зарубіжних (Берн, 2020; Ernst, 1971; Harris, 1967; Hay, 1992; White, 1994 та ін.) та вітчизняних (Іванова, 2019; Мельник, 2018; Резван, 2011; Тавровецька, 2017 та ін.) авторів. Дослідження проблеми психології грошей відображені в роботах, присвячених вивченню різних чинників, та представлені в роботах як зарубіжних (Furnham, 1984; Furnham & Murphy, 2019; House, 2020; Lim & Teo, 1997; Prince, 1991; Tang & Gilbert, 1993 та ін.), так і вітчизняних (Зубіашвілі, 2007; Карамушка & Ходакевич, 2017; Паршак, 2020; Сімків, 2011, 2012 та ін.) вчених.

Водночас недостатньо дослідженою є проблема зв'язку життєвих позицій жінок з типами грошових переконань та поведінки, грошовими й соціально-психологічними установками.

Мета дослідження: Проаналізувати рівні вираженості життєвих позицій жінок та їх зв'язок з типами грошових переконань й грошовими установками.

Завдання дослідження. Дослідження було спрямоване на вирішення таких завдань:

- 1) Дослідити рівні вираженості життєвих позицій жінок.
- 2) Вивчити зв'язок між життєвими позиціями жінок та типами грошових переконань.
- 3) Проаналізувати зв'язок між життєвими позиціями жінок та грошовими установками.

Методи та організація дослідження. Для емпіричного дослідження життєвих позицій жінок використовувалась методика Ж. Нау «Вікна у світ» «Особистісні стилі» (Ящук, 2024). Ця методика дає можливість дослідити чотири життєвих установки стосовно себе та інших: («Переможець –Переможець» («Впевнений»); «Той, що програв – Переможець» («Послужливий»); «Переможець – Той, що програв» («Агресивний»); «Той, що програв – Той, що програв» («Байдужий»)), які ґрунтуються на основі концепції екзистенційних позицій Е. Берна (2020). Т. Harris (1967) називає їх «установками життя». І. Stewart & V. Joines (1987) дають таке визначення: життєва позиція – це стійка, внутрішньо усвідомлена система поглядів людини на життя як концепцію, на свою діяльність, а також система ставлень її до суспільства, до самої себе, зумовлена об'єктивним становищем людини у визначеній системі суспільних відносин. Водночас життєва позиція є одним із способів соціалізації особистості, її своєрідною соціальною інтеграцією.

Дослідження типів грошових переконань здійснено за допомогою методики А. Furnham «Шкала грошовий переконань та поведінки» (MBBS) (модифікований варіант М. Сімків) (Сімків, 2012). Ця методика дає можливість дослідити чотири типи грошових переконань та поведінки: грошова одержимість; влада; економність; неадекватна поведінка з грошима.

Для дослідження грошових установок була використана методика Т.Л. Tang «Шкала монетарної етики» (MAS) (модифікований варіант М. Сімків) (Сімків, 2011). Ця методика

дає можливість дослідити грошові установки жінок за шістьма шкалами: гроші як благо, гроші як зло, гроші як засіб досягнення успіху, гроші як чинник поваги до людей, планування видатків, гроші як засіб досягнення свободи та влади.

Обробка результатів здійснювалась методами математичної статистики (описові статистики, кореляційний аналіз за допомогою програми SPSS (версія 22)).

Дослідження проводилось з вересня 2021 року по вересень 2022 року під час карантину, пов'язаного з пандемією COVID-19, та в період повномасштабної війни в Україні.

Вибірка дослідження. Вибірку досліджуваних склали 221 особа з різних регіонів України.

За *соціально-демографічними* характеристиками учасники опитування були розподілені так: *за віком*: до 30 років – 13,6%, від 31 до 40 років – 31,7%, від 41 до 50 років – 36,7%, більше 50 років – 18,1%; *за статтю*: 7,2% чоловіків та 92,8% жінок; *за сімейним станом*: неодружені (незаміжні) – 24,4%, розлучені – 21,3%, одружені (заміжні) – 54,3%; *за наявністю дітей*: у 67,4% опитаних є діти, у 32,6% дітей немає; *за місцем народження*: 42,1% народилися у великому місті (мільйоннику), 43,4% у місті, 14,5% народилися в селі або селищі міського типу; *за місцем проживання*: 80,1% проживають у великому місті (мільйоннику), 13,6% проживають у місті, 6,3% проживають в селі або селищі міського типу; *за соціальним походженням*: 4,5% походять із селян, 37,1% – з робітників, із службовців – 50,2% та 8,1% походять з підприємців.

За *соціально-економічними* характеристиками учасники опитування були розподілені так: *за житловими умовами*: 54,3% живуть (самі або зі своєю сім'єю) у власній квартирі або домі, 20,4% проживають (самі або зі своєю сім'єю) з батьками у батьківській квартирі чи домі або з іншими родичами, винаймає житло 25,3%; *за економічним статусом сім'ї*: 4,5% мають низький економічний статус сім'ї, 92,8% – середній та 2,7% мають високий економічний статус; *за рівнем доходу*: 11,8% мають низький, 84,6% – середній, 3,6% мають високий рівень доходу.

За *організаційно-професійними* характеристиками учасники опитування були розподілені так: *за рівнем освіти*: загальну середню та середню спеціальну освіту мають 8,1%, незакінчену вищу – 7,2%, вищу – 84,6%; *за посадою в організації*: не працюють – 3,6%, спеціалісти або працівники – 54,8%, менеджери середньої ланки – 12,7%, менеджери ТОП-рівня – 12,7%, власники компаній – 16,3%; *за загальним трудовим стажем*: ніколи не працювало 3,6%, до 5 років – 5,4%, від 5 до 10 років – 16,3%, понад 10 років – 74,7%; *за стажем роботи в організації, в якій зараз працюють*: не працює – 7,2%, до 5 років – 41,6%, від 5 до 10 років – 23,1%, понад 10 років – 28,1%.

Результати дослідження та їх обговорення.

У процесі виконання **першого завдання дослідження**, спрямованого на дослідження рівнів вираженості життєвих позицій жінок, було встановлено високий, середній та низький рівні вираженості життєвих позицій (Рис. 1).

Дослідження показало, що *найбільш високий рівень вираженості* має життєва позиція «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)» (77,4%). Така життєва позиція проявляється у включенні у взаємодію. Це «здорова позиція», за Е. Берном (2020), яка базується на реальності. Людина бере участь у житті та розв'язанні життєвих проблем. Діє з метою досягнення бажаних для неї вирашних результатів. Реалізує творчий підхід до вирішення завдань. На нашу думку, при надмірній вираженості цієї життєвої позиції людина може бути занадто націленою на досягнення вирашних для неї результатів та втрачати смак буденного життя. *Найбільш низький рівень вираженості* належить життєвій позиції «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)» (0%).

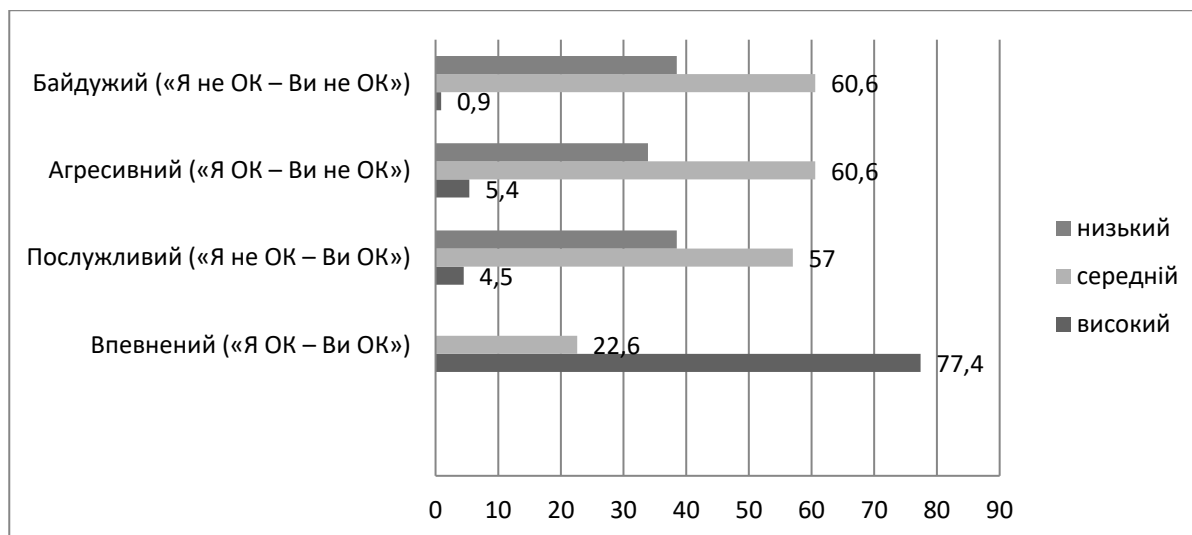

Рис. 1. Рівень вираженості життєвих позицій жінок (у% від загальної кількості опитаних)

Низький рівень вираженості також мають життєві позиції «Я не ОК – Ви ОК («Послужливий»)» (38,5%); «Я не ОК – Ви не ОК («Байдужий»)» (38,5%); «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» (33,9%). Це вказує на те, що вони не належать до головної (основної) життєвої позиції піддослідних жінок, а використовуються ситуативно, в залежності від ситуації. Ф.Н. Ernst (2008) зазначає, що «здорові люди використовують кожен з чотирьох способів, принаймні один раз в день», залежно від того, з ким вони спілкуються і в яких ситуаціях перебувають. Н.І. Тавровецька (2017) підкреслює, що своєю моделлю «ОК-Corrall» Ф.Н. Ernst доводив, що люди можуть поводитись відповідно однієї позиції у себе вдома, а потім йти на роботу і бути з іншою позицією з босом, а пізніше в той самий вечір бути знову з іншою позицією з другом або подругою. Дослідниця зазначає, що люди використовують позиції всіх квадрантів діаграми Ф.Н. Ernst «ОК Corral», але у кожного є один улюблений квадрант, в якому вони проводять більшу частину часу при програванні свого життєвого сценарію. Цей квадрант і буде основною позицією, яку людина прийняли в дитинстві.

В цілому в нашому дослідженні всі життєві позиції, окрім позиції «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)», мають середній рівень вираженості: «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» (60,6%); «Я не ОК – Ви не ОК («Байдужий»)» (60,6%); «Я не ОК – Ви ОК («Послужливий»)» (57,0%).

Т.А. Harris (1967) зазначає, що життєва позиція (установка) «Я ОК – Ви ОК» усвідомлена та оформлена у слова, в її основі лежать думка, віра та прагнення до дії. На відміну від інших трьох, в основі яких лежать почуття.

Отже, узагальнюючи дані дослідження щодо рівнів вираженості життєвих позицій жінок, можна стверджувати, що жінки, які взяли участь у дослідженні, в основному позитивно спрямовані на взаємодію та перемогу, впевнені у своїх силах та вважають, що оточуючі люди в порядку і здатні до творчої співпраці. Вони також можуть використовувати різні життєві позиції відповідно до обставин, в яких опиняються протягом дня, та бути не лише впевненими, а й агресивними, послужливими та байдужими.

У процесі виконання **другого завдання дослідження**, спрямованого на дослідження зв'язку між життєвими позиціями жінок та типами грошових переконань (грошова одержимість, влада, економічність, неадекватна поведінка з грошима) було встановлено, що життєві позиції загалом пов'язані з типами грошових переконань. З'ясовано, що існує як позитивний, так і негативний статистично значущий зв'язок між життєвими позиціями жінок та типами грошових переконань (табл. 1).

Таблиця 1

Зв'язок між життєвими позиціями жінок та типами грошових переконань

Типи грошових переконань	Життєва позиція			
	Впевнений («Я ОК – Ви ОК»)	Послужливий («Я не ОК – Ви ОК»)	Агресивний («Я ОК – Ви не ОК»)	Байдужий («Я не ОК – Ви не ОК»)
Грошова одержимість	-0,186**	0,126	-0,007	0,273**
Влада	-0,206**	0,026	0,301**	0,093
Економність	-0,063	0,225**	-0,164*	0,110
Неадекватна поведінка з грошима	-0,198**	0,317**	-0,137*	0,190**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

У процесі дослідження встановлено негативний статистично значущий зв'язок життєвої позиції «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)» з такими типами грошових переконань жінок: «Грошова одержимість» ($r = -0,186$, $p < 0,01$) (табл. 1), «Влада» ($r = -0,206$, $p < 0,01$) (табл. 1); «Неадекватна поведінка з грошима» ($r = -0,198$, $p < 0,01$) (табл. 1).

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)» з грошовим переконанням «Грошова одержимість» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим менше жінки одержимі грошима. Такі жінки вважають, що гроші – це не єдине, на що можна розраховувати у житті, тому не варто надавати їм великого значення і влади над своїм життям.

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)» з грошовим переконанням «Влада» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим менше жінки вбачають у грошах владу. Вони не поділяють думку про те, що гроші – це засіб, за допомогою якого можна впливати на людей та досягати своїх цілей.

Зв'язок життєвої позиції «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)» з грошовим переконанням «Неадекватна поведінка з грошима» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим менше жінки неадекватно поводяться з грошима та купують непотрібні речі зі знижками.

Отже, як ми бачимо з результатів дослідження, жінки, які мають життєву позицію «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)» віддають перевагу опорі на себе та свої сили, прагнуть вирішувати життєві завдання через співпрацю та дію й не вбачають у грошах «універсальний засіб для досягнення мрій».

З'ясовано позитивний статистично значущий зв'язок життєвої позиції «Я не ОК – Ви ОК («Послужливий»)» з такими типами грошових переконань: «Економність» ($r = 0,225$, $p < 0,01$) (табл. 1); «Неадекватна поведінка з грошима» ($r = 0,317$, $p < 0,01$) (табл. 1).

Суть зв'язку життєвої позиції «Я не ОК – Ви ОК («Послужливий»)» з грошовим переконанням «Економність» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим більше жінки схильні до економії грошей та обмеження себе у покупках.

Зв'язок життєвої позиції «Я не ОК – Ви ОК («Послужливий»)» з грошовим переконанням «Неадекватна поведінка з грошима» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим більше жінки поводяться з грошима неадекватно. Таким жінкам важко приймати рішення стосовно покупок, вони залюбки витрачають гроші на

інших людей, проте дуже неохоче на себе. Вони можуть відчувати провину, коли витрачають гроші, та купувати непотрібні речі, на які є знижки.

M. James & D. Jongewerd (1978) зазначають, що життєва позиція «Я не ОК – Ви ОК» – це позиція людей, які відчують своє безсилля, коли вони порівнюють себе з іншими, вона призводить до відокремлення від людей, депресії, а в крайньому випадку – до самогубства.

Отже, ймовірно, що такі жінки психологічно принижують своє значення для світу та відповідно позбавляють себе права на самоповагу та дорогі речі. Вони краще щось придбають корисне для сім'ї, дітей та чоловіка, ніж для себе. Таке деструктивне ставлення до себе врешті-решт призводить жінок до депресії.

Встановлено позитивний статистично значущий зв'язок життєвої позиції «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» з типом грошових переконань та поведінки «Влада» ($r=0,301$, $p<0,01$) (табл. 1) та негативний статистично значущий зв'язок з такими типами грошових переконань та поведінки: «Економість» ($r=-0,164$, $p<0,05$) (табл. 1); «Неадекватна поведінка з грошима» ($r=-0,137$, $p<0,05$) (табл. 1).

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» з грошовим переконанням «Влада» полягає в тому, що чим більше виражена така життєва позиція, тим більше жінки схильні до ставлення до грошей як до засобу, за допомогою якого можна впливати на інших людей.

Отже, людина, яка обирає в дитинстві основну життєву позицію «Я ОК – Ви не ОК», завжди буде прагнути бути першою, але водночас вона буде принижувати інших людей. Для такої людини гроші можуть бути хорошим інструментом для впливу і маніпулювання людьми, вони нібито наділяють її певною владою. Саме тому такі люди можуть завзято прагнути посідати лідерські позиції у суспільстві, організації, групі або сім'ї.

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» з грошовим переконанням «Економість» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим менше жінки схильні до економії грошей. Жінки з такою життєвою позицією мають постійне прагнення вивищення над іншими, адже саме вони є «принцесами», а інші – «жабами», за Е. Берном (2020), тому для них призначено все саме найкраще та дороге, а економія – це для інших.

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» з грошовим переконанням «Неадекватна поведінка з грошима» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим менше жінки поводяться з грошима неадекватно. Такі жінки добре контролюють своє фінансове становище, не купують непотрібні речі, обирають лише саме найкраще для себе.

Проаналізовано позитивний статистично значущий зв'язок життєвої позиції «Я не ОК – Ви не ОК («Байдужий»)» з такими типами грошових переконань: «Грошова одержимість» ($r=0,273$, $p<0,01$) (табл. 1); «Неадекватна поведінка з грошима» ($r=0,190$, $p<0,01$) (табл. 1).

Суть зв'язку життєвої позиції «Я не ОК – Ви не ОК («Байдужий»)» з грошовим переконанням «Грошова одержимість» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим більше жінки схильні до одержимості грошми. Отже, такі жінки постійно відчують потребу у грошах і готові на все заради її примноження. Такі люди думають, що гроші – це єдине, на що можна розраховувати, і вони можуть вирішити всі їхні проблеми.

Суть зв'язку життєвої позиції «Я не ОК – Ви не ОК («Байдужий»)» з грошовим переконанням «Неадекватна поведінка з грошима» полягає в тому, що чим більше виражена така життєва позиція, тим більше жінки схильні до неадекватного поводження з грошми. Вони можуть купувати непотрібні речі лише заради знижок та відчувати провину, коли витрачають гроші, водночас вони можуть некомфортно себе почувати, доки все не витратять.

Отже, жінки з життєвою позицією «Я не ОК – Ви не ОК», з одного боку, наділяють гроші зверхсилою та вважають, що гроші можуть вирішити всі їхні проблеми, а з іншого боку, прагнуть все витратити та відчутти за це провину й розчарування в грошах. Отже, вони підтверджують раннє сценарне рішення про себе та інших «Я не ОК – Ви не ОК» та відчують сценарну «безнадійність». М. James & D. Jongewerd (1978) зазначають, що це позиція тих, хто губить інтерес до життя.

Третє завдання дослідження було спрямоване на вивчення зв'язку між життєвими позиціями жінок та грошовими установками (гроші як благо, гроші як зло, гроші як засіб досягнення успіху, гроші як чинник поваги до людей, планування видатків, гроші як засіб досягнення свободи та влади).

Результати кореляційного аналізу свідчать про те, що життєві позиції загалом пов'язані з грошовими установками. Встановлено, що існує як позитивний, так і негативний статистично значущий зв'язок між життєвими позиціями жінок та грошовими установками (табл. 2).

Таблиця 2

Зв'язок між життєвими позиціями жінок та грошовими установками

Грошові установки	Життєва позиція			
	Впевнений («Я ОК – Ви ОК»)	Послужливий («Я не ОК – Ви ОК»)	Агресивний («Я ОК – Ви не ОК»)	Байдужий («Я не ОК – Ви не ОК»)
Гроші як благо	-0,202**	0,109	0,177**	0,024
Гроші як зло	0,087	0,013	-0,182**	0,102
Гроші як засіб досягнення успіху	-0,272**	0,061	0,299**	0,128
Гроші як чинник поваги	-0,203**	0,060	0,152*	0,124
Планування видатків	0,029	0,059	-0,055	-0,008
Гроші як засіб досягнення свободи та влади	-0,299**	0,178**	0,207**	0,073

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

У процесі дослідження встановлено негативний статистично значущий зв'язок життєвої позиції «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)» з такими грошовими установками: «Гроші як благо» ($r = -0,202$, $p < 0,01$) (табл. 2), «Гроші як засіб досягнення успіху» ($r = -0,272$, $p < 0,01$) (табл. 2), «Гроші як чинник поваги» ($r = -0,203$, $p < 0,01$) (табл. 2), «Гроші як засіб досягнення свободи та влади» ($r = -0,299$, $p < 0,01$) (табл. 2).

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)» з грошовою установкою «Гроші як благо» полягає в тому, що чим більше виражена така життєва позиція, тим менше жінки наділяють гроші великою цінністю та не вважають їх важливим фактором у своєму житті.

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)» з грошовою установкою «Гроші як засіб досягнення успіху» полягає в тому, що чим більше виражена

ця життєва позиція, тим менше жінки вважають гроші індикатором особистісної успішності.

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви ОК («Вневнений»)» з грошовою установкою «Гроші як чинник поваги» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим менше жінки вважають гроші хорошим засобом для примноження друзів та досягнення поваги у суспільстві.

Щодо зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви ОК («Вневнений»)» з грошовою установкою «Гроші як засіб досягнення свободи та влади», то її суть полягає в тому, що чим більше виражена така життєва позиція, тим менше жінки вважають гроші засобом для досягнення свободи та влади.

Отже, як ми бачимо, жінки, які мають життєву позицію «Я ОК – Ви ОК», не наділяють гроші особливою силою та владою, натомість вони спираються на власні можливості та на співпрацю. К. Kristiansen & P. Bylund (2005) зазначають, що люди, які живуть в позиції «Я ОК – Ви ОК», орієнтовані на розвиток та сприймають себе як «переможців», які оточені іншими «переможцями», вони проявляють повагу до себе та до оточуючих людей.

Встановлено позитивний статистично значущий зв'язок життєвої позиції «Я не ОК – Ви ОК («Послужливий»)» з грошовою установкою «Гроші як засіб досягнення свободи та влади» ($r=0,178$, $p<0,01$) (табл. 2).

Суть зв'язку життєвої позиції «Я не ОК – Ви ОК («Послужливий»)» з грошовою установкою «Гроші як засіб досягнення свободи та влади» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим більше жінки вважають, що гроші дають можливість здобути особисту незалежність та владу над іншими людьми.

Т.А. Harris (1967) підкреслює, що люди з життєвою позицією «Я не ОК – Ви ОК» прагнуть відповідати вимогам інших. «Наші найкращі люди» – нерідко вони посідають це своє положення завдяки тому, що прагнуть саме таким чином знайти заохочення, адже для них дуже важливо відчуття «Я ОК», хоч на якусь хвилинку. Дослідниця вважає, що вони приречені все життя дертися по гірському схилу: підкоривши одну верхівку, вони раптово виявляють, що перед ними нагромаджується нова. Отже, цілком природно, що для такої людини мають цінність свобода та влада. На її думку, найпростіше все це отримати з допомогою грошей та нарешті звільнитися від болючого відчуття «Я не ОК». Але на жаль завдяки грошам та соціальним досягненням неможливо змінити сценарну життєву установку; на думку Т. А. Harris (1967), вона залишається незмінною: «Що б я не робив, я все одно не в порядку». Отже, лише дослідження та психотерапія життєвих позицій може стати шляхом до змін та побудови нового усвідомленого ставлення до себе та інших, що може бути покладеним в основу побудови нового, усвідомленого плану життя.

З'ясовано позитивний статистично значущий зв'язок життєвої позиції «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» з такими грошовими установками «Гроші як благо» ($r=0,177$, $p<0,01$) (табл. 2), «Гроші як засіб досягнення успіху» ($r=0,299$, $p<0,01$) (табл. 2), «Гроші як чинник поваги» ($r=0,152$, $p<0,05$) (табл. 2), «Гроші як засіб досягнення свободи та влади» ($r=0,207$, $p<0,01$) (табл. 2) та негативний статистично значущий зв'язок з грошовою установкою «Гроші як зло» ($r=-0,182$, $p<0,01$) (табл. 2).

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» з грошовою установкою «Гроші як благо» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим більше жінки наділяють гроші великою цінністю та вважають їх важливим фактором у своєму житті.

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» з грошовою установкою «Гроші як засіб досягнення успіху» полягає в тому, що чим більше виражена така життєва позиція, тим більше жінки ставляться до грошей як до засобу досягнення особистих цілей.

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» з грошовою установкою «Гроші як чинник поваги» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим більше жінки ставляться до грошей як до засобу примноження друзів та досягнення поваги у суспільстві.

Суть зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» з грошовою установкою «Гроші як засіб досягнення свободи та влади» полягає в тому, що чим більше виражена така життєва позиція, тим більше жінки вважають, що гроші дають можливість людям здобути особисту незалежність та владу над іншими людьми.

Суть негативного статистично значущого зв'язку життєвої позиції «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» з грошовою установкою «Гроші як зло» полягає в тому, що чим більше виражена ця життєва позиція, тим менше жінки вважають гроші даремними та соромними й не схильні економити кожен копійку.

К. Kristiansen & P. Vylund (2005) підкреслюють, що люди з позицією «Я ОК – Ви не ОК» вважають інших людей зовсім непотрібними, а іноді навіть загрозливими. Підозрілість спонукає їх до постійного контролю над ситуацією та стає причиною стресу. Життя для таких людей – безкінечна битва, адже «виграти» можливо, лише якщо інші «програють». Така установка неминуче призводить людей до того або іншого ступеня агресивності.

Слід зазначити, що життєва позиція «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)» має найбільшу кількість зв'язків з грошовими установками, що свідчить про особливу важливість грошей в житті жінок з такою життєвою позицією.

Статистично значущих зв'язків між життєвою позицією «Я не ОК – Ви не ОК («Байдужий»)» та грошовими установками жінок не виявлено.

Висновки:

1. Виявлено високій і низький рівні вираженості життєвих позицій «Я ОК – Ти ОК («Впевнений»)»; «Я не ОК – Ти ОК («Послужливий»)»; «Я ОК – Ти не ОК («Агресивний»)»; «Я не ОК – Ти не ОК («Байдужий»)». Дослідження показало, що всі життєві позиції, окрім позиції «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)», мають середній рівень. Загалом можна стверджувати, що жінки, які взяли участь у дослідженні, в основному позитивно спрямовані на взаємодію та перемогу, впевнені у своїх силах та вважають, що оточуючі люди в порядку і здатні до творчої співпраці.

2. У процесі дослідження з'ясовано зв'язок між життєвими позиціями жінок «Я ОК – Ти ОК («Впевнений»)»; «Я не ОК – Ти ОК («Послужливий»)»; «Я ОК – Ти не ОК («Агресивний»)»; «Я не ОК – Ти не ОК («Байдужий»)» та типами грошових переконань (грошова одержимість, влада, економність, неадекватна поведінка з грошима):

- чим більше виражена життєва позиція «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)», тим менше жінки одержимі грішми, менше вбачають у грошах владу, менше неадекватно поведуться з грішми;

- чим більше виражена життєва позиція «Я не ОК – Ви ОК («Послужливий»)», тим більше жінки схильні до економії грошей, більше поведуться з грішми неадекватно;

- чим більше виражена життєва позиція «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)», тим більше жінки схильні до ставлення до грошей як до засобу влади, менше схильні до економії грошей, менше поведуться з грошима неадекватно;

- чим більше виражена життєва позиція «Я не ОК – Ви не ОК («Байдужий»)», тим більше жінки схильні до одержимості грішми, більше схильні до неадекватного поводження з грішми.

3. Встановлено зв'язок між життєвими позиціями жінок «Я ОК – Ти ОК («Впевнений»)»; «Я не ОК – Ти ОК («Послужливий»)»; «Я ОК – Ти не ОК («Агресивний»)»; «Я не ОК – Ти не ОК («Байдужий»)» та грошовими установками (гроші як благо, гроші як зло, гроші як засіб досягнення успіху, гроші як чинник поваги до людей, планування видатків, гроші як засіб досягнення свободи та влади):

- чим більше виражена життєва позиція «Я ОК – Ви ОК («Впевнений»)), тим менше жінки наділяють гроші великою цінністю, тим менше вони вважають гроші індикатором особистісної успішності, менше вважають гроші хорошим засобом для примноження друзів та досягнення поваги у суспільстві, менше вважають гроші засобом для досягнення свободи та влади;
- чим більше виражена життєва позиція «Я не ОК – Ви ОК («Послужливий»)), тим більше жінки вважають, що гроші дають можливість здобути особисту незалежність та владу над іншими людьми;
- чим більше виражена життєва позиція «Я ОК – Ви не ОК («Агресивний»)), тим більше жінки наділяють гроші великою цінністю та вважають їх важливим фактором у своєму житті, більше ставляться до грошей як до засобу досягнення особистих цілей, більше ставляться до грошей як до засобу примноження друзів та досягнення поваги у суспільстві, більше вважають, що гроші дають можливість людям здобути особисту незалежність та владу над іншими людьми, менше вважають гроші даремними та соромними та не схильні економити кожному копійку;
- статистично значущих зав'язків між життєвою позицією «Я не ОК – Ви не ОК («Байдужий»)) та грошовими установками жінок не виявлено.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці семінарських занять та тренінгів для жінок щодо дослідження своїх життєвих позицій та їх впливу на ставлення до себе, до інших людей та до грошей, а також усвідомлення впливу життєвих позицій на: 1) ефективність роботи в командах та організаціях; 2) досягнення особистих фінансових завдань.

Література

1. Берн, Е. (2020). *Що ти кажеш після привітання? Психологія людської долі*. Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля».
2. Зубіашвілі, І. К. (2007). Проблема монетарних відносин особистісно зрілих людей у сучасній психології. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, 32, 116–123.
3. Карамушка, Л.М., & Ходакевич, О.Г. (2017). *Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей*. КНЕУ.
4. Іванова, О. (2019). Поняття «професійна позиція» у науковій дискусії. *Молодь і ринок*, 1 (168), 130-135.
5. Мельник, О. (2018). Життєва, соціальна, громадянська позиції особистості: компаративний аналіз. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Розділ І. Філософська антропологія і філософія культури, 11 (384), 33-38.
6. Паршак, О.І. (2018). Методики для дослідження ставлення до грошей персоналу комерційних організацій. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2 (13), 93–99.
7. Паршак, О. І. (2020). Оцінка персоналом комерційних організацій ролі грошей у його життєдіяльності: зв'язок із психологічними та організаційно-функціональними характеристиками організацій. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, Т.1, 57, 92-100.
8. Резван, О. (2011). Проблема рефлексивності у формуванні особистої життєвої позиції. *Педагогіка і психологія*, 40 (3), 30-36.
9. Савченко, О., & Михно, Т. (2023). Переживання соціальної напруженості в українському суспільстві: методики діагностики. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3 (29), 86-94.
10. Сімків, М.В. (2011). Адаптація модифікованого українського варіанта методики Т. Танга «Шкала грошової етики» (ШГЕ). *Практична психологія та соціальна робота*, 2, 22-26.
11. Сімків, М.В. (2012). Модифікований варіант методики А. Фернема «Шкала грошових уявлень та поведінки». *Освіта регіону*, 2, 295-301.
12. Сімків, М. В. (2012). Суб'єктивний контроль як чинник ставлення до грошей у жінок. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, 12, Т. 1, 541–551.
13. Тавровецька, Н. І. (2017). Життєва позиція особистості в трансактному аналізі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Психологічні науки. 6, Т. 1, 111-117.
14. Ящук, Р. (2024). *Робочі матеріали: перший рік в ТА: посібник*. Діюніс плюс.
15. Cornell, W. F., Graaf A., Newton, T., & Thunnissen, M. (2016). *Into TA. A Comprehensive Textbook on Transactional Analysis*. Karnac.
16. Ernst, F (1971). The OK Corral: The grid for get-on-with. *Transactional Analysis Journal*, 1 (4), 33-42.

17. Furnham, A. (1984). Many sides to the coin: the psychology of money usage. *Personality and Individual Differences*, 5, 5, 501-509.
18. Furnham, A., & Murphy, T. (2019) Money types, money beliefs, and financial worries: An Australian study. *Australian Journal of Psychology*, 71 (2), 193-199.
19. Harris, T.A. (1967). *I'm OK – You're OK*. Harper & Row.
20. Hay, J. (1992). *Transactional analysis for trainers*. McGraw-Hill Co Ltd.
21. House, M. (2020). *The Psychology of Money. Timeless lessons on wealth, greed, and happiness*. Harriman House Publishing.
22. James, M., & Jongewerd, D. (1978). *Born to Win. Transactional Analysis with Gestalt Experiments*. New American Library.
23. Kristiansen, K., & Bylund, P. (2005). *Interacting: TA in Business*. Samspel.
24. Lim, V. K., & Teo, T. S. (1997). Sex, money and financial hardship: an empirical study of attitudes towards money among undergraduates in Singapore. *Journal of Economic Psychology*, 18, 369-386.
25. Prince, M. (1995). Gender and money attitude of young adults. *Proceedings of the Conference on Gender and Consumer Behavior*, 284-291.
26. Stewart, I., & Joines, V. (1987). *TA Today: A New Introduction to Transactional Analysis*. Lifespace Publishing.
27. Tang, T. L., & Gilbert, P. R. Attitude toward money as related to intrinsic and extrinsic job satisfaction, stress and work-related attitudes. *Personality and Individual Differences*, 19, 3, 327-332.
28. Steiner, C. (1974). *Scripts People Live: Transactional Analysis of Life Scripts*. Grove.
29. Stewart, I., & Joines, V. (1987). *TA Today: A New Introduction to Transactional Analysis*. Lifespace Publishing.
30. White, T. (2004). Life Positions. *Transactional Analysis Journal*, 24 (4), 269-276.

References

1. Bern, E. (2020). *Scho ty kazhesh pislya pryvitannya? Psykhologia lyudskoyi doli [What do you say after greeting? Psychology of human destiny]*. Knyzhkovy klub «Klub simeinogo dozvillya». [In Ukrainian]
2. Zubiashvili, I. K. (2007). Problema monetarnykh vidnosyn osobystisno zriylkh lyudei u suchasniy psykhologiyi [The problem of monetary relations of personally mature people in modern psychology]. *Naukovi zapysky Instytutu psykhologiyi im. G. S. Kostyuka APN Ukrainy*, 32, 116-123. [In Ukrainian]
3. Karamushka, L. M., & Khodakevych, O. G. (2017). *Psykhologichni osoblyvosti stavlennya studentskoyi molodi do groshei [Psychological features of students attitudes to money]*. KNEU. [In Ukrainian]
4. Ivanova, O. (2019). Ponyattya «profesiina pozytsia» u naukovii dyskusiyi [The concept of "professional position" in scientific discussion]. *Molod i rynek*, 1(168), 130-135. [In Ukrainian]
5. Melnyk, O. (2018). Zhyttyeva, sotsialna, gromadyanska pozytsiyyi osobystosti: komparatyvny analiz [Life, social, and civic positions of the individual: a comparative analysis]. *Naukovyi visnyk Skhidnoyevropeyskogo natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky. Rozdil I. Filosofska antropologia i filozofia kultury*, 11(384), 33-38. [In Ukrainian]
6. Parshak, O. I. (2018). Metodyky dlya doslidzhennya stavlennya do groshei personalu komertsiiynykh organizatsii [Tools for researching attitudes to money of the personnel of commercial organizations]. *Organizatsiina psykhologia. Ekonomichna psykhologia*. 2 (13), 93-99. [In Ukrainian]
7. Parshak, O. I. (2020). Otsinka personalom komertsiiynykh organizatsii roli groshei u iogo zhyttyedialnosti: zvyazok iz psykhologichnyimi ta organizatsiino-funktsionalnyimi kharakterystykamy organizatsii [Assessment by the personnel of commercial organizations of the role of money in their life: relationship with psychological, organizational, and functional characteristics of organizations]. *Aktualni problemy psykhologii*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology, V.1, 57, 92-100. [In Ukrainian]
8. Rezvan, O. (2011). Problema refleksyvnosti u formuvanni osobystoyi zhyttyevoyi pozytsii [The problem of reflexivity in forming a personal life position]. *Pedagogika i psykhologia*, 40 (3), 30-36. [In Ukrainian]
9. Savchenko, O., & Mykhno, T. (2023). Perezhyvannya sotsialnoyi napruzhenosti v ukrainskomu suspilstvi: metodyky diagnostyky [Experiencing social tension in Ukrainian society: methods of diagnosis]. *Organizatsiina psykhologia. Ekonomichna psykhologia*, 2-3 (29), 86-94. [In Ukrainian]
10. Simkiv, M. V. (2011). Adaptatsia modyfikovanogo ukrainomovnogo varianta metodyky T. Tanga «Shkala groshovoyi etyky» (ShGE) [Adaptation of the modified Ukrainian-language version of T. Tang's Money Ethics Scale (MES)]. *Praktychna psykhologia ta sotsialna robota*, 2, 22-26. [In Ukrainian]
11. Simkiv, M. V. (2012). Modyfikovany variant metodyky A. Fernema «Shkala groshovykh uyavlen ta povedinky» [A modified version of A. Furnhams Money Perceptions and Behavior Scale]. *Osvita regionu*, 2, 295-301. [In Ukrainian]
12. Simkiv, M. V. (2012). Subyektivny kontrol yak chynnyk stavlennya do groshei u zhinok [Subjective control as a factor in womens attitude to money]. *Problemy zagalnoyi ta pedagogichnoyi psykhologiyi: collection of works of G. S. Kostiuk Institute of Psychology*, 12, V. 1, 541-551. [In Ukrainian]
13. Tavrovetska, N. I. (2017). Zhyttyeva pozytsia osobystosti v transaktnomu analizi [Life position of the individual in transactional analysis]. *Naukovy visnyk Khersonskogo derzhavnogo universytetu. Seria Psykhologichni nauky*. 6, V. 1, 111-117. [In Ukrainian]

14. Yaschuk, R. (2024). *Robochi materialy: pershy rik v TA [Work materials: the first year in TA]*. Dionis plyus. [In Ukrainian]
15. Cornell, W. F., Graaf A., Newton, T., & Thunnissen, M. (2016). *Into TA. A Comprehensive Textbook on Transactional Analysis*. Karnac.
16. Ernst, F (1971). The OK Corral: The grid for get-on-with. *Transactional Analysis Journal*, 1 (4), 33-42.
17. Furnham, A. (1984). Many sides to the coin: the psychology of money usage. *Personality and Individual Differences*, 5, 5, 501-509.
18. Furnham, A., & Murphy, T. (2019) Money types, money beliefs, and financial worries: An Australian study. *Australian Journal of Psychology*, 71 (2), 193-199.
19. Harris, T. A. (1967). *I'm OK - You're OK*. Harper & Row.
20. Hay, J. (1992). *Transactional analysis for trainers*. McGraw-Hill Co Ltd.
21. House, M. (2020). *The Psychology of Money. Timeless lessons on wealth, greed, and happiness*. Harriman House Publishing.
22. James, M., & Jongewerd, D. (1978). *Born to Win. Transactional Analysis with Gestalt Experiments*. New American Library.
23. Kristiansen, K., & Bylund, P. (2005). *Interacting: TA in Business*. Samspel.
24. Lim, V. K., & Teo, T. S. (1997). Sex, money and financial hardship: an empirical study of attitudes towards money among undergraduates in Singapore. *Journal of Economic Psychology*, 18, 369-386.
25. Prince, M. (1995). Gender and money attitude of young adults. *Proceedings of the Conference on Gender and Consumer Behavior*, 284-291.
26. Stewart, I., & Joines, V. (1987). *TA Today: A New Introduction to Transactional Analysis*. Lifespace Publishing.
27. Tang, T. L., & Gilbert, P. R. Attitude toward money as related to intrinsic and extrinsic job satisfaction, stress and work-related attitudes. *Personality and Individual Differences*, 19, 3, 327-332.
28. Steiner, C. (1974). *Scripts People Live: Transactional Analysis of Life Scripts*. Grove.
29. Stewart, I., & Joines, V. (1987). *TA Today: A New Introduction to Transactional Analysis*. Lifespace Publishing.
30. White, T. (2004). Life Positions. *Transactional Analysis Journal*, 24 (4), 269-276.

Відомості про автора

Клименко Наталія Геннадіївна, докторка філософії в галузі психології, наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Klymenko, Nataliia, PhD, scientific researcher of the Laboratory of organizational and social psychology of the G.S. Kostiuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1897-3201>

E-mail: nk.psychol@gmail.com

Отримано 30 вересня 2024 р.

Рецензовано 21 жовтня 2024 р.

Прийнято 23 жовтня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.11>
УДК 159.9:316.6

Оксана Креденцер

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ «РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ» В СУЧАСНІЙ ОРГАНІЗАЦІЙНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Креденцер Оксана. Основні підходи до аналізу поняття «резильєнтність» в сучасній організаційній психології.

Вступ. Останнім часом світ переживає суттєві кризи та виклики. Амплітуда цих потрясінь з кожним роком зростає, а їх періодичність пришвидшується. З початком повномасштабної війни Україна опинилась в одному із центрів таких подій. Тому актуальним постає питання пошуку ресурсів подолання кризових ситуацій як на рівні особистості, так і на рівні окремих організацій та суспільства в цілому. Одним із таких ресурсів є концепт «резильєнтності».

Мета. Здійснити теоретичний аналіз основних підходів до поняття «резильєнтність» в контексті сучасних досліджень в організаційній психології.

Методи: методи теоретичного аналізу проблеми на основі вивчення літератури з проблеми дослідження (аналіз, синтез, узагальнення, систематизація).

Результати. Концепт «резильєнтності» в організаційній психології представлено на трьох рівнях аналізу: рівні організації, рівні групи (команди), рівні особистості (персоналу). Відповідно до виділених рівнів визначається «резильєнтність організацій», «резильєнтність команди», «резильєнтність персоналу». Показано, що резильєнтність на всіх трьох рівнях характеризується як здатність протистояти негараздам, відновлюватись після них та використовувати отриманий досвід як ресурс в подальшому розвитку. Суттєвим тут є те, що резильєнтність може проявлятися здебільшого тільки при виникненні певних труднощів та криз. Водночас на кожному із цих рівнів резильєнтність залежить від відповідних чинників. На рівні організації – це організаційні процеси та моделі, на рівні команди резильєнтність тісно пов'язана з внутрішньокорпоративними процесами, і, відповідно на рівні персоналу, – це організаційна поведінка та професійні характеристики персоналу.

Висновки: розглянуті підходи можуть бути покладені в основу подальших емпіричних досліджень резильєнтності організацій.

Ключові слова: організація, резильєнтність, резильєнтність організацій, резильєнтність персоналу на робочому місці, резильєнтність команди, організаційна психологія.

Kredentser, Oksana. Basic approaches to the analysis of the concept of resilience in modern organizational psychology.

Introduction. Recently, the world has been experiencing significant crises and challenges with ever increasing intensity and periodicity. The full-scale war in Ukraine placed the country in the epicentre of the turmoil. Hence, finding resources to overcome crises both at the individual, organizational, and societal levels has become of great importance. Resilience is one of those resources.

Aim. To analyze the main approaches to the concept of resilience in latest research in organizational psychology.

Methods: theoretical analysis of the relevant literature (analysis, synthesis, generalization, systematization).

Results. In terms of organizational psychology, the concept of resilience was analyzed at three levels: organizational level, group (team) level, and individual (staff) level. According to those levels, organizational resilience, team resilience, and staff resilience were defined. The all three types of resilience were referred to as the ability to withstand adversity, recover from it, and use the gained experience as a resource for further development. However, resilience was manifested only when certain difficulties and crises arose. Each type of resilience depended on certain factors: for organizational resilience, those factors included organizational processes and models, for team resilience, intra-team processes, and for staff resilience, staff's organizational behavior and professional characteristics.

Conclusions: the considered approaches can be the basis of further empirical research on organizational resilience.

Key words: organization, resilience, organizational resilience, staff resilience, team resilience, organizational psychology

Вступ. Останнім часом світ переживає суттєві кризи та виклики. Амплітуда цих потрясінь з кожним роком зростає, а їх періодичність пришвидшується. З початком повномасштабної війни Україна опинилась в одному із центрів таких подій. Тому актуальним постає питання пошуку ресурсів подолання кризових ситуацій як на рівні особистості, так і на рівні окремих організацій та суспільства в цілому. Одним із таких ресурсів є концепт «резильєнтності» (від англ. *Resilience* — пружність, еластичність).

Аналіз сучасної літератури останніми роками демонструє стрімке зростання досліджень з проблеми резильєнтності (Ассонов & Хаустова, 2019; Лігоненко & Андрійчук, 2023).

Наразі резильєнтність досліджують в рамках багатьох наук, в тому числі екології, біології, медицини, психології тощо. В.А. Чернобровкіна & В.М. Чернобровкін (2021) зазначають, що у фізиці вона означає здатність твердих тіл відтворювати свою початкову форму після механічного впливу (стискання тощо), в екології – здатність екосистем адекватно реагувати на дестабілізаційні зовнішні впливи (природні лиха, вплив техногенних процесів на природу тощо), в інженерній науці – спроможність конструкцій і споруд витримувати певні навантаження (Chernobrovkina & Chernobrovkin, 2021).

За даними дослідження Л.О. Лігоненко & В.А. Андрійчук (2023), найбільше статей по терміну «резильєнтність» публікується в межах соціальних наук (14,0 %), наук про довкілля (11,0 %), інженерії (10,9 %), медицини (10,3 %) та інших наук із часткою 3–7 %.

У психології насамперед увага приділяється резильєнтності особистості. У зарубіжній психології проблема резильєнтності особистості почала стрімко досліджуватись в 70-х роках минулого століття, і з того часу вже розроблена в цьому контексті низка відомих концепцій (Connor & Davidson, 2003; Fletcher & Sarkar, 2013; Luthar, Cicchetti & Becker, 2000; McEwen & Boyd, 2017 та ін.).

Американська психологічна асоціація (APA, 2014) визначає резильєнтність як «процес успішної адаптації перед обличчям негараздів, травм, трагедій, загроз або навіть значних джерел стресу». Водночас це визначення не відображає складну природу резильєнтності. Адже детермінанти резильєнтності включають безліч біологічних, психологічних, соціальних і культурних факторів, які взаємодіють один з одним, визначаючи, як людина реагує на стресовий досвід (Southwick, Bonanno, Masten, Panter-Brick & Yehuda, 2014).

К. McEwen & С. Boyd (2017) підкреслюють, що концептуальні підходи до дослідження резильєнтності істотно відрізняються, зокрема щодо того, чи є резильєнтність характерною (стабільною) чи станоподібною (мінливою), і чи вона найкраще характеризується з точки зору попереднього досвіду, процесів чи результатів адаптації. Так, дослідники визначають резильєнтність як, по-перше, здатність, яка робить ефективну адаптацію більш ймовірною, по-друге, механізми (фізіологічні, психологічні, поведінкові, соціальні), за допомогою яких досягається ефективна адаптація, по-третє, позитивні показники того, що відбулася ефективна адаптація (пристосування, підтримка рівноваги, відновлення), або будь-яка комбінація з зазначеного вище (McEwen & Boyd, 2017).

Останнім часом, особливо в період всесвітньої пандемії та з початком повномасштабної війни, проблема резильєнтності набула значної популярності і в Україні (Ассонов & Хаустова, 2019; Кокун & Мельничук, 2023; Лазос, 2018; Хамініч, 2016; Чернобровкін & Чернобровкіна, 2021; Чиханцова & Гуцол, 2022 та ін.).

Г. Лазос (2018), дотримуючись підходів О. М. Хамініч (2016), Д. Ассонова & О. Хаустової (2019), визначає резильєнтність як певну статичну точку, яка характеризує особу в той чи інший момент перебігу процесу резилієнсу або як властивість, що описує її потенційну здатність до швидкого відновлення після стресу.

Слід наголосити, що більшість із зазначених вище дослідників тлумачать резильєнтність насамперед як здатність окремих людей і соціальних груп зберігати нормальне функціонування в періоди впливу різних негараздів і стресів та/або відновлюватись після них.

Оскільки резильєнтність екстраполюється як на окремих суб'єктів, так і на системні елементи (Gerschberger, Ellis & Gerschberger, 2023), не минула об'єктом наукової уваги цей феномен й *організаційна психологія*. Це суттєво актуалізується сьогодні, оскільки організації в глобальному масштабі по всьому світу зараз стикаються зі значними викликами, включаючи геополітичні загрози, надшвидкий технологічний прогрес, демографічні зміни та тенденцію деглобалізації.

Організації, що працюють *в українському контексті*, мають, поряд із зазначеним, виклики, що пов'язані з війною: висока інфляція, енергетична криза, інтенсивна міграція працездатного населення, нестача людських ресурсів, суттєві ускладнення ментального здоров'я працівників тощо (Карамушка, Креденцер, Терещенко та ін., 2024).

Вочевидь для того щоб ефективно здійснювати свою діяльність в таких екстремальних умовах, вистояти в сучасному ринковому ландшафті та далі розвиватись, організації повинні активно сприяти підвищенню своєї резильєнтності. Адже щоб протистояти цим ризикам, організації повинні бути резильєнтними та відновлюватись у разі певних кризових коливань.

Слід зазначити, що *в західній організаційній психології* концепція «резильєнтності» вже активно досліджується протягом останніх двох десятиліть (Luthans, 2002; Luthans, Vogelgesang & Lester, 2006; Robertson, Sarkar & Curran, 2015; Winwood, Colon & McEwen, 2013). Особливого поштовху вона набула під час всесвітньої пандемії, пов'язаної з COVID-19 (Mehta, Pancholi & Saxena, 2024).

У розробках концепції позитивної організаційної поведінки F. Luthans (2002) вказує, що інші елементи психологічного капіталу, такі як надія, оптимізм і впевненість можуть бути шляхами до стійкості. Дослідник припустив, що показник резильєнтності краще ніж інші відображає здатність людини реагувати на негативні події на роботі (Luthans, 2002; Luthans, Vogelgesang & Lester, 2006).

P. Malik & P. Garg (2018), цитуючи Adrian Lajtha, головного керівника компанії Accenture, зазначають в цьому контексті, що «резильєнтність – це поєднання здатності до адаптації, гнучкості та цілеспрямованості, що може бути новим критерієм для професійного просування».

Що стосується України, то тут цій проблемі поки що не приділено достатньо уваги. З-поміж окремих робіт можна виділити праці, що відображають економіко-організаційні аспекти організаційної резильєнтності (Лігоненко & Андрійчук, 2023) та дослідження особистісної резильєнтності в окремих професійних групах (Lazos & Kredentser, 2021; Кокун, Клименко, Корніяка та ін., 2021).

Л. О. Лігоненко & В. А. Андрійчук (2023) на основі аналізу потужного дослідження доводять, що кількість публікацій, присвячених дослідженню феномену резильєнтності в соціоекономічних системах різного рівня, є достатньо великою і стабільно зростаючою. Найбільшого поширення набуло словосполучення «організаційна резильєнтність», яке зустрічається в 1343 іноземних працях. Особливо стрімкого зростання аналіз цього феномену набув, починаючи з 2019 року.

Що стосується організаційної психології в Україні, то таких робіт в цій сфері, наскільки нам відомо, немає.

Отже, надзвичайна актуальність проблеми резильєнтності організацій, з одного боку, та недостатня розробленість цього напрямку досліджень, з іншого боку, зумовили в нас потребу в аналізі цієї проблеми. Ця стаття є першою спробою у вітчизняному контексті окреслити проблему резильєнтності в контексті організаційної психології.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз основних підходів до поняття «резильєнтність» в контексті сучасних досліджень в організаційній психології.

Результати теоретичного аналізу проблеми.

Концепція «резильєнтності» в організаційній психології – системне явище. Тому багато дослідників значну увагу приділяють аналізу її системних елементів та структури в цілому.

Наприклад, E. Cunha et al. (2013) деконструювали резильєнтність в організаціях з трьох рівнів: індивідуального, групового та організаційного. Дослідники зазначають, що співробітник є основним елементом організаційної системи, а індивідуальна резильєнтність є основним джерелом організаційної резильєнтності.

L. Xiao & H. Cao (2017) також досліджують резильєнтність в організаціях на трьох рівнях. Дослідники наголошують, що організація повинна стати резильєнтною на індивідуальному, груповому та організаційному рівні. І вочевидь фактори кожного рівня різні. На їхню думку, стійкі особистості як частина всієї організаційної системи стануть позитивним фактором для розвитку організаційної резильєнтності. Крім того, існує взаємний вплив між різними рівнями. Автори вважають, що існує феномен «перехідного рівня» від низького рівня до високого. Взаємодія відносин між членами може сприяти резильєнтності групи, а організаційне навчання може допомогти групі сформувати організаційну резильєнтність.

Дотримуючись цього підходу, на основі теоретичного аналізу літератури та, враховуючи традиції досліджень у вітчизняній організаційній та економічній психології, представимо три основні рівні резильєнтності в організаційному контексті: рівень організації, рівень групи (команди), рівень особистості (персоналу). Як видно з рис. 1, відповідно до виділених рівнів визначається «організаційна резильєнтність», «резильєнтність команди», «резильєнтність персоналу».

Рис. 1. Основні рівні дослідження резильєнтності в організації

Розглянемо послідовно зазначені поняття.

Насамперед розглянемо основні підходи до дослідження поняття «*резильєнтність організації*» в цілому. В англійській літературі цей термін звучить як «*organizational resilience*».

Передусім слід зазначити, що організаційна резильєнтність відрізняється від адаптивності, спритності, гнучкості, імпровізації, відновлення, надмірності та стійкості (Xiao & Cao, 2017). Резильєнтність передбачає реакцію організації, що руйнується, підкреслюючи її здатність відновлюватися і розвиватися в стані невизначеності, нестабільності та надзвичайної ситуації.

Дослідження організаційної резильєнтності дають відповідь на питання, як організації розробляють стратегію діяльності та розвитку та коригують її у відповідь на економічні та екологічні потрясіння, включаючи війни та катастрофи (E. Cunha et al., 2013).

На сьогодні в західній організаційній психології існує достатньо досліджень резильєнтності організацій, в основі яких лежать різні концепції та визначення цього феномену. В окремих роботах вже здійснено ґрунтовний аналіз таких концепцій (McEwen & Boyd, 2017). Наведемо приклади деяких з них, які, на наш погляд, є ключовими.

По-перше, в багатьох дослідженнях резильєнтності організацій закладена ідея виживання та відновлення після складних обставин (Elshaer, 2024).

С.А. Lengnick-Hall, Т.Е. Beck & М.Л. Lengnick-Hall (2011) підкреслюють, що низка дослідників вважає організаційну резильєнтність просто здатністю відновлюватися після несподіваних, стресових, несприятливих ситуацій і продовжувати з того місця, де вони зупинились. На думку авторів, ця точка зору схожа на визначення пружності у фізичних науках, згідно з якими матеріал є пружним, якщо він здатний відновити свою початкову форму та характеристики після розтягування або удару. Коли організаційну резильєнтність розглядають як відновлення, то наголос, як правило, робиться на стратегіях подолання та швидкій здатності відновити очікуваний рівень продуктивності. Організаційні зусилля спрямовані на відновлення міцного зв'язку між організацією та новою реальністю, одночасно уникаючи або обмежуючи дисфункціональну або регресивну поведінку. Цей погляд на організаційну резильєнтність орієнтований на відновлення і часто пов'язаний зі стійкістю (тобто здатністю реагувати на стресові події адаптивними інтерпретаціями та діями). Організаційна резильєнтність розглядається як здатність організації вміло засвоювати, формулювати контекстно-специфічні відповіді та вживати трансформаційних дій для усунення несподіваних збоїв, які можуть становити потенційну загрозу для діяльності організації (Lengnick-Hall, Beck & Lengnick-Hall, 2011).

Окрім того, в межах цього підходу С.М. Youssef & F. Luthans (2007) визначають резильєнтність організацій як позитивну психологічну здатність відновлюватися від негараздів, невизначеності, конфліктів, невдач або навіть позитивних змін, прогресу й підвищеної відповідальності та характеризують резильєнтність як «позитивну організаційну поведінку», подібну до стану, який може розвиватися та піддаватися психолого-організаційним інтервенціям.

Натомість J. Shin, S.M. Taylor, & M. Seo (2012) аналізують психологічну резильєнтність «подібно до якості», водночас пропонуючи її як пластичний ресурс, який можна накопичувати як захист від майбутньої втрати ресурсів.

По-друге, С.А. Lengnick-Hall, Т.Е. Beck & М.Л. Lengnick-Hall (2011) вказують на те, що організаційна резильєнтність може виходити за межі відновлення та включає розвиток й створення нових можливостей. Цей підхід виходить за рамки повернення до встановлених контрольних показників, щоб побачити організаційну резильєнтність як важливий фактор, що дозволяє компанії використовувати свої ресурси та можливості не лише для вирішення поточних проблем, але й для використання можливостей і побудови успішного майбутнього. Отже, організаційна резильєнтність пов'язана з динамічною конкуренцією та здатністю організації поглинати складність і виходити зі складної ситуації сильнішою та з більшим набором дій, якими можна було б скористатися, ніж це було до руйнівної події.

У межах цього підходу організаційна резильєнтність визначається як здатність організації ефективно поглинати, розвивати відповіді на конкретні ситуації та, зрештою, брати участь у трансформаційній діяльності, щоб отримати вигоду від руйнівних подій, які потенційно загрожують діяльності організації (Lengnick-Hall, Beck & Lengnick-Hall, 2011).

М. Mitansha, S. Wilkinson & R. Potangaroa (2023), досліджуючи цю проблему в будівельних організаціях, підкреслюють, що резильєнтність організації – це здатність організації передбачати, готуватися, реагувати на раптові ризики та збої й адаптуватися до них, щоб вижити та процвітати. На думку авторів, це покращує здатність організації протистояти надзвичайним ситуаціям і надає довгострокові конкурентні переваги.

По-третє, I. Elshaer (2024) стверджує, що організації повинні не просто реагувати та пристосовуватися до криз або порушень, вони також повинні вживати проактивних

заходів для ініціювання, відновлення, оновлення та перепланування організаційних структур і відносин, що дозволяє їм процвітати під час кризи.

М. Hodliffe (2014) у своєму дисертаційному дослідженні, спираючись на праці С.А. Lengnick-Hall, Т.Е. Beck & М.Л. Lengnick-Hall (2011), підкреслює навіть те, що зміни та невизначеність резильєнтні організації можуть використовувати як *ресурс*. Авторка зазначає, що резильєнтність дозволяє організаціям вийти за рамки простого подолання періодів організаційної нестабільності та труднощів, а натомість дозволяє їм процвітати та використовувати зміни й невизначеність. Водночас здатність організацій реагувати на збурення та загрози, відслідковувати внутрішньо- та позаорганізаційні події, передбачати проблеми та вчитися на досвіді визначає якість їх резильєнтності.

Тим часом деякі автори аналізують це поняття, враховуючи комплексний підхід.

Наприклад, L. Xiao & H. Cao (2017) визначають організаційну резильєнтність як здатність організації відновлюватися до початкового стану та навіть розвивати нові навички в руйнівних умовах. Зокрема, організаційна резильєнтність, за підходом авторів, має такі характеристики: 1) Резильєнтність – це здатність, що проявляється в умовах внутрішнього та зовнішнього середовища, яке змінюється. Організаційна резильєнтність – це потенційна здатність, яка не може бути визначена в поточній діяльності організації. Але коли середовище стає руйнівним, організаційна стійкість стає вирішальною перевагою. 2) Резильєнтність – це наголос на виживанні, адаптивності, відновленні та розвитку в руйнівній ситуації. Організаційна резильєнтність – це здатність відновлюватися після руйнування, а не стійкість до несподіваних подій. Організація з високою резильєнтністю може вчасно налаштуватися та сформувати новий потенціал, стикаючись із різкими змінами різного роду. 3) Організаційна резильєнтність – це багаторівнева концепція, пов'язана з організаційними ресурсами, процедурами та процесами. Резильєнтність на різних рівнях, включаючи окремих осіб, групи та організації, залежить від взаємодії між різними рівнями. Між тим, резильєнтність – це процес, на який впливають ресурси та рутина організації (Xiao & Cao, 2017).

Цієї ж точки зору дотримуються й М. Gerschberger, S. C. Ellis & М. Gerschberger (2023), розглядаючи резильєнтність як систему з двох основних складових, що доповнюють один одного: проактивного компонента опору, тобто здатності уникати зриву або протистояти йому, і реактивного компонента відновлення, тобто здатності швидко повернутися до початкового або рівномірного стану. Відповідно, на їхню думку, резильєнтність не є статичною, а може змінюватись та розвиватись, а високий рівень резильєнтності означає, що при зіткненні із загрозами ефективність організації залишається незмінною або швидко повертається до прийняттого рівня.

Далі перейдемо до аналізу **поняття «резильєнтність команди»**. У зарубіжній літературі частіше за все використовується термін «*team resilience at workplace*» або «*workplace team resilience*».

Окрім організаційного рівня, резильєнтність активно досліджується і на рівні команди. Моделі управління сучасними організаціями здебільшого використовують командні процеси, оскільки вони є більш ефективними в сучасних умовах діяльності (Alliger, Cerasoli, Tannenbaum & Vessey, 2015).

Слід зазначити, що дослідженням резильєнтності на командному рівні приділено набагато менше уваги, ніж на індивідуальному. Водночас ці дослідження також важливі, оскільки, як зазначають G.M. Alliger, С.Р. Cerasoli, S.I. Tannenbaum & W.B. Vessey (2015), по-перше, команди присутні скрізь у світі праці; по-друге, більшість команд рано чи пізно стикається з труднощами, які можуть виснажувати ресурси, негативно впливати на продуктивність і зменшувати згуртованість команди та благополуччя членів команди; по-третє, у складних умовах надійна та стабільна продуктивність та благополуччя команди можливі лише тоді, коли команда резильєнтна; по-четверте, група резильєнтних людей не створює резильєнтної команди; по-п'яте, команди можна підготувати таким чином, щоб підвищити їхню стійкість.

Тому досить актуальним постає впроблема визначення чинників, що сприяють підвищенню ефективності діяльності команд та, навпаки, тих, котрі можуть порушити роботу команд. У зв'язку з цим дослідження резильєнтності команд має важливе значення. До того ж резильєнтність команди має вирішальне значення для тих ситуацій, у яких зниження ефективної командної роботи може мати серйозні наслідки (наприклад, групи реагування на надзвичайні ситуації не можуть ефективно співпрацювати і, таким чином, ставлять під загрозу життя людей) (Hartwig, Clarke, Johnson & Willis, 2020).

Звичайно, більшість бізнес-команд не працюють у таких екстремальних умовах, як, наприклад, групи в службах надзвичайних ситуацій, хірургічні бригади, правоохоронні та військові команди. А втім, багато команд в організаціях стикаються з ситуаціями напруження, де для підтримки ефективності та благополуччя потрібна стійкість. Особливо, якщо рівень напруження екстраполюється на рівні всього соціуму, наприклад, пандемія, війна тощо.

Тому резильєнтність може бути важливою майже для будь-якої бізнес-команди, навіть якщо фізична безпека не є проблемою, тому майже будь-яка команда може виграти від більшої резильєнтності (Alliger, Cerasoli, Tannenbaum & Vessey, 2015).

Слід зазначити, що, подібно до терміну «резильєнтність організацій», існують підходи щодо концептуалізації поняття «резильєнтність команди».

Наприклад, G.M. Alliger, C.P. Cerasoli, S.I. Tannenbaum & W.B. Vessey (2015) визначають резильєнтність команди як її здатність протистояти стресовим факторам і долати їх таким чином, щоб забезпечувати стабільну продуктивність. Це допомагає командам справлятися з труднощами, які можуть поставити під загрозу їхню згуртованість і результативність. Окрім цього, дослідники наголошують, що ця здатність частіше всього може бути відчутною лише за наявності певних негараздів.

Далі, резильєнтність команди вивчалася як результат після нещасного випадку, тобто успішне відновлення команди після кризи (Flint-Taylor & Cooper, 2017).

Отже, є потреба в узгодженій концептуалізації резильєнтності команди та інтеграції різних концептуальних підходів (Bowers, Kreutzer, Cannon-Bowers & Lamb, 2017; Hartwig, Clarke, Johnson & Willis, 2020).

К. McEwen & С. Boyd (2017), досліджуючи резильєнтність команди, визначають її більш системно. На їхню думку, резильєнтність команди – це «здатність групи співробітників у команді управляти щоденним тиском на роботі та залишатися при цьому здоровими, адаптуватися до змін і бути активними у вирішенні майбутніх робочих завдань» (McEwen & Boyd, 2017). Дослідники вважають, що резильєнтність команди є багатограним психосоціальним ресурсом, орієнтованим на команду, який допомагає зменшити шкідливий вплив стресу, пов'язаного з роботою, покращує самопочуття на роботі, підвищує адаптивність і продуктивність роботи, а також допомагає командам краще підготуватися до майбутніх проблем або криз. Автори наголошують на важливості того, що резильєнтність команди як продукт командних процесів і відносин має бути більше, ніж просто сукупна стійкість окремих членів команди.

Hartwig, Clarke, Johnson & Willis (2020) також, розглядаючи командну резильєнтність комплексно, визначають її як здатність команди протистояти або відновлюватися після несприятливих подій (тобто подій, які можуть призвести до втрат або руйнування незалежних командних процесів), і яку вони концептуалізують як ресурсний стан команди, що виникає в результаті підготовчих, адаптивних і рефлексивних командних процесів і демонструється стійкістю, відновленням або зростанням траєкторії функціонування команди після впливу несприятливих обставин.

Більшість дослідників (Alliger, Cerasoli, Tannenbaum & Vessey, 2015; Hartwig, Clarke, Johnson & Willis, 2020; McEwen & Boyd, 2017 та ін.) зазначають, що, хоча індивідуальна резильєнтність важлива на робочому місці, резильєнтність команди – це більше, ніж сукупна індивідуальна резильєнтність її членів: хоча кожна людина робить свій внесок у резильєнтність команди, поведінка та стратегії мають бути колективними та узгодженими.

Група високостійких людей не обов'язково призведе до стійкої команди, якщо їхні стратегії не узгоджені. І навпаки, контрпродуктивне ставлення та поведінка в команді можуть протистояти індивідуальній резильєнтності її членів.

Натомість Hartwig, Clarke, Johnson & Willis (2020) наводять приклади емпіричних досліджень, які свідчать про те, що індивідуальна резильєнтність може бути важливою ознакою резильєнтності команди, особливо в критично важливих для безпеки та екстремальних командах (наприклад, служби пожежогасіння, охорони здоров'я або космічних польотів).

Отже, логічним постає питання, як індивідуальна резильєнтність на робочому місці взаємопов'язана з командною резильєнтністю. Адже у загальному розумінні, резильєнтність – це здатність протистояти викликам, тиску чи стресам і відновлюватися після них. Резильєнтність, яку можна спостерігати лише тоді, коли виникають проблеми, діє як на індивідуальному, так і на командному рівні. Однак індивідуальна резильєнтність не є синонімом резильєнтності команди (Alliger, Cerasoli, Tannenbaum & Vessey, 2015).

А. Hartwig, S. Clarke, S. Johnson, & S. Willis (2020) зазначають, що індивідуальна та командна резильєнтність мають спільні деякі функціональні особливості, такі як, наприклад, процеси управління змінами, проте ці два поняття дуже різні за структурою. Колективне реагування на кризи вимагає ефективного спілкування, співпраці та координації між членами команди. Тому дослідники в основному погоджуються, що група стійких членів команди не є необхідною або достатньою умовою для досягнення резильєнтності команди (Alliger, Cerasoli, Tannenbaum & Vessey, 2015; Bowers, Kreutzer, Cannon-Bowers, Lamb, 2017; Flint-Taylor & Cooper, 2017). Група високостійких людей не гарантує успішного відновлення команди від негараздів, оскільки члени команди все ще не можуть ефективно співпрацювати та спілкуватися, щоб подолати невдачі (McEwen & Boyd, 2018).

Резильєнтність команди – це не просто сукупна особиста резильєнтність окремих членів команди. Резильєнтність команди частково пов'язана з командною культурою або нормами, які втілюють командну поведінку, яка своєю чергою підтримує стійкість команди. Стиль керівництва та спосіб управління командою є ключовими для резильєнтності команди. Зміцнення резильєнтності команди є складним і включає багато елементів, включаючи оцінку та управління основним тиском і ресурсами; розвиток рівня розуміння того, як власний стиль лідерства впливає на стійкість команди, і підтримка членів команди в захисті та розвитку їхньої особистої стійкості (Flint-Taylor & Cooper, 2017).

Вочевидь, що команда та організація, члени якої не є високорезильєнтними, несе значно більші ризики на шляху подолання криз. Тому аналіз феномену резильєнтності на рівні персоналу має важливе значення.

Отже, проаналізуємо **поняття «резильєнтність персоналу»**. В англійському контексті частіше за все використовується термін «*personal resilience in the workplace*». Тому ми можемо вживати аналог цього терміну «резильєнтність персоналу на робочому місці» як синоніми.

Передусім зазначимо, що, на наш погляд, резильєнтність персоналу не просто детермінує резильєнтність організації, вона лежить в її основі. І хоча вони тісно пов'язані між собою, підсилюють та залежать одна від одної, працівник може бути резильєнтним без резильєнтної організації, а навпаки майже неможливо. Хоча, з іншого боку, в літературі наголошується на тому, що розуміння індивідуальної резильєнтності є лише відповідною точкою для розуміння організаційної резильєнтності (Mitansha, Wilkinson, Potangaroa, 2023).

Так, M. Mitansha, S. Wilkinson & R. Potangaroa (2023) зазначають, що організаційна резильєнтність аналізується з точки зору сильних сторін співробітників, оскільки працівники є кінцевими виконавцями організаційної стратегії. Їхня поведінка, знання та особливості саморегуляції впливають на здатність організації реагувати на кризу чи катастрофу. Дослідники підкреслюють, що, хоча організаційну резильєнтність й можна

розглядати суто на рівні організації, але вона не може існувати за відсутності резильєнтних співробітників та команд або груп.

Організаційна резильєнтність візуалізується з точки зору сильних сторін співробітників, оскільки працівники є основними носіями організаційних можливостей. Резильєнтні співробітники використовують свої здібності, щоб дозволити організації ефективно реагувати та поглинати переважаючі порушення. Отже, очевидно, що важливе джерело підвищення організаційної резильєнтності міститься в особистісних характеристиках працівників цієї організації (Mitansha, Wilkinson & Potangaroa, 2023).

Як вже зазначалось, діяльність організацій в сьогоденних умовах характеризується наявністю політичного та економічного протистояння, постійних глобальних змін, інтенсифікацією праці тощо. Такі умови діяльності неминуче позначаються на діяльності працівників, викликаючи негативні процеси й в організаційному контексті. Вони можуть коливатися від подій з невеликим впливом, таких як, наприклад, неуспішний проєкт, до інцидентів з сильним впливом, включаючи фінансові кризи, нещасні випадки, надзвичайні ситуації або війну. Окрім того, це можуть бути більш хронічні стресові фактори, наприклад, дуже високі вимоги до роботи або несприятливі умови праці.

Зокрема Американська асоціація психологів (APA, 2009) зазначає, що стрес на робочому місці негативно впливає на працівників і досягнення цілей організації. За її даними, більше половини працівників втрачають продуктивність через тиск на роботі, і ця проблема посилюється серед молодих працівників.

На думку А. Hartwig, S. Clarke, S. Johnson & S. Willis (2020), несприятливі явища можуть не тільки суттєво знизити ефективність роботи працівників, але й спричиняти серйозні розумові або фізичні напруження. За таких умов резильєнтність на робочому місці може виступати ресурсом для підтримки продуктивності праці та благополуччя працівників в умовах негараздів.

Про резильєнтність як важливий ресурс наголошують й інші дослідники (Luthans, Vogelgesang & Lester, 2006; Shin, Taylor & Seo, 2012).

Натомість Р. Malik & Р. Garg (2018) підкреслюють, що резильєнтність – це не просто ресурс стійкості до стресу, а, ймовірно, вона відіграє ключову роль у допомозі працівникам успішно адаптуватися до несприятливих умов на робочому місці, контролювати емоційні навантаження, виховувати ефективні стратегії подолання, покращувати своє самопочуття та збільшувати професійний розвиток.

Визначаючи резильєнтність персоналу на робочому місці, низка дослідників наголошує на здатності співробітників керувати та позитивно долати несприятливі події на роботі (Fletcher & Sarkar, 2013; Hartwig, Clarke, Johnson & Willis, 2020). А інші наголошують, окрім цього, ще й на здатності водночас залишатися здоровим, відновлюватися та вчитися з несподіваних невдач, а також активно готуватися до майбутніх викликів (McEwen & Boyd, 2017; Luthans 2002).

Р. Malik & Р. Garg (2018) визначають резильєнтність більш комплексно, зазначаючи, по-перше, що резильєнтність співробітника є індивідуальною здатністю, яку можна розвивати шляхом використання ресурсів і забезпечення успішної адаптації та процвітання на роботі, і, по-друге, резильєнтність працівників може проявлятися як у стабільних, так і в несприятливих умовах, тобто конструкт вказує на здатність індивіда не лише адаптуватися до несприятливих подій, але й активно використовувати можливості для постійного зростання та вдосконалення в стабільному середовищі.

У такий же спосіб і в контексті резильєнтності персоналу більшість дослідників погоджуються, що резильєнтність можна продемонструвати лише за наявності негараздів або криз (Alliger, Cerasoli, Tannenbaum & Vessey, 2015; Fletcher & Sarkar, 2013; Hartwig, Clarke, Johnson & Willis, 2020).

У літературі поняття резильєнтність перегукується з поняттям стресу на робочому місці. Наприклад, було показано, що резильєнтність негативно впливає на рівень професійного стресу (Chen, McCabe, & Hyatt, 2017), а також здійснює позитивний вплив на

самопочуття (Pangallo, Zibarras & Patterson, 2016), на залученні до роботи (Malik & Garg, 2018).

Підтримуючи цей факт, Р. Malik & Р. Garg (2018) також стверджують, що підвищення резильєнтності на робочому місці може призвести до зниження стресу, підвищення якості прийняття рішень, зменшення використання лікарняних і підвищення задоволеності роботою.

Резильєнтність підвищує здатність людини добре реагувати та відчувати менш шкідливі наслідки під тиском змін. Це пов'язано з тим, що набута працівниками здатність бути стійкими сприяє кращому вирішенню проблем і може підтримувати їхню мотивацію, а також покращувати їхню здатність справлятися зі стресом і керувати ним у складних робочих умовах. Отже, резильєнтність допомагає працівникам отримати конкурентну перевагу та може довше утримуватися в організації, оскільки стійкий працівник більше цінується організацією через його здатність допомагати організації швидко реагувати та сприймати зміни, щоб отримати нові можливості для бізнесу і усунення потенційної загрози (Cheah, Lee, Yeow & Cheah, 2024).

Крім того, М. Mitansha, S. Wilkinson & R. Potangaroa (2023) вказують на те, що існують певні *навички*, які можуть допомогти людям підвищити свою резильєнтність, наприклад, навички ефективного спілкування, постановки цілей, вирішення проблем, емоційної регуляції та управління стресом, створення мережі соціальної підтримки, саморегуляції, розвитку сенсу та мети життя, формування позитивного світогляду тощо.

Висновки. Останніми роками відбувається стрімке зростання досліджень з проблеми резильєнтності особистості як в зарубіжній, так і у вітчизняній літературі. Особливо це пов'язано з війною в Україні.

Оскільки резильєнтність екстраполюється як на окремих суб'єктів, так і на системні елементи, значну увагу цій проблемі в зарубіжній літературі приділено й в контексті організаційної психології.

Концепт «резильєнтність» в організаційній психології представлено на трьох рівнях аналізу: рівні організації, рівні групи (команди), рівні особистості (персоналу). Відповідно до виділених рівнів визначається «резильєнтність організацій», «резильєнтність команди», «резильєнтність персоналу».

Показано, що резильєнтність на всіх трьох рівнях характеризується як здатність протистояти негараздам, відновлюватись після них та використовувати отриманий досвід як ресурс в подальшому розвитку. Суттєвим тут є те, що резильєнтність може проявлятися здебільшого тільки при виникненні певних труднощів та криз.

Водночас на кожному із цих рівнів резильєнтність залежить від відповідних чинників. На рівні організації – це організаційні процеси та моделі, на рівні команди резильєнтність тісно пов'язана з внутрішньокорпоративними процесами, і відповідно на рівні персоналу – це організаційна поведінка та професійні характеристики персоналу.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в проведенні емпіричних досліджень у вітчизняних організаціях з метою аналізу рівня розвитку всіх трьох показників та чинників, що на них впливають, з урахуванням визначених теоретичних підходів.

Література

1. Асонов, Д., & Хаустова, О. (2019). Розвиток концепції резилієнсу в науковій літературі протягом останніх років. *Психосоматична медицина та загальна практика*, 4(4), e0404219. <https://doi.org/10.26766/pmgrp.v4i3-4.219>
2. Карамушка, Л.М., Креденцер, О.В., Терещенко, К.В. та ін. (2024). *Технології забезпечення психічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах війни та післявоєнного відновлення*: монографія. Л.М. Карамушка (Ред.). Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
3. Кокун О.М., Клименко В.В., Корніяка О.М. та ін. (2021). *Психофізіологічні закономірності життєстійкості фахівців соціально-економічних професій*: монографія О.М. Кокун (Ред.). Видавець Вікторія Кундельська.
4. Кокун, О.М., & Мельничук, Т.І. (2023). *Резилієнс-довідник: практичний посібник*. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/734632>

5. Лазос, Г.П. (2018). Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія*, 14, 26–64.
6. Лігоненко, Л.О., & Андрійчук, В.А. (2023). Резильєнтність в економічному контексті: аналіз світових трендів та перспективи наукових досліджень. *Стратегія економічного розвитку України*, 52, 16–37. <https://doi.org/10.33111/sedu.2023.52.016.037>
7. Хамініч, О.М. (2016). Резильєнтність: життєстійкість, життєздатність або резильєнтність? *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 6, 160-165.
8. Чиханцова, О., & Гуцол, К. (2022). *Психологічні основи розвитку резильєнтності особистості в період пандемії Covid-19: практичний посібник*. Інститут психології імені Г.С. Костюка.
9. Alliger, G.M., Cerasoli, C.P., Tannenbaum, S.I., & Vessey, W.B. (2015). Team resilience: How teams flourish under pressure. *Organizational Dynamics*, 44(3), 176–184.
10. American Psychological Association. (2014). *The road to resilience*. Washington, DC: American Psychological Association. <http://www.apa.org/helpcenter/road-resilience.aspx>
11. Bowers C., Kreutzer C., Cannon-Bowers J., Lamb J. (2017). Team resilience as a second-order emergent state: A theoretical model and research directions. *Frontiers in Psychology*, 8, 1–14.
12. Cheah, C., Lee, S., Yeow, J., & Cheah, Y. (2024). *Employee Resilience: To Build or To Shape?* 10.2991/978-2-38476-196-8 21.
13. Chen Y., McCabe B., Hyatt D. (2017). Impact of individual resilience and safety climate on safety performance and psychological stress of construction workers: A case study of the Ontario construction industry. *Journal of Safety Research*, 61, 167–176.
14. Chernobrovkina, V., & Chernobrovkin, V. (2021). The Phenomenon of Resilience in the Context of Socio-Ecological Approach and Discourse. *Psychology and Psychosocial Interventions*, 3, 59-66.
15. Connor, K.M., & Davidson, J.R.T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depress. Anxiety*, 18, 76-82. <https://doi.org/10.1002/da.10113>
16. Cunha, M. P., Castanheira, F., Neves, P., Story, J., Rego, A., & Clegg, S. (2013). *Resilience in organizations*. Working paper.
17. Elshaer, I.A. (2024). Come and Gone! Psychological Resilience and Organizational Resilience in Tourism Industry Post COVID-19 Pandemic: The Role of Life Satisfaction. *Sustainability*, 16, 939. <https://doi.org/10.3390/su16020939>
18. Fletcher D., Sarkar M. (2013). Psychological resilience: A review and critique of definitions, concepts, and theory. *European Psychologist*, 18(1), 12–23.
19. Flint-Taylor, J., & Cooper, C. L. (2017). Team resilience: Shaping up for the challenges ahead. In Crane M. F. (Ed.), *Managing for resilience: A practical guide for employee wellbeing and organizational performance* (pp. 129–149). Routledge.
20. Gerschberger, M., Ellis, S. C., & Gerschberger, M. (2023). Linking employee attributes and organizational resilience: An empirically driven model. *Journal of Business Logistics*, 44, 407–437. <https://doi.org/10.1111/jbl.12337>
21. Hartwig, A., Clarke, S., Johnson, S., & Willis, S. (2020). Workplace team resilience: A systematic review and conceptual development. *Organizational Psychology Review*, 10(3–4), 169–200. <https://doi.org/10.1177/2041386620919476>
22. Lazos, G., Kredtser, O. (2021). Resilience of Psychotherapists and the Relationship Between Their Personal and Professional Characteristics. *American Journal of Applied Psychology*, 6, 162-172. doi: 10.11648/j.ajap.20211006.15
23. Lengnick-Hall, C.A., Beck, T.E., & Lengnick-Hall, M.L. (2011). Developing a Capacity for Organizational Resilience through Strategic Human Resource Management. *Hum. Resour. Manag. Rev.*, 21, 243–255.
24. Luthans, F. (2002). Positive organizational behavior: Developing and managing psychological strengths. *The Academy of Management Executive*, 16, 57–75.
25. Luthans, F., Vogelgesang, G. R., & Lester, P. B. (2006). Developing the psychological capital of resiliency. *Human Resource Development Review*, 5, 25–44.
26. Luthar, S.S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: a critical evaluation and guidelines for future work. *Child development*, 71(3), 543–562. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00164>
27. Malik, P., & Garg, P. (2018). Psychometric Testing of the Resilience at Work Scale Using Indian Sample. *Vikalpa*, 43(2), 77-91. <https://doi.org/10.1177/0256090918773922>
28. McEwen, K., & Boyd, C. (2017). A Measure of Team Resilience: Developing the Resilience at Work Team Scale. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*. 60. 1. 10.1097/JOM.0000000000001223.
29. Mehta, M., Pancholi, G., & Saxena, D. (2024). Organizational resilience and sustainability: a bibliometric analysis. *Cogent Business & Management*, 11, 1.2294513, DOI: 10.1080/23311975.2023.2294513
30. Mitansha, M., Wilkinson, S., & Potangaroa, R. (2023). Impact of Individual Resilience on Organisational Resilience: An Exploratory Study. World Academy of Science, Engineering and Technology, Open Science Index 204. *International Journal of Economics and Management Engineering*, 17(12), 901 - 907.
31. Pangallo A., Zibarras L., Patterson F. (2016). Measuring resilience in palliative care workers using the situational judgement test methodology. *Medical Education*, 50(11), 1131–1142.
32. Robertson I.T., Cooper C.L., Sarkar M., Curran T. (2015). Resilience training in the workplace from 2003 to 2014: A systematic review. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 88(3), 533–562.

33. Shin, J., Taylor, S. M., & Seo, M. (2012). Resources for Change: The Relationships of Organizational Inducements and Psychological Resilience to Employees' Attitudes and Behaviors toward Organizational Change. *Academy of Management Journal*, 55, 727-748. <https://doi.org/10.5465/amj.2010.0325>
34. Southwick, S.M., Bonanno, G., Masten, A.S., Panter-Brick, C., & Yehuda, R. (2014). Resilience definition, theory and challenges. *European Journal of Psychotraumatology*, 5, 1-14.
35. Winwood P. C., Colon R., McEwen K. (2013). A practical measure of workplace resilience: Developing the resilience at work scale. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 55(10), 1205–1212.
36. Xiao, L., & Cao, H. (2017). Organizational Resilience: The Theoretical Model and Research Implication. *ITM Web of Conferences*. 12. 04021. 10.1051/itmconf/20171204021.
37. Youssef, C. M., & Luthans, F. (2007). Positive Organizational Behavior in the Workplace: The Impact of Hope, Optimism, and Resilience. *Journal of Management*, 33(5), 774-800. <https://doi.org/10.1177/0149206307305562>

References

1. Assonov, D., & Khaustova, O. (2019). Rozvytok kontseptsiyi rezyliyensu v naukovi literaturi protyagom ostannikh rokiv [Development of the concept of resilience in scientific literature in recent years]. *Psykhosomatychna medytsyna ta zagalna praktyka*, 4(4), e0404219. <https://doi.org/10.26766/pmgrp.v4i3-4.219> [In Ukrainian]
2. Karamushka, L. M., Kredentser, O. V., Tereschenko, K. V., Ivkin, V. M., Lahodzinska, V. I., & Klymenko, N. H. (2024). *Tekhnologiyi zabezpechennya psykhichnogo zdorovya ta blagopoluchya osvithnoho personalu v umovakh viiny ta pishlyavoyennogo vidnovlennya [Technologies for promoting mental health and well-being of educational personnel in the conditions of war and post-war recovery]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
3. Kokun O. M., Klymenko V. V., & Korniyak O. M. (2021). *Psykhofiziologichni zakonomirnosti zhyttestiukosti fakhivtsiv sotsionomichnykh profesiï [Psycho-physiological foundations of vitality of specialists in socionomic professions]*. Vydavets Viktoria Kundelska. [In Ukrainian]
4. Kokun, O. M., & Melnychuk, T. I. (2023). *Rezyliyens-dovidnyk: praktychny posibnyk [The resilience handbook: a practical guide]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. <https://lib.iitta.gov.ua/734632> [In Ukrainian]
5. Lazos, G. P. (2018). Rezilyentnist: kontseptualizatsia ponyat, oglyad suchasnykh doslidzhen [Resilience: concepts, review of modern research]. *Aktualni problemy psykholohiyi: Konsultatyvna psykholohia i psykhoterapia*, 14, 26-64. [In Ukrainian]
6. Ligonenko, L. O., & Andriichuk, V. A. (2023). Rezilyentnist v ekonomichnomu konteksti: analiz svitovykh trendiv ta perspektyvy naukovykh doslidzhen [Resilience in the economic context: analysis of world trends and prospects of scientific research]. *Strategia ekonomichnogo rozvytku Ukrainy*, 52, 16-37. <https://doi.org/10.33111/sedu.2023.52.016.037> [In Ukrainian]
7. Khaminich, O. M. (2016). Rezilyentnist: zhyttestiukist, zhyttestydatnist abo rezilyentnist? [Resilience: viability or resilience?] *Naukovy visnyk Khersonskogo derzhavnogo universytetu. Seria "Psykhologichni nauky"*, 6, 160-165. [In Ukrainian]
8. Chykhantsova, O., & Gutsol, K. (2022). *Psykhologichni osnovy rozvytku rezylyentnosti osobystosti v period pandemiyi Covid-19 [Psychological foundations of the development of personal resilience during the Covid-19 pandemic]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
9. Alliger, G. M., Cerasoli, C. P., Tannenbaum, S. I., & Vessey, W. B. (2015). Team resilience: How teams flourish under pressure. *Organizational Dynamics*, 44(3), 176-184.
10. American Psychological Association. (2014). *The road to resilience*. Washington, DC: American Psychological Association. <http://www.apa.org/helpcenter/road-resilience.aspx>
11. Bowers, C., Kreutzer, C., Cannon-Bowers, J., & Lamb, J. (2017). Team resilience as a second-order emergent state: A theoretical model and research directions. *Frontiers in Psychology*, 8, 1-14.
12. Cheah, C., Lee, S., Yeow, J. & Cheah, Y. (2024). *Employee Resilience: To Build or To Shape?* 10.2991/978-2-38476-196-8_21.
13. Chen, Y., McCabe, B., & Hyatt, D. (2017). Impact of individual resilience and safety climate on safety performance and psychological stress of construction workers: A case study of the Ontario construction industry. *Journal of Safety Research*, 61, 167-176.
14. Chernobrovkina, V. & Chernobrovkin, V. (2021). The Phenomenon of Resilience in the Context of Socio-Ecological Approach and Discourse. *Psychology and Psychosocial Interventions*, 3, 59-66.
15. Connor, K. M. & Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression. Anxiety*, 18, 76-82. <https://doi.org/10.1002/da.10113>
16. Cunha, M. P., Castanheira, F., Neves, P., Story, J., Rego, A., & Clegg, S. (2013). *Resilience in organizations*. Working paper.
17. Elshaer, I. A. (2024). Come and Gone! Psychological Resilience and Organizational Resilience in Tourism Industry Post COVID-19 Pandemic: The Role of Life Satisfaction. *Sustainability*, 16, 939. <https://doi.org/10.3390/su16020939>
18. Fletcher, D., & Sarkar, M. (2013). Psychological resilience: A review and critique of definitions, concepts, and theory. *European Psychologist*, 18(1), 12-23.
19. Flint-Taylor, J., & Cooper, C. L. (2017). Team resilience: Shaping up for the challenges ahead. In Crane M. F. (Ed.), *Managing for resilience: A practical guide for employee wellbeing and organizational performance* (pp. 129-149). Routledge.

20. Gerschberger, M., Ellis, S. C., & Gerschberger, M. (2023). Linking employee attributes and organizational resilience: An empirically driven model. *Journal of Business Logistics*, 44, 407-437. <https://doi.org/10.1111/jbl.12337>
21. Hartwig, A., Clarke, S., Johnson, S., & Willis, S. (2020). Workplace team resilience: A systematic review and conceptual development. *Organizational Psychology Review*, 10(3-4), 169-200. <https://doi.org/10.1177/2041386620919476>
22. Lazos, G., Kredentser, O. (2021). Resilience of Psychotherapists and the Relationship Between Their Personal and Professional Characteristics. *American Journal of Applied Psychology*, 6, 162-172. <https://doi.org/10.11648/j.ajap.20211006.15>
23. Lengnick-Hall, C. A., Beck, T. E., & Lengnick-Hall, M. L. (2011). Developing a Capacity for Organizational Resilience through Strategic Human Resource Management. *Human Resource Management Review*, 21, 243-255.
24. Luthans, F. (2002). Positive organizational behavior: Developing and managing psychological strengths. *The Academy of Management Executive*, 16, 57-75.
25. Luthans, F., Vogelgesang, G. R. & Lester, P. B. (2006). Developing the psychological capital of resiliency. *Human Resource Development Review*, 5, 25-44.
26. Luthar, S. S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: a critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71(3), 543-562. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00164>
27. Malik, P., & Garg, P. (2018). Psychometric Testing of the Resilience at Work Scale Using Indian Sample. *Vikalpa*, 43(2), 77-91. <https://doi.org/10.1177/0256090918773922>
28. McEwen, K., & Boyd, C. (2017). A Measure of Team Resilience: Developing the Resilience at Work Team Scale. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*. 60. 1. <https://doi.org/10.1097/JOM.0000000000001223>.
29. Mehta, M., Pancholi, G., & Saxena, D. (2024). Organizational resilience and sustainability: a bibliometric analysis. *Cogent Business & Management*, 11, 1.2294513, <https://doi.org/10.1080/23311975.2023.2294513>
30. Mitansha, M., Wilkinson, S., & Potangaroa, R. (2023). Impact of Individual Resilience on Organisational Resilience: An Exploratory Study. World Academy of Science, Engineering and Technology, Open Science Index 204. *International Journal of Economics and Management Engineering*, 17(12), 901-907.
31. Pangallo A., Zibarras L., Patterson F. (2016). Measuring resilience in palliative care workers using the situational judgement test methodology. *Medical Education*, 50(11), 1131-1142.
32. Robertson, I. T., Cooper, C. L., Sarkar, M., Curran, T. (2015). Resilience training in the workplace from 2003 to 2014: A systematic review. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 88(3), 533-562.
33. Shin, J., Taylor, S. M., & Seo, M. (2012). Resources for Change: The Relationships of Organizational Inducements and Psychological Resilience to Employees' Attitudes and Behaviors toward Organizational Change. *Academy of Management Journal*, 55, 727-748. <https://doi.org/10.5465/amj.2010.0325>
34. Southwick, S.M., Bonanno, G., Masten, A.S., Panter-Brick, C. & Yehuda, R. (2014). Resilience definition, theory and challenges. *European Journal of Psychotraumatology*, 5, 1-14.
35. Winwood P. C., Colon, R., McEwen, K. (2013). A practical measure of workplace resilience: Developing the resilience at work scale. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 55(10), 1205-1212.
36. Xiao, L., & Cao, H. (2017). Organizational Resilience: The Theoretical Model and Research Implication. *ITM Web of Conferences*. 12. 04021. <https://doi.org/10.1051/itmconf/20171204021>.
37. Youssef, C. M., & Luthans, F. (2007). Positive Organizational Behavior in the Workplace: The Impact of Hope, Optimism, and Resilience. *Journal of Management*, 33(5), 774-800. <https://doi.org/10.1177/0149206307305562>

Відомості про автора

Креденцер Оксана Валеріївна, докторка психологічних наук, професорка, провідна наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, Україна.

Kredentser, Oksana, Dr., Prof., leading researcher, Laboratory of organizational and social psychology, G.S. Kostiuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4119-190X>

E-mail: okred278@gmail.com

Отримано 26 серпня 2024 р.
Рецензовано 16 вересня 2024 р.
Прийнято 19 вересня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.12>
УДК 316.74

Ірина Лапіна

ОСОБЛИВОСТІ СПОЖИВЧОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

Лапіна Ірина. Особливості споживчої поведінки молоді.

Вступ. Актуальність теми обґрунтована передусім її соціальною значущістю. Споживча ідеологія молоді закладає споживчі стандарти майбутнього через соціалізацію підростаючого покоління. Молодь, що характеризується певними рисами, пов'язаними з віком, життєвим досвідом та етапом соціалізації, має низку особливостей у прояві споживчої поведінки, що і детермінує їх дослідження.

Мета: проаналізувати особливості споживчої поведінки в молодіжному середовищі й пояснити її чинники та специфічні риси.

Методи: теоретичний аналіз та систематизація психологічних знань, онлайн-опитування за допомогою анкетування.

Результати. Здійснено аналіз сутності феномену споживчої поведінки, особливостей споживчої поведінки молоді як однієї із самих численних соціально-демографічних груп, яка є головним джерелом оновлень і ресурсом для розвитку сучасного світу.

Висновки. Проведене дослідження дозволило виявити сильний вплив соціальних інститутів (соціальних медіа) на споживчу поведінку молоді, що потрібно враховувати при формуванні соціальної політики.

Ключові слова : молодь, споживча поведінка, риси споживчої поведінки, суспільство споживання, соціальні медіа, анкетування.

Lapina, Iryna. Features of young people's consumer behavior.

Introduction. Young people's consumer behavior has a considerable social significance. Young people's consumer ideology sets consumer standards for the future through youth's socialization. Young people are characterized by certain features related to their age, life experience, and socialization phase, and their consumer behavior has a number of peculiar manifestations, which need serious research.

Aim: to analyze the features of and factors in young people's consumer behavior.

Methods: theoretical analysis and systematization of psychological knowledge, online survey using a questionnaire.

Results. The author analyzed the essence of consumer behavior, the characteristics of consumer behavior young people who make a numerous socio-demographic group, which is the main source of modern world's development.

Conclusions. The research revealed a strong impact of social institutions (social media) on young people's consumer behavior, which should be taken into account when forming social policies.

Key words: young people, consumer behavior, features of consumer behavior, consumer society, social media, questionnaire

Вступ. Розвиток психологічної науки в умовах соціально-економічних трансформацій, що відбуваються в Україні, веде до виникнення нових наукових напрямів, одним із яких є «соціальна психологія економічної поведінки», в рамках якої розглядається «соціальна психологія споживання». Ця галузь лише нещодавно почала розвиватися у вітчизняній науці – Л. Васильченко (2020), Замкова (2018), Ю. Пачковський (2014), О. Язвінська (2003), тоді як у США існує окрема наука – психологія споживача, а в Європі ця проблематика вивчається в рамках економічної психології.

Вивчення споживчої поведінки молоді нині стає все більш актуальним. Це пов'язано з тим, що в умовах воєнних подій в країні молодь опиняється в ситуації невизначеності, коли основне завдання полягає у формуванні нових моделей соціальної поведінки, а також економічному самовизначенні в процесі економічної соціалізації. Вивчення психологічних детермінант економічної активності людини має велике значення у підвищенні результативності життєдіяльності суб'єкта в сучасних умовах. Багато чинників впливають

на формування певного типу споживчої поведінки – психологічні, соціальні, культурні тощо. Потрібно розуміти, які з цих чинників впливають більшою мірою, а які меншою.

Дослідження споживчої поведінки, як одного із головних чинників економічного зростання країни, дозволить зрозуміти причини здійснення покупки, від чого залежить вибір людиною певної марки, якими можуть бути психологічні типи поведінки споживача в умовах тяжкої економічної кризи в країні, пов'язаної з війною, коли потрібно вижити та пережити.

Важливість нашого дослідження визначається потребою, з одного боку, розвивати нову галузь науки «соціальна психологія споживання» і, з іншого боку, виявляти загальні закономірності психічних явищ, що детермінують споживчу поведінку.

Отже, актуальність теми дослідження та її недостатня наукова розробка зумовили **мету нашого дослідження**: проаналізувати особливості споживчої поведінки в молодіжному середовищі, пояснити її чинники та специфічні риси.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати існуючі підходи до розуміння явища споживчої поведінки та визначити зміст цього поняття.
2. Виявити специфічні риси у прояві споживчої поведінки молоді.

Методи та організація дослідження.

Для здійснення теоретичного аналізу проблеми використовувались теоретичні методи дослідження: аналіз, синтез та систематизація психологічних знань.

Для проведення емпіричного дослідження був використаний метод анкетування за допомогою анкети, розробленої авторкою.

Анкетування проводилось за допомогою спеціально розробленої Google-форми. Нами сформульовано 10 запитань з варіантами відповідей. При обробці отриманих результатів кожному варіанту відповідей присвоювався бал у відповідності з ключем. Перевага цього методу обумовлена особливостями цільової групи. Цей метод дає змогу залучення до опитування респондентів, для яких онлайн-опитування набагато звичніше та привабливіше, ніж офлайн-опитування. Метод онлайн-опитування має інші переваги: швидкість виконання, можливість швидко вносити правки, зручний аналіз результатів.

Дослідження проводилось у квітні 2024 року з метою встановлення впливу соціальних медіа на споживчу поведінку молоді віком 22-25 років. **Вибірку** склали студенти різних закладів вищої освіти України (90 осіб – 40 чоловіків та 50 жінок). Звернення до цієї групи обумовлено недоліком емпіричних даних про вплив соціальних медіа на споживчу поведінку молоді цієї вікової групи. А тим часом вік від 22 до 25 років характеризується тим, що молоді люди в цьому віці вже мають певну кваліфікацію та власний дохід, більшість не має зобов'язань за кредитами, не має дітей, крім того, має значення і велика кількість соціально-психологічних чинників. Отже, молоді люди мають великий потенціал вільно діяти в ролі споживачів.

Результати дослідження та їх обговорення.

1. Основні підходи до розуміння явища споживчої поведінки.

Споживча поведінка є об'єктом уваги економічних, соціальних, гуманітарних наук. На початку 2000-х років багато досліджень було зосереджено на спробах знайти як універсальні теоретико-методологічні підходи визначення споживання і споживчої поведінки, так і підходи приватних наук для визначення споживання в окремих галузях знань (Goldsmith, 2003; Максименко, 2014; Tversky, 2000; Язвінська, 2003 та ін.). Поряд із дослідженнями загального характеру ведуться багатопланові дослідження з виявлення видів, форм структури споживання, мотивації, зацікавленості, прийняття рішень окремих груп споживачів. Зокрема, в останнє десятиліття дослідники виявляють інтерес до чинників формування споживчої поведінки різних груп підлітків та молоді. Молодь є потужною рушійною силою споживчої поведінки. Передбачається, що представники цієї соціально-вікової групи швидко обмінюються інформацією у соціальних медіа й впливають один на

одного у процесі пошуку та купівлі товарів чи послуг. Вибір найчастіше є спонтанним і незваженим, зумовлений високим рівнем максималізму.

Споживча поведінка, що формується в нашому суспільстві, приводить до появи цілої низки соціально-економічних та ціннісних змін у поведінці людей, які викликають дослідницький інтерес науковців – філософів, психологів, економістів.

Незважаючи на те, що термін «споживче суспільство» з'явився в середині минулого століття, про феномени трансформації споживчих практик у ринкових умовах писали багато соціологів класичного етапу: К. Marx (1969), М. Weber, (1999), G. Simmel (1950), Т. Veblen (1923) та ін. Методологічною базою аналізу споживчої поведінки сучасної молоді ми вважаємо такі концепції: теорія товарного фетишизму К. Marx (1969); ідея «демонстративного» споживання Т. Veblen (1923); соціологія моди G. Simmel (1950), згідно з концептами яких споживання розглядається в контексті соціальної приналежності людини і є мірилом її успішності.

З погляду перерахованих авторів, ринкове суспільство неминуче формує систему соціальних відносин, що фетишизують товари, і перетворює споживчі практики на маркер соціальної презентації статусу особистості. У сучасній соціології ці ідеї розвивалися французьким соціологом Р. Bourdieu (1984). Критикуючи економічний детермінізм, К. Marx насамперед підкреслював значущість культурно-символічних чинників, що впливають на процес соціалізації особистості і формують «габітус» як стійку систему «придбаних схем, що діють на практиці як категорії сприйняття та оцінювання або як принцип розподілу за класами, у той самий час як організаційний принцип дії». Саме габітус, на думку Р. Bourdieu (1984), є основою для економічної поведінки та впливає на споживчий вибір людини.

У роботах іншого французького філософа та соціолога J. Baudrillard (2021) проаналізовано сутнісну характеристику споживчого суспільства, в якому з'являється нова форма експлуатації сучасної людини. В інтересах виробників і продавців, орієнтованих на прибуток, у суспільстві створюються та підтримуються інститути (ЗМІ, реклама, піар, мода тощо), що нав'язують людям штучні потреби і формують тим самим особистість «ненаситного споживача». У своїх роботах J. Baudrillard (2021) описує процес перетворення «знакового» споживання в сучасному суспільстві на нову міфологію, яка може призвести до марнотратства ресурсів, що загрожує серйозними руйнівними наслідками. Водночас саме споживання вчений розглядає у широкому значенні слова, поширюючи його не лише на речі, а й на час, простір, природу, взаємини між людьми та їхню емоційну сферу, зорові та звукові образи. Справжній добробут і щастя людини, на його думку, пов'язані не з виробництвом і споживанням речей, а передусім виражаються як соціальні відносини та спілкування людей, у позитивному світосприйнятті людини, у впевненості, що коштів для задоволення її базових потреб достатньо.

Нині актуальними є такі напрями дослідження споживчої поведінки: прийняття споживчого рішення (Kahneman, 2000; Максименко, 2014; Пачковський, 2014; Tversky, 2000 та ін.); вивчення настанов, що впливають на поведінку споживача (Stryker, 1971; Kahle, 1986; Goldsmith, 2003; Mitchell, 2003 та ін.); споживча соціалізація у контексті загального процесу соціалізації (Rubenstein, 1981; Furnham, 1997; Tang, 1997 та ін.); ідентичність споживача (Deschamps, Devos, 2008).

Нині сучасне суспільство зазнає стрімких трансформацій, які своєю чергою детермінують зміни ціннісних орієнтацій людини та їх структурну ієрархію. Розвиток нового типу суспільної системи і відповідно соціальних відносин відбувається з сильним прискоренням. На думку вчених, сучасний етап суспільного устрою можна позначити як суспільство споживання, де процес споживання служить не способом виживання, а механізмом інтеграції в нові соціальні умови (Васильченко, 2020).

Реформації в сучасному суспільстві призводять до того, що цінними стають не високоморальні і справді важливі якості індивіда, які насамперед і відбивають суть людської сутності (доброта, щирість, чесність). Тепер затребуваними характеристиками

є соціальне становище та статус, прагматизм, успішність людини у комерційній сфері (Batat, 2019).

Нині споживання стає для людини найважливішою метою, у ньому полягає весь сенс її життя. Індивід починає залежати від своїх бажань та потреб, які тепер керують ним. Так зароджується культ матеріальних цінностей, що завдає сильного удару духовній складовій людського буття (Пахуча, 2023).

Феномен споживчої поведінки більшою мірою вивчений на прикладі молоді, оскільки вона є однією з найчисленніших за складом соціально-демографічною групою, головним джерелом оновлень та ресурсом для розвитку сучасного світу. Саме у молодіжному віці досягається контрольна крапка розвитку та формування споживчої поведінки. Дослідження споживання переважно у молодіжному середовищі також зумовлено тим, що у сучасному світі роль молоді як споживача істотно зростає.

Для аналізу особливостей споживчої поведінки у молодіжному середовищі потрібно дати визначення цього феномена. Так, споживча поведінка є сукупністю певних дій, пов'язаних з процесами придбання та споживання різних товарів та послуг. Молодь, як особлива вікова група, має деякі специфічні риси у прояві споживчої поведінки (Савченко, Хтей, 2020).

По-перше, молоді властивий вищий рівень соціальної мобільності. Оскільки зміна соціального статусу супроводжується зростанням потреб, які не завжди можна задовольнити соціально схвалюваними засобами, деяка частина молоді домагається певних цілей протизаконним шляхом, що зумовлює зростання у суспільстві рівня девіантної поведінки.

По-друге, на споживчій поведінці позначаються цінності, які молодь відкидає чи приймає. У світі відбувається різка переорієнтація на матеріальні цінності, і цей процес позначився й на молоді. З одного боку, така прагматична настанова має надто егоїстичні наміри, при досягненні яких молоді люди здатні порушити всі моральні та правові норми. Але, з іншого боку, прагматизм як одна з головних цінностей молоді сприяє реалізації конкретних цілей у житті людини, а саме – досягненню найбільш гідного становища у суспільстві, матеріального достатку та забезпечення себе можливостями різноманітного дозвілля. Крім того, так званий «прагматичний дух» дозволяє підтримувати певний баланс у соціальній структурі та зберігати середній клас, який є фундаментом суспільного устрою.

Третя особливість молоді як суб'єкта ринкових відносин полягає у її націленості на зміни. Молоді люди, які прагнуть більш високого рівня життя, є найбільш прогресивним прошарком суспільства, оскільки вони не мають стійких стереотипів в економічному плані, на відміну від людей старших поколінь. Настанова молоді на інноваційність та її відкритість до різноманітних експериментів впливає як на власну модель споживання молодих людей, так і в цілому на споживчий ринок. Виробники тих чи інших товарів та послуг часто орієнтуються саме на молодіжну вікову групу, оскільки її представники не мають страху перед чимось новим.

Четверта особливість споживчої поведінки молоді впливає із попередньої. Дослідники визначили, що молоде покоління є найбільш економічно вигідним для виробників на споживчому ринку. Але водночас молодь є легко вразливим суб'єктом ринкових відносин, що детермінує можливість маніпулювати їхньою свідомістю. Рекламні агентства часто не втрачають шансу зруйнувати психологічні бар'єри людини і за допомогою маніпулятивних технік створити в неї потребу в певних товарах та послугах, про існування яких вона можливо навіть не знала.

А. В. Hoffman (1992) у своїх роботах вказував на те, що в сучасному суспільстві культ споживання опановує вразливу свідомість молоді і стає для них звичайною практикою, тим самим впливаючи на орієнтири молодих людей, які прагнуть за допомогою зовнішніх ознак демонструвати приналежність до своєї референтної (еталонної) групи. Задоволенню потреби у наслідуванні багато в чому сприяє мода. За

допомогою механізму наслідування та прагнення людини відповідати модним тенденціям відбувається залучення індивідів до групових цінностей, що суттєво полегшує їхню інтеграцію у певний соціальний простір.

У суспільстві консюмеризму (споживацтва) мода постає як механізм, що дозволяє реалізувати соціальні прагнення індивідів. Так як сучасне суспільство нав'язує індивідам показове і надмірне споживання, то мода, таким чином, є невід'ємною його умовою і її суть полягає у демонстрації успішності (Batat, 2019).

Молодь найбільш схильна до модних віянь, що зумовлено як особливостями самої молоді, так і модним процесом, що виконує соціалізуючу, інтегруючу та комунікаційну функції, які в умовах суспільства споживацтва стають ще більш значущими.

Для нашого дослідження обрано молодь як креативну соціальну спільність, яка залучається до символічної роботи з розвитку інноваційних переваг у виборі товарів, апробує товари-новинки й затверджує особливий (розкутий, екстремальний, вільний) стиль життя та власні споживчі стандарти. У цьому сенсі молодь стає референтною групою суспільства та основним споживачем товарів та послуг. Не випадково більшість новинок на ринку товарів і послуг орієнтовані саме на молодих людей, відкритих всьому новому. Споживча ідеологія молоді формує не лише попит, який впливає на розвиток окремих галузей народного господарства у теперішньому, а й закладає споживчі стандарти майбутнього через соціалізацію підростаючого покоління (Goldsmith, 2003).

2) Специфічні риси у прояві споживчої поведінки молоді.

Аналіз результатів проведеного нами емпіричного дослідження показав такі результати.

Перше запитання нашої анкети було таким: *«Чи робите ви покупки в Інтернеті? Якщо так, то як часто?»*. Воно було поставлено з метою з'ясувати факт та частоту покупок в Інтернеті молодими людьми, виявити взаємозв'язок із рівнем доходу та статтю. Відповіді респондентів розподілилися так: «дуже часто роблю (кілька разів на місяць)» – 25 %, «часто роблю (1 раз на місяць)» – 21 %, «нечасто роблю (1-2 рази на два місяці)» – 31 %, «дуже рідко роблю (1-2 рази на рік)» – 21%, «ніколи не купую в Інтернеті» – 2 % респондентів.

Це вказує нам на те, що покупки здійснюють усі молоді люди, 45,4 % здійснюють покупки часто, вони є активними покупцями товарів у Інтернеті; 52,6 % – неактивними покупцями. Ймовірно, активні покупці розглядають покупки в Інтернеті як розвагу, неактивні – купують лише у разі потреби. Але при розподілі відповідей за статевою ознакою виявилось, що респонденти жіночої статі роблять покупки в Інтернеті частіше за респондентів чоловічої статі.

Далі ми намагалися виявити, якими соціальними медіа та як часто користуються наші респонденти. Виявилось, що лідируюче місце за частотою відвідуваності посідають соціальні мережі Instagram та YouTube, платформа Google. Вони мають найбільший потенціал впливу на споживчу поведінку молоді. Найменш популярними у молоді виявилися соціальні мережі Pinterest, Twitter.

Водночас, незважаючи на популярність онлайн-покупок (47% респондентів віддає перевагу такому способу покупок), покупки офлайн подобаються більшості респондентів (53%). Можливо, покупцям важливо побачити предмет фізично перед покупкою. Крім того, похід у торговельний центр є також і поширеним видом дозвілля, що включає не лише покупки, але й багато інших заходів, що набагато привабливіше для більшості молоді. Молоді люди, як виявилось, уважно стежать за відгуками на ті чи інші товари та послуги. Instagram є найвпливовішим медіаресурсом, де молодь шукає відгуки та огляди, далі йде соціальна мережа Tik Tok.

Під час опитування респондентам було поставлено й таке запитання: *«Чи є такі відомі особи у соціальних медіа (блогери, співаки, спортсмени та ін.), рекламі, яким ви довіряєте?»*. Відповіді розподілилися так: 59% – довіряють лідерам висловлювань та готові стати потенційними покупцями того, що вони рекламують, 41% – не довіряють

лідерам висловлювань у соціальних медіа. Водночас дівчата довіряють рекламі відомих персон в Інтернеті частіше (51%), ніж юнаки (35%).

Запитання *«Чи надихають вас публікації в соціальних медіа на покупки, поїздки, зміну свого способу життя тощо?»* дозволило встановити, що досить важливим чинником формування споживчої поведінки молодих людей є позначки («лайки») їхніх друзів та знайомих під публікацією у соціальних мережах. Причому для 57% респондентів оцінка публікації з боку знайомих значно підвищує чи знижує інтерес до контенту з інформацією («Мені подобається те, що подобається моїм друзям в Інтернеті»), а для 43% оцінки їхніх друзів «не дуже цікаві».

Але відповіді лише означають, що всі респонденти небайдужі до думки інших членів соціальних мереж, і вони дуже впливають на споживання. Цей висновок підтверджується і відмовою від будь-якої покупки або якоїсь послуги після перегляду відгуків друзів у соціальних медіа: «часто» відмовляються від споживання товарів та послуг у таких випадках 42 %, «нечасто» – 30 %, «дуже рідко» – 25%, «ніколи» – 3%. У результаті аналізу відповідей до цього запитання було виявлено, що публікації, які сподобалися друзям, викликають більше інтересу у респондентів жіночої статі (дівчата – 50%, юнаки – 38%). Відповідно після перегляду контенту дівчата частіше відмовляються від покупок за негативних оцінок (27 %), ніж чоловіки (13 %).

Додатково було поставлене запитання: *«Чи часто хотілося б вам повторити те, що ви бачите на фотографіях ваших друзів чи знайомих у подорожі, у фітнес-клубі, у новому одязі, у театрі тощо?»* з метою з'ясувати значущість для респондентів дій, які розкриваються у публікаціях друзів. Відповіді розподілилися так: «часто» – 19 %, «нечасто» – 34 %, «дуже рідко» – 37 %, «ніколи» – 10 %. Це означає, що публікації друзів мають досить великий вплив на опитаних, тим самим впливаючи і на їхню споживчу поведінку. Респонденти жіночої статі частіше хотіли б повторити те, що показують їхні друзі в Інтернеті у своїх публікаціях: часто – 23%, нечасто – 25%, рідко – 29%, ніколи – 4%. Аналогічно відповіді юнаків розподіляються так: часто – 6 %, нечасто – 26 %, рідко – 29 %, ніколи – 11 %.

«Вам часто хотілося б повторити той контент (відео, фото, текст, аудіо), що ви бачите у публікаціях ваших друзів?». Найвпливовіший вид контенту у соціальних медіа для молоді, за результатами опитування, має такий вигляд: «відео» – 59 %, «фото, картинки» – 29 %, «текст» – 8 %, «аудіо» – 4 %. Отже, для більшості саме відеоконтент є найбільш цікавим і найвпливовішим видом контенту. Також досить значним виявився фотоконтент. Аудіоконтент виявився найменш цікавим.

Запитання *«Чи публікуєте ви у соціальних медіа фотографії покупок?»* було задано з метою з'ясувати схильність молоді до демонстративного споживання. Відповіді розподілилися так: «так, публікую регулярно» – 8%, «так, публікую рідко» – 30%, «ні, не публікую» – 62%. Внаслідок аналізу відповідей до цього запитання було виявлено, що дівчата частіше публікують фотографії покупок у соціальних медіа, ніж хлопці.

Висновки. Дослідження споживання переважно у молодіжному середовищі обумовлено тим, що у сучасному світі роль молоді як споживача істотно зростає.

Визначено, що молоді люди є активними покупцями товарів в Інтернеті. Найбільший потенціал впливу на споживчу поведінку молоді мають соціальні мережі Instagram та YouTube, платформа Google. Респонденти жіночої статі роблять покупки в Інтернеті частіше за респондентів чоловічої статі.

Констатовано, що молодь має деякі специфічні риси у прояві споживчої поведінки: високий рівень соціальної мобільності; на споживчій поведінці позначаються цінності, які молодь відкидає чи приймає; націленість на зміни; молодь є легко вразливим суб'єктом ринкових відносин, що детермінує змогу маніпулювати їхньою свідомістю.

З'ясовано, що сучасні форми впливу на споживчі рішення виходять із глибинної потреби людини у визнанні, бути частиною суспільства. Споживання з погляду

соціальної психології дуже тісно пов'язане із потребою належності до певної споживчої групи.

Виявлено, що значущість споживання того чи іншого об'єкта визначається системою ціннісних орієнтацій, визначених соціальною групою, в якій знаходиться споживач. Формування цінностей нині багато в чому залежить від розвитку цифрових технологій, які дедалі більше проникають у різні сфери життя суспільства, зокрема й у сферу споживання. У віртуальному світі Глобальної мережі нині існує безліч соціальних медіа, які захопили практично всі сфери життя сучасної людини. Соціальні медіа справді сильно впливають на споживчу поведінку молоді.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у необхідності вивчення сучасних форм впливу на споживчі рішення та виявлення того, наскільки соціальні інститути впливають на споживчі рішення молоді різних вікових груп. Це дасть змогу враховувати їхні інтереси та надії при формуванні соціальної політики.

Література

1. Васильченко, Л.С. (2020). Аналіз моделей формування поведінки споживачів під впливом маркетингового комунікаційного середовища підприємства. *Технологічний аудит та резерви виробництва*, 1/4 (51), 41–44.
2. Замкова, Н.Л., Поліщук, І.І., Буга, Н.Ю., Соколюк, К.Ю. (2018). *Поведінка споживачів*. Навчальний посібник. Редакційно-видавничий відділ ВТЕІ КНТЕУ.
3. Пачковський, Ю. Ф., Максименко, А. О. (2014). *Споживча поведінка українських домогосподарств*: монографія. ЛНУ імені Івана Франка.
4. Пахуча, Е.В. (2023). *Поведінка споживача: конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня спеціальності 075 «Маркетинг»*. Державний біотехнологічний університет.
5. Савченко, О.В., Хтей, С. (2020) Методика діагностики аспектів споживацької поведінки студентів. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 4(21), 96–109.
6. Язвінська, О.М. (2003). *Історія консюмеризму: навч. посібник*. Київський національний торговельно-економічний університет.
7. Batat, W. (2019). Understanding the Dimensions of Young Consumer Vulnerability in the Web 2.0 Society. *Child and Teen Consumption CTC*. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00527884/document>
8. Baudrillard, J. (2021). *Lexico UK English Dictionary*. Oxford University Press.
9. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge.
10. Deschamps, J. C., Devos, T. (2008). Regarding the relationship between social identity and personal identity. *Social identity: International perspective*. Sage Publ.
11. Goldsmith, R. (2003). Psychographics and new product adoption: An exploratory study. *Perceptual and Motor Skills*, 57.
12. Kahneman, D., Tversky, A. (2000). *Choices, Values and Frames*. Cambridge University Press.
13. Kahle, L.R. (1986). The nine nations of North America and the value basis of geographic segmentation. *Journal of Marketing*, 50, 37-47.
14. Marx, K. (1969). *Theories of Surplus-Value: «Volume IV» of Capital*. Lawrence & Wishart.
15. Mitchell, W. (2003). *The Nine American Life Styles*. Warner.
16. Rubenstein, C. (1981). Money and self-esteem, relationships, secrecy, envy, satisfaction. *Psychology Today*, 15(15), 29 – 44.
17. Stryker, S. (1971). Review Symposium: Handbook of Social Psychology. *American Sociological Review*. V. 36.
18. *The Sociology of Georg Simmel* (1950). Free Press.
19. Tang, T. (1997). The development of short money ethic scale. *Personality and Individual Differences*, 19, 807 – 816.
20. Veblen, T. (1923). *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times: The Case of America*. B. W. Huebsch.
21. Weber, M. (1999). Swedberg, Richard (ed.). *Essays in Economic Sociology*. Princeton University Press. doi:10.1515/9780691218168. ISBN 978-0-691-00906-3. JSTOR j.ctv1416446. OCLC 40714136. S2CID 141823487
22. Hoffman, A. B. (1992). Fashion and custom. *Frontier: scientific almanac*, 3, 123 – 142.
23. Furnham, A. (1997). School children's perception of economic justice: A cross - cultural comparison . *J. of Economic Psychol*, 8, 457 – 467.

References

1. Vasylychenko, L. S. (2020). Analiz modelei formuvannya povedinky spozhyvachiv pid vplyvom marketyngovogo komunikatsiinogo seredovyscha pidpryyemstva [Analysis of models of consumer behavior in the enterprise marketing communication environment]. *Tekhnologichny audyt ta rezervy vyrobnytstva*, 1/4(51), 41-44. [In Ukrainian]
2. Zamkova, N. L., Polischuk, I. I., Buga, N. Yu., & Sokolyuk, K. Yu. (2018). *Povedinka spozhyvachiv [Consumer behaviors]*. Redaktsiino-vydavnychy viddil VTEI KNTEU. [In Ukrainian]
3. Pachkovsky, Yu. F., & Maksymenko, A. O. (2014). *Spozhyvcha povedinka ukrainskykh domogospodarstv [Consumer behavior of Ukrainian households]*. Ivan Franko National University of Lviv. [In Ukrainian]
4. Pakhucha, E. V. (2023). *Povedinka spozhyvacha: konspekt lektsii dlya zdobuvachiv pershogo (bakalavrskogo) rivnya spetsialnosti 075 «Marketing» [Consumer behavior: 075 Marketing undergraduate program lectures]*. State Biotechnological University. [In Ukrainian]
5. Savchenko, O. V., & Khtei, S. (2020). Metodyka diagnostyky aspektiv spozhyvatskoyi povedinky studentiv [A method of assessing student consumer behavior]. *Organizatsiina psykhologia. Ekonomichna psykhologia*, 4(21), 96-109. [In Ukrainian]
6. Yazvinska, O. M. (2003). *Istoria konsumeryzmu [The history of consumerism]*. Kyiv National University of Trade and Economics. [In Ukrainian]
7. Batat, W. (2019). Understanding the Dimensions of Young Consumer Vulnerability in the Web 2.0 Society. *Child and Teen Consumption CTC*. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00527884/document>
8. Baudrillard, J. (2021). *Lexico UK English Dictionary*. Oxford University Press.
9. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge.
10. Deschamps, J. C., & Devos, T. (2008). Regarding the relationship between social identity and personal identity. *Social identity: International perspective*. Sage Publications.
11. Goldsmith, R. (2003). Psychographics and new product adoption: An exploratory study. *Perceptual and Motor Skills*, 57.
12. Kahneman, D., & Tversky, A. (2000). *Choices, Values and Frames*. Cambridge University Press.
13. Kahle, L.R. (1986). The nine nations of North America and the value basis of geographic segmentation. *Journal of Marketing*, 50, 37-47.
14. Marx, K. (1969). *Theories of Surplus-Value: Volume IV of Capital*. Lawrence & Wishart.
15. Mitchell, W. (2003). *The Nine American Life Styles*. Warner.
16. Rubenstein, C. (1981). Money and self-esteem, relationships, secrecy, envy, satisfaction. *Psychology Today*, 15(15), 29 - 44.
17. Stryker, S. (1971). Review Symposium: Handbook of Social Psychology. *American Sociological Review*. V. 36.
18. *The Sociology of Georg Simmel* (1950). Free Press.
19. Tang, T. (1997). The development of short money ethic scale. *Personality and Individual Differences*, 19, 807 - 816.
20. Veblen, T. (1923). *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times: The Case of America*. B. W. Huebsch.
21. Weber, M. (1999). Swedberg, Richard (ed.). *Essays in Economic Sociology*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9780691218168>. ISBN978-0-691-00906-3. JSTORj.ctv1416446.OCLC40714136.S2CID141823487
22. Hoffman, A. B. (1992). Fashion and custom. *Frontier: scientific almanac*, 3, 123-142.
23. Furnham, A. (1997). School children's perception of economic justice: A cross-cultural comparison. *Journal of Economic Psychology*, 8, 457-467.

Відомості про автора

Лапина Ірина Геннадіївна, аспірантка II курсу Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Lapina, Iryna, postgraduate student of the 2nd year of study, G.S. Kostyuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-5377-8438>

E-mail: i.lapina@tutanota.com

Отримано 2 вересня 2024 р.
Рецензовано 30 вересня 2024 р.
Прийнято 3 жовтня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.13>

УДК 159.9:378:364.78

Надія Нагорна

АНАЛІЗ ЧИННИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ЗДОБУВАЧА ОСВІТИ ДО СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Нагорна Надія. Аналіз чинників психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва.

Вступ. Формування психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва відбувається переважно в університеті. На цей процес і його результати здійснюють вплив чинники різного рівня та виду.

Мета. На основі вивчення наукових джерел визначити рівні та специфіку чинників психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва.

Методи. Теоретичний аналіз, систематизація та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження.

Результати. На основі аналізу наукової літератури окреслено рівні чинників психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва: макро-, мезо- та мікрочинники. Визначено специфіку непсихологічних (законодавче забезпечення діяльності соціального підприємництва; суспільна активність недержавних організацій; податкова політика та економічна свобода; державне регулювання розвитку соціального підприємництва) та психологічних (обізнаність щодо соціального підприємництва в суспільстві та ставлення до нього; ціннісні орієнтації українців, зумовлені війною та потребою соціального залучення до наближення нашої перемоги) чинників на макрорівні. Охарактеризовано як непсихологічні (підтримка міжнародних програм; діджитал-трансформація освіти та соціального підприємництва; налагодження сталої взаємодії зі стейкхолдерами університету та розвитку соціального підприємництва), так і психологічні (організаційний розвиток та організаційна культура університету) чинники мезорівня у формуванні психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва. Описано як непсихологічні (соціально-демографічні характеристики особистості; організаційно-професійні характеристики особистості), так і психологічні (економіко-психологічні характеристики особистості здобувача освіти) чинники мікрорівня.

Висновки. Дослідження чинників психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва дозволило окреслити три рівні відповідних детермінант. Означені чинники було розподілено як психологічні та непсихологічні на кожному з рівнів. Визначення специфіки чинників макрорівня допомагає чіткіше сформулювати загальні тенденції розвитку соціального підприємництва в нашому суспільстві, роль різних стейкхолдів та партисипативних практик у цій діяльності, підкреслити важливість суспільної обізнаності та ціннісних орієнтацій для поширення соціально-підприємницького досвіду. Характеристика чинників мезорівня пов'язана з діяльністю та атмосферою університету як освітньої організації. Опис чинників мікрорівня ґрунтується на особливостях та досвіді особистості здобувача освіти.

Ключові слова: соціальне підприємництво, психологічна готовність здобувача освіти до соціального підприємництва, чинники макро-, мезо-, мікрорівня формування психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва, непсихологічні та психологічні чинники формування психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва, організаційна культура, організаційний розвиток.

Nahorna, Nadiia. Analysis of factors of students' psychological readiness for social entrepreneurship.

Introduction. Student's psychological readiness for social entrepreneurship takes place mainly at the university. This process is influenced by factors of different levels and types.

Aim. Based on the analysis of scientific sources, to determine the levels and characteristics of the factors in students' psychological readiness for social entrepreneurship.

Methods. Theoretical analysis, systematization and generalization of scientific literature on the research problem.

Results. Students' psychological readiness for social entrepreneurship is influenced by macro-, meso- and micro-level factors. The macro-level factors include non-psychological factors (legal support for social entrepreneurship; social activities of non-governmental organizations; tax policy and economic

freedom; state regulation of social entrepreneurship development) and psychological factors (students' knowledge of the role of social entrepreneurship and attitudes towards it; Ukrainians' war-related values and the need for work for victory). The meso-level factors include non-psychological factors (support of international programs; digital transformation of education and social entrepreneurship; close cooperation with university stakeholders and promotion of social entrepreneurship) and psychological factors (organizational development and organizational culture of the university). The micro-level factors include non-psychological factors (students' social and demographic characteristics; students' organizational and professional characteristics) and psychological factors (students' economic and psychological characteristics).

Conclusions. *Students' psychological readiness for social entrepreneurship is influenced by three-level factors, which can be both psychological and non-psychological. The knowledge of the macro-level factors can be helpful in understanding the general trends and the role of various stakeholders in the development of social entrepreneurship, as well as in developing social awareness and values of social entrepreneurship and spreading its positive experience. The meso-level factors are related to the work and atmosphere of the university as an educational organization. The meso-level factors are related to the work and organizational culture of the university, while the micro-level factors are about students' personal characteristics and experience.*

Key words: *social entrepreneurship, students' psychological readiness for social entrepreneurship, macro- and meso-micro level factors, non-psychological and psychological factors, organizational culture, organizational development.*

Вступ. Наукова проблема психологічної готовності особистості до професійної діяльності є достатньо опрацьованою вітчизняними дослідниками (Карамушка, 2003; Мул, 2016). Для розкриття особливостей процесу та результатів формування такої готовності за окремими галузями (Карамушка, 2024; Столярчук & Сергєєнкова, 2019; Стрельбицька, 2016) та умовами праці (Моляко, 1989) здійснено чимало досліджень. Серед інших також приділена увага підприємцям (Креденцер, 2009; Лагодзінська, 2011).

Розвиток соціального підприємництва в Україні, як гібридної форми підприємницької діяльності (Свинчук, Корнецький, Гончарова, Назарук, Гусак & Туманова, 2017), з одного боку, та потенціал реінтеграційної підтримки цього виду бізнесу в умовах війни (Нагорна, 2023) – з іншого, зумовлюють необхідність підготовки майбутніх соціальних підприємців для відновлення та розвитку громад України. Дослідження питання освіти з соціального підприємництва (Нагорна, 2023; Steiner & Brock, 2024) та підготовки особистості до нього (Nahorna, 2024) вказують на важливу роль університетів, їх духу та середовища. Окресливши у наших попередніх роботах поле для дослідження специфіки формування психологічної готовності особистості до соціального підприємництва (Нагорна, 2024), нам потрібно визначити, які чинники можуть впливати та як саме впливають на цей процес і його результати. Брак наукових досліджень за означеною проблемою на вітчизняних теренах вказує на потенційну потребу та можливість заповнення цієї прогалини.

Мета дослідження. На основі вивчення та аналізу наукових джерел визначити рівні та специфіку чинників психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва.

Завдання дослідження:

1. Окреслити рівні чинників, що зумовлюють особливості формування психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва.
2. Визначити специфіку чинників макрорівня у формуванні психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва.
3. Охарактеризувати особливості чинників мезорівня у формуванні психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва.
4. Описати чинники мікрорівня у формуванні психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва.

Методи дослідження: теоретичний аналіз, систематизація та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження.

Результати дослідження та їх обговорення.

Насамперед окреслимо рівні чинників, що зумовлюють особливості формування

психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва. Рекомендації S.D Steiner & D.D. Brock (2024) щодо виходу освіти з соціального підприємництва на новий рівень суспільних потреб акцентують на здатності до системного мислення у соціальних підприємців та системному підході до підготовки майбутніх змінотворців для досягнення Цілей сталого розвитку (ООН в Україні, 2024). Подібний контекст, на нашу думку, необхідно також враховувати при формуванні психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва.

Саме явище психологічної готовності особистості до соціального підприємництва є комплексним та являє собою сукупність сформованих психологічних характеристик індивіда, що корелюють з психологічним наповненням соціально-підприємницької діяльності та є передумовою для впровадження соціально-підприємницьких ініціатив на рівні громади (Нагорна, 2024). Базуючись на розробках Л. Карамушки (2004), нами виділено структуру психологічної готовності особистості до соціального підприємництва, яка поєднує взаємодію таких ключових компонентів: *когнітивного* (знання про соціальне підприємництво, сутнісні особливості його діяльності; уявлення про психологічні особливості соціального підприємництва; уявлення про психологічний портрет соціального підприємця), *ціннісно-мотиваційного* (мотивація до соціального підприємництва; мотивація на успіх/страх невдачі; ціннісні орієнтації особистості), *операційно-діяльнісного* (підприємливість; самоефективність; соціальна відповідальність; спрямованість на взаємодію) та *особистісного* (лідерство; стресостійкість; емпатійність) (Нагорна, 2024).

Визначаючи специфіку психологічної готовності фахівця / майбутнього фахівця до професійної діяльності за тим чи іншим фахом (Карамушка, 2004; Мул, 2016; Піонківська, 2018), науковці зазвичай описують психологічні умови самої роботи (освітньої діяльності, правоохоронної діяльності, прикордонної служби, надзвичайних ситуацій). Підприємництво не стало винятком. Так, О.В. Креденцер (2009), аналізуючи психологічні умови підготовки підприємців до професійної діяльності у сфері торгівельного бізнесу, вказує на чинники, що впливають на успішність підприємницької діяльності. Авторка виділяє непсихологічні та психологічні детермінанти на трьох рівнях: макро- (рівень суспільства, держави та відповідно ставлення до політики і суспільних процесів; економічний менталітет та цінності); мезо- (рівень ринкового середовища та відповідно психологічні особливості попиту та пропозиції продукції підприємницької діяльності); мікрорівень (рівень особистості підприємця та відповідно його психологічна готовність до діяльності) (Креденцер, 2009).

Звісно, формування психологічної готовності здобувачів освіти до соціального підприємництва, особливості її змістовного наповнення зумовлюються не лише суспільними та психологічними детермінантами розвитку і реалізації соціально-підприємницької діяльності в Україні (Нагорна, 2023), а також і приналежністю особистості здобувача освіти до університетського середовища (Фурман & Гірняк, 2020), де й відбувається сам процес формування майбутніх змінотворців.

Саме тому окреслимо рівні чинників формування психологічної готовності здобувачів освіти до соціального підприємництва, за аналогією з підходом, розробленим в лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України під керівництвом дійсної членкині НАПН України, докторки психологічних наук, професорки Л.М. Карамушки (Карамушка, 2003): макро, мезо- та мікрочинники (табл. 1.).

Визначимо специфіку чинників макрорівня у формуванні психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва.

Так, результати аналізу наукової літератури (Вербицька, Дивнич, Нагорна & Петрик, 2023; Вербицька, 2023; Рамський, 2023; Boudreaux, Nikolaev & Klein, 2019; Kraus, Kraus & Maslov, 2019) дозволяють нам віднести до чинників макрорівня ті обставини формування психологічної готовності особистості здобувача освіти, що мають загальні тенденції для всієї держави та поширюються на все українське суспільство, а також є відображенням світових тенденцій розвитку соціального підприємництва. Сутнісне наповнення таких чинників дозволило їх розподілити на два види: непсихологічні та психологічні.

Таблиця 1

Рівні чинників формування психологічної готовності особистості до соціального підприємництва

Рівні чинників	Види чинників	
	Непсихологічні	Психологічні
Макрочинники	<ul style="list-style-type: none"> • Законодавче забезпечення діяльності соціального підприємництва; • Суспільна активність недержавних організацій; • Податкова політика та економічна свобода; • Державне регулювання розвитку соціального підприємництва (стратегії, концепції тощо). 	<ul style="list-style-type: none"> • Обізнаність щодо соціального підприємництва в суспільстві та ставлення до нього; • Ціннісні орієнтації українців, зумовлені війною та потребою соціального залучення до наближення нашої перемогию.
Мезочинники	<ul style="list-style-type: none"> • Підтримка міжнародних програм; • Діджитал-трансформація освіти та соціального підприємництва; • Налагодження сталої взаємодії зі стейкхолдерами університету та розвитку соціального підприємництва. 	<ul style="list-style-type: none"> • Організаційний розвиток університету; • Організаційна культура університету.
Мікрочинники	<ul style="list-style-type: none"> • Соціально-демографічні характеристики особистості здобувача освіти; • Організаційно-професійні характеристики особистості здобувача освіти. 	<ul style="list-style-type: none"> • Економіко-психологічні характеристики особистості здобувача освіти.

До *непсихологічних* можна, на нашу думку, віднести такі, як:

- *Законодавче забезпечення діяльності соціального підприємництва.* Це питання є наріжним каменем, коли здобувачі освіти в університетах (Нагорна, 2023; Силабус дисципліни «Соціальне підприємництво», 2020) чи слухачі сертифікатних програм або інших тематичних соціальних проєктів (Агенція регіонального розвитку в Чернігівській області, 2023) вперше чують про «гібридний» вид підприємницької діяльності. Відсутність спеціального нормативного акту справляє гнітюче враження, особливо якщо в аудиторії перебувають ветерани, котрі звикли до прямих наказів (Нагорна, 2022), або студенти-юристи. Однак досить ґрунтовний науковий аналіз нормативно-правової бази соціального підприємництва (Рамський, 2023), розкриття сутності категорії «свободи підприємницької діяльності» у контексті соціального підприємництва та інших конституційних прав людини і громадянина (Белов & Форкош, 2022), а також напрацювання проєкту Закону України «Про ветеранське підприємництво» (Проєкт ЗУ «Про ветеранське підприємництво», 2024) справляє враження щодо нормативного врегулювання в майбутньому, а відтак зменшення економічних ризиків, формує відчуття довіри до самого феномену.

- *Суспільна активність недержавних організацій.* Розвиток соціального підприємництва в Україні є передусім результатом пошуку громадськими організаціями сталих фінансових джерел (Корнецький, 2019; Долуда, Назарук & Кірсанова, 2017). Усвідомлення громадськими активістами, що існування соціального бізнесу вирішує одразу декілька проблем та сприяє розвитку громади (Красота & Андреева, 2021), дає

поштовх для поширення досвіду та знань у суспільстві. Саме тому освітні заходи неформальної освіти переважно реалізуються представниками громадського сектору (Нагорна, 2023; Платформа соціальних змін, 2023; School of ME: Школа усвідомленого підприємництва, 2023), а також поступово поширюються на університетське середовище.

- *Податкова політика та економічна свобода.* Звісно, відсутність спеціального законодавства також впливає на особливості оподаткування соціальних підприємств, що працюють нині як звичайний бізнес (з юридичної та податкової точки зору). Ті податкові пільги, що були доступні для всіх представників бізнесу на початку війни (Нагорна, 2023; Яворська, 2022), наразі скасовані. Тому така відсутність спеціальних умов оподаткування стає фільтром зацікавленості соціальним підприємництвом як явищем для індивідів, що прагнуть виключно прибутку через додаткові пільги (Долуда, Назарук & Кірсанова, 2017). Водночас соціальні підприємці, котрі мають високі показники соціального впливу, обмежені в підтримці з боку держави. Ризик підвищення податкових ставок та введення додаткових обмежень функціонування бізнесу в умовах війни матиме не лише економічні, а й психологічні наслідки. Так, Ch.J. Boudreaux, B.N. Nikolaev & P. Klein (2019) у своєму емпіричному дослідженні вказують, що лише в країнах з високим рівнем економічної свободи розвиток підприємництва зумовлюється особистісною підприємницькою активністю та самоефективністю особистості.

- *Державне регулювання розвитку соціального підприємництва.* Наразі є напрацювання проєкту Концепції розвитку соціального підприємництва в Україні (Концепція розвитку соціального підприємництва в Україні (проєкт), 2019), здійснене представниками громадського сектору та соціальними підприємцями із залученням академічної спільноти. Однак через суспільні виклики (пандемія COVID-19, війна), робота над прийняттям та впровадженням цієї Концепції була зупинена. Відсутність реальних кроків щодо налагодження взаємодії органів та структур для підтримки соціального підприємництва, як інструмента соціальної реінтеграції вразливих категорій населення, також позначається на загальній обізнаності населення щодо нього (Вербицька, 2022) і мотивації формування готовності особистості до соціального підприємства (Verbytska, Nahorna & Duvnych, 2024).

До психологічних чинників макрорівня можна віднести:

- *Обізнаність щодо соціального підприємництва в суспільстві та ставлення до нього.* Однією з першочергових задач держави в умовах війни, на думку K. Kraus, N. Kraus & A. Maslov (2023), має бути підвищення обізнаності широких мас суспільства щодо соціального підприємництва, його дієвості на локальному рівні та підтримці громад. Результати дослідження Н. Нагорної & К. Максьом (2023) щодо особливостей окремих індивідуально-психологічних характеристик ветеранів та членів їхніх сімей, як суб'єктів соціального підприємництва, свідчать про низький рівень поінформованості представників цієї соціально вразливої категорії населення щодо соціального підприємства. Це, своєю чергою, за результатами досліджень авторок (Нагорна & Максьом, 2023), зумовлює стереотипні уявлення про соціальне підприємство як волонтерство, формує ставлення до нього як до неприбуткової діяльності та зменшує рівень мотивації серед ветеранів та членів їхніх сімей до соціального підприємства.

- *Ціннісні орієнтації українців, зумовлені війною та потребою соціального залучення до наближення нашої перемоги.* Ті чи інші зміни у ціннісних орієнтаціях українців учені-соціологи (Головаха & Жуленьова, 2015) фіксують постійно. Однак події Революції Гідності, анексія територій та бойові дії на Донбасі зумовили першу хвилю переорієнтації поглядів сучасних українців з застаріло-радянських на сучасно-європейські (Сокурянська, 2016). Повномасштабне вторгнення та воєнний стан в Україні стали чинником наступних трансформацій у ціннісних орієнтаціях наших співгромадян. У 2022 році соціологи виявили (Жуленьова, 2022), що найважливішими є такі цінності: державна незалежність України, власна безпека та безпека близьких їм людей. Водночас важливість цінності «матеріальний добробут» втратила свої позиції у порівнянні з попередніми роками. Саме цими пріоритетами пояснюється «стрибок» волонтерства та громадської діяльності, соціального підприємства. Однак наразі дослідники зазначають, що серед термінальних цінностей

молоді домінують: «Щасливе сімейне життя», «Кохання» і «Матеріально забезпечене життя» (Галко, 2023). Такий перехід, на думку Т.І. Неприцької (2022), пояснюється реструктуризацією цінностей після завершення кризових подій та поверненням до раніше усталених, що проявляється у поведінкових патернах та переконаннях. Сподіваємось, що нові-старі ціннісні орієнтації є вже результатом опрацьованого особистісного досвіду волонтерства, залучення до допомоги, фінансової підтримки (донатів) для війська чи впровадження соціального підприємництва та постануть цінностями-орієнтирами в мирному житті. Саме тому процес формування психологічної готовності здобувачів освіти до соціального підприємництва варто, на нашу думку, поєднувати з системним аналізом соціальної проблематики громади / регіону. У когнітивному аспекті це дозволить більш глибоко пізнати наявні проблемні питання та опрацювати ідеї їх розв'язання / пом'якшення гостроти прояву. У ціннісно-мотиваційному – сприятиме інтеріоризації існуючого соціального досвіду, усвідомленню власної соціальної місії з перспективою її перенесення на масштаб соціального підприємства. Подібне матиме як особистісний результат: розвиток громадянської ідентичності особистості, так і суспільний: сприятиме соціальній та економічній безпеці (Tihic, Pritchard, McKelvie & Maury, 2024) громади та регіону.

Далі *охарактеризуємо особливості чинників мезорівня у формуванні психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва.*

До детермінант цього рівня, на наш погляд, належать ті обставини формування психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва, що виникають в освітньому середовищі. Вирішальну роль у цьому ключі мають заклади вищої освіти, оскільки діяльність університету сьогодні пов'язана з активною співпрацею в освітній, науковій, практико-орієнтованій та соціальній перспективах. Аналіз наукових джерел (Jalil, Ali & Kamarulzaman, 2023; Mgueraman & Abboubi, 2024; del Olmo-García et al., 2023; Revko, 2022) дав можливість виокремити такі мезочинники впливу: підтримка міжнародних програм, діджитал-трансформація освіти та соціального підприємництва; налагодження сталої взаємодії зі стейкхолдерами університету та розвитку соціального підприємництва; інституційне закріплення розвитку соціального підприємництва в стратегічних цілях закладу освіти (організаційний розвиток університету); перенесення соціальної місії та політик закладу вищої освіти в корпоративну культуру (організаційна культура університету). Ці обставини впливу мають як психологічну, так і непсихологічну природу.

Розглянемо *непсихологічні чинники* більш детально.

- *Підтримка міжнародних програм.* Цей чинник впливу є безумовною обставиною розвитку системи освіти в цілому та кожного конкретного закладу вищої освіти зокрема. Інтернаціоналізація вищої освіти України (Вербицька, 2017) є процесом не лише входження у нормативно-правове поле європейських держав, започаткування кредитно-модульної системи оцінювання, а й побудови і підтримки взаємовигідного партнерства, розвитку освітнього, наукового та соціального співробітництва. Саме завдяки програмам розвитку громадянського суспільства (Проект Digital Lab для соціальних підприємців, 2020; Junior Achievement in Ukraine, 2024), котрі розширили співпрацю від громадських організацій до університетів, з'явилась можливість впровадження освіти з соціального підприємництва у партисипативному (Нагорна, 2022) форматі.

- *Діджитал-трансформація освіти та соціального підприємництва.* Платформи дистанційного навчання існували в закладах вищої освіти України ще до обмежень, спричинених пандемією COVID 2019. Проте саме цей виклик зумовив розвиток діджитал-сервісів для живого спілкування онлайн. Аналізуючи особливості онлайн-навчання крізь призму забезпечення якості освіти під час пандемії, дослідники вивчають переваги та недоліки такого навчання як для здобувачів освіти, так і для викладачів (Lysenko, Verbytska, Novomlynets, Stepenko & Duvnych, 2023). Однак автори доходять висновку, що подібний формат навчання залишається допоміжним при класичному аудиторному, якісно розширюючи його можливості. Звісно, в умовах війни та повітряних тривог, тривалих блекаутів та відсутності стабільного Інтернету онлайн-взаємодія стає ще більш «вигадливою» (Голярдик & Гевко, 2023): відбувається облаштування студентських хабів онлайн-освіти, використовуються месенджери та чати платформ дистанційного

навчання, здійснюється відеозапис лекційних матеріалів з його подальшим обговоренням у чаті та багато іншого. З іншого боку, і в підприємницькій діяльності відбулись цифрові трансформації (del Olmo-García, Crescente-Romero, del Val-Núñez *et al.*, 2023): від зміни асортименту послуг, розвитку сайту для онлайн-роботи – до змін бізнес-моделі підприємства у цілковитий цифровий формат. Щодо соціального підприємництва, то соціальні підприємці широко застосовують онлайн-платформи для просування як бізнесової продукції / послуг, так і для звітування перед широкою аудиторією про соціальні показники змін. Саме ці трансформації як в освіті, так і в підприємницькій діяльності вказують на необхідність врахування при формуванні психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва сучасних діджитал-практик: онлайн-банкінгу та роботи з податковими службами, SMM та WEB-дизайн (Вербицька, 2023), брендинг та фандрайзинг (Revko, 2022).

• *Налагодження сталої взаємодії зі стейкхолдерами університету та розвитку соціального підприємництва.* У міждисциплінарному дослідженні вітчизняних авторок (Вербицька, Дивнич, Нагорна & Петрик, 2023) щодо взаємодії ключових стейкхолдерів розвитку соціального підприємництва характеризуються як інституціональні основи такої взаємодії, так і реальні практики. Університетське середовище, на думку дослідниць, якраз є тим майданчиком, де можуть поєднатись інтереси та зусилля представників ключових стейкхолдерів (держави, громади, бізнесу і освіти). Досвід створення та функціонування при закладах вищої освіти Ради роботодавців (Остапенко & Остапенко, 2023; Піскурська, 2019) розширює можливості залучення практиків різних галузей до освітнього процесу за освітніми програмами університету та до заходів неформальної освіти, в тому числі і для підготовки здобувачів до соціального підприємництва.

Серед психологічних чинників формування психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва в середовищі університету, як організації зі своїми політиками та практиками, на нашу думку, варто розглянути такі:

• *Організаційний розвиток університету.* Інституційна сторона розвитку соціального підприємництва в університетах, зазвичай, закріплюється в загальних стратегічних документах або ж у окремій стратегії розвитку соціального підприємництва в університеті (Dyvnuch & Verbytska, 2023). Такі політики закладу вищої освіти дозволяють сформулювати візію, місію, цілі та напрямки роботи щодо розвитку соціального підприємництва на визначений період. Водночас ті університети, що позиціонують себе як осередки розвитку громади та регіону чи реалізують «третю місію» (Нагорна, 2023), сприяють освітньому, науковому, практико-орієнтованому та соціально-реінтеграційному напрямкам впровадження означених політик. Подібне стратегічне планування та реалізація політик освітньої організації, з врахуванням викликів та запитів суб'єктів зовнішнього середовища університету (Карамушка, 2013), що здійснюється на основі партисипації за підходом bottom-up (McLean, 2006) і має на меті підвищення ефективності діяльності через зміну цінностей, організаційної структури та менеджерських практик (Швіндіна, 2016), творчої атмосфери та здорового мікроклімату (Basadur, Basadur & Licina, 2010), підтримку розвитку соціального капіталу (Mguegaman & Abboubi, 2024), на нашу думку, можна розглядати як організаційний розвиток університету.

• *Організаційна культура університету.* У своєму концептуальному дослідженні психологічних детермінант розвитку організаційної культури Л.М. Карамушка (2013) вказує на її соціальний характер. Це, на думку дослідниці, має прояв у визнанні та дотриманні всіма членами організації певної ієрархії цінностей, правил, норм, традицій, церемоній та ритуалів, що сприяють ефективності діяльності організації. Специфікою організаційної культури закладів освіти є її активний характер (Карамушка, Шевченко & Терещенко, 2015), що розкриваються через засадничі складові такої культури (ціннісно-смысловий та поведінково-діяльнісний аспекти) і мають бути не лише прийнятими членами навчального закладу, а й дотримуватися ними і транслюватися на інших. Щодо особливостей організаційної культури закладів вищої освіти, то результатами досліджень О.В. Іщук (2013) виявлено її безпосередній вплив на усвідомлення своєї професійної ідентичності студентами та готовності до професійної діяльності. Ціннісний аспект є

засадничим в діяльності соціального підприємництва (Нагорна, 2022), тому формування психологічної готовності здобувачів освіти до соціального підприємництва має відбуватись в середовищі освітньої організації, що усвідомлює, інтеріоризує та продукує соціальні зміни для підтримки соціально незахищеного населення, залучає як їх самих, так і представників влади, громади та бізнесу до спільних дій (Нагорна, 2024).

І нарешті, *опишемо чинники мікрорівня у формуванні психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва*. Вітчизняні та іноземні науковці, вивчаючи особливості економічної соціалізації особистості (Москаленко, 2008) в цілому, та молоді / студентської молоді (Дембицька, Зубіашвілі, Лавренко & Мельничук, 2018) зокрема, мотивацію підприємницької діяльності (Худякова, 2008), специфіку професійного вигорання підприємців (Карамушка & Гнускіна, 2018), готовність підприємців до діяльності (Креденцер, 2009), звертають свій дослідницький інтерес на такі категорії, як: вік, стать, сімейний стан, етнос / національність, соціальний статус, спеціальність навчання, курс навчання, досвід роботи чи підприємницької діяльності як у індивіда, так і його / її батьківській родині, рівень економічних домагань та матеріальний статус. Подібне дозволяє нам згрупувати ці всі обставини в дві групи: психологічні та непсихологічні.

Так, серед *непсихологічних чинників*, на нашу думку, можна виділити соціально-демографічні та організаційно-професійні характеристики особистості здобувача освіти. Охарактеризуємо їх вплив на психологічну готовність здобувачів освіти до соціального підприємництва.

- *Соціально-демографічні характеристики особистості*. Такі чинники, як вік, стать, національність доволі часто стають ключовою властивістю предмету наукового дослідження. Так, гендерну специфіку підприємницьких намірів у стартап-активності, що досліджувалась за допомогою лонгitudного методу (Shinnar, Hsu, Powell & Zhou, 2018), охарактеризовано в праці американських науковців. Китайські дослідники (Yang, Mamun, Long, S. et al., 2024) визначили особливості впливу традиційних для власного суспільства цінностей та цінностей сталого розвитку на соціально-підприємницькі наміри. Окрім цього, зазначені вище чинники доволі часто виступають додатковою характеристикою вибірки та інтерпретації результатів емпіричних досліджень (Левицька, 2015).

- *Організаційно-професійні характеристики особистості*. До цих чинників варто, на нашу думку, віднести спеціальність здобувачів освіти (Vázquez-Parra, García-González & Ramírez-Montoya, 2021), що має специфіку прояву в залежності від фаху, за яким навчаються здобувачі освіти в когнітивному, ціннісно-мотиваційному, операційно-діяльнісному та особистісному контексті; курс навчання / етапність (Shinnar, Hsu, Powell & Zhou, 2018) має свій вплив на рівні залученості здобувачів до підприємницьких заходів, що реалізуються в закладі освіти, а також на прагненні створити стартап-ідею та реалізувати її.

До *психологічних чинників* цього рівня, на нашу думку, варто віднести економіко-психологічні характеристики особистості здобувача освіти: як особистий досвід роботи в цілому (Fatoki, 2014), так і підприємництва загалом (Miralles, Giones & Gozun, 2017), що вже формує як уявлення щодо підприємницької діяльності, так і низку особистісних якостей індивіда, необхідних у бізнесі; досвід підприємницької діяльності в родині (Georgescu & Herman, 2020; Mawardi & Sahputri, 2022) в залежності від його успішності може сформувати як психологічні блоки та страхи, і, навпаки, надати впевненості, мотивувати, допомогти розвинути необхідні особистісні якості; рівень економічних домагань та матеріальний статус (Москаленко, 2008) піднімає питання щодо цінностей-цілей життя особистості, її задоволення існуючим станом добробуту та підприємницькими прагненнями.

Висновки. Дослідження чинників психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва дозволило окреслити *три рівні відповідних детермінант*. До того ж означені чинники було розподілено як *психологічні та непсихологічні* на кожному з рівнів. Визначення специфіки чинників макрорівня допомагає чіткіше сформувати загальні тенденції розвитку соціального підприємництва в нашому суспільстві, роль різних стейкхолдів та партисипативних практик у цій діяльності, підкреслити важливість суспільної обізнаності та ціннісних орієнтацій для поширення соціально-підприємницького

досвіду. Характеристика чинників мезорівня пов'язана з діяльністю та атмосферою університету як освітньої організації. Опис чинників мікрорівня ґрунтується на особливостях та досвіді особистості здобувача освіти.

Перспективи подальших досліджень. Особливості впливу окреслених чинників психологічної готовності здобувача освіти до соціального підприємництва потребують емпіричної перевірки.

Література

1. Агенція регіонального розвитку в Чернігівській області (2023). *Сторінка в соціальній мережі Facebook*. <http://surl.li/ndvzi>
2. Белов, Д.М., & Форкош, Е.Р. (2022). Соціальне підприємництво: *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*, 6, 127-130.
3. Вербицька, А. (2023). Відповідність маркетингових інструментів за стадіями життєвого циклу стартапу. *Цифрова економіка та економічна безпека*, 7 (07), 46-50. <https://doi.org/10.32782/dees.7-7>
4. Вербицька, А.В., Дивнич, Г.А., Нагорна, Н.С., & Петрик, О.Л. (2023). Матриця взаємодії ключових стейкхолдерів розвитку соціального підприємництва як детермінанти реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей. *Науковий погляд: економіка та управління*, 4 (84), 86-94. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-666X/2023-84-14>
5. Вербицька, А.В. (2017). *Інтеграція вищої освіти України в європейський освітньо-науковий простір*: монографія. Вид.: О.В. Брагинець.
6. Вербицька, А. (2022). Передумови для розвитку демократичного управління в сфері соціального підприємництва. *Економіка та суспільство*, 43. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-43-31>
7. Галко, В.Ю. (2023). *Ціннісні орієнтації сучасної молоді*: бакалавр. кваліф. робота: 053 «Психологія». Запоріж. нац. ун-т.
8. Головаха, Є., & Жуленьова, О. (2015). Соціальна напруженість і потенціал протесту в українському суспільстві: сучасний стан і динаміка. В. Ворона & М. Шульга (Eds.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 193-202). Інститут соціології НАН України.
9. Голярдик, Н., & Гевко, О. (2023). Дистанційне навчання в умовах війни: виклики та можливості для системи вищої освіти України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки*, 3 (34), 57-72.
10. Дембицька, Н.М., Зубіашвілі, І.К., Лавренко, О.В., & Мельничук, Т.І. (2018). *Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді*: монографія. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
11. Долуда, Л., Назарук, В., & Кірсанова, Ю. (2017). *Соціальне підприємництво. Бізнес-модель. Реєстрація. Оподаткування*. ТОВ «Агентство «Україна».
12. Жуленьова О. (2022). Вплив війни на ціннісні пріоритети. Є. Головаха, & С. Makeєв (Eds.). *Українське суспільство в умовах війни 2022: кол. мон.* (с. 326-336). Інститут соціології НАН України.
13. Ішук, О.В. (2013). *Організаційна культура вищого навчального закладу як чинник становлення професійної ідентичності студентів* [дис. канд. психол. наук]. Запоріж. нац. ун-т.
14. Карамушка, Л.М. (2004). *Психологія освітнього менеджменту*. Либідь.
15. Карамушка, Л.М. (2003). *Психологія управління*. Міленіум.
16. Карамушка, Л.М. (Ред.) (2013). *Психологічні засади організаційного розвитку*: монографія. Імекс-ЛТ.
17. Карамушка, Л.М. (2013). Структура організаційної культури: основні напрямки дослідження. *Актуальні проблеми психології*, 1, 37, 3-6.
18. Карамушка, Л.М., Шевченко, А.М., & Терещенко, К.В. (2015). Організаційна культура освітніх організацій: сутність, структура, функції, типи. *Актуальні проблеми психології*, 1, 42, 3-13.
19. Карамушка, Л.М., & Гнускіна, Г.В. (2018). *Психологія професійного вигорання підприємців*. Логос.
20. Концепція розвитку соціального підприємництва в Україні (проект) (2019). *Organization for Security and Co-operation in Europe*. <http://surl.li/hbafvz>
21. Корнецький, А.О. (2019). *Соціальне підприємництво*: посібник для викладачів курсу. Фамільна друкарня Huss.
22. Красота, О.В., & Андрєєва, В.А. (2021). Соціальне підприємництво як інструмент соціальної інклюзії в умовах економічної невизначеності. *Економіка невизначеності: зміст, оцінювання, регулювання*: колективна монографія. (с. 257-271). ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК».
23. Креденцер, О.В. (2009). *Психологічні умови підготовки підприємців до професійної діяльності у сфері торговельного бізнесу* [дис. канд. психол. наук]. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.
24. Лагодзінська, В.І. (2011). *Формування психологічної готовності підприємців до ведення ділових переговорів* [дис. канд. психол. наук]. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.
25. Левицька, Н.С. (2015). *Особливості економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери* [дис. канд. психол. наук]. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.
26. Моляко, В.О. (1989). *Психологічна готовність до творчої праці*. Знання.
27. Москаленко, В. В. (2008). *Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект*. Український центр політичного менеджменту.
28. Мул, С.А. (2016). *Психологія готовності офіцера-прикордонника до професійної діяльності* [дис. док.

- психол. наук]. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.
29. Нагорна, Н.С. (2022). Дослідження понятійного контуру соціального підприємництва у вітчизняній та зарубіжній літературі. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія: Психологія*, 33 (72), 2, 97-103.
  30. Нагорна, Н.С., & Максьом, К.В. (2023). Особливості індивідуально-психологічних характеристик ветеранів та членів їх сімей як суб'єктів соціального підприємництва. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 18, 61-67.
  31. Нагорна, Н.С. (2022). Міждисциплінарний зміст поняття «партисипація». *Проблеми сучасної психології*, 3, 108-115.
  32. Нагорна, Н.С. (2023). Особливості розвитку соціального підприємництва в умовах воєнного стану. *Психологічні студії*, 2, 146-154.
  33. Нагорна, Н.С. (2023). Роль закладів вищої освіти у підготовці особистості до соціального підприємництва. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 4 (30), 135-147.
  34. Нагорна, Н.С. (2024). Особливості психологічної готовності здобувачів освіти до соціального підприємництва. *Психологічні студії*, 1, 114-120.
  35. Нагорна, Н.С. (2023). Психологічні підходи до аналізу соціального підприємництва. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3 (29), 65-76.
  36. Нагорна, Н.С. (2024). Організаційна культура університету як мезочинник формування психологічної готовності здобувачів освіти до соціального підприємництва. Н.С. Нагорна (ред). *Юність науки – 2024 : збірник тез доповідей XIV Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Чернігів, 24-26 квітня 2024 р.)*, (с. 427-428). НУ «Чернігівська політехніка» .
  37. Нагорна, Н.С. (2022) Соціально-психологічна реінтеграція військовослужбовців, учасників бойових дій та членів їх сімей через залучення до освітніх проєктів. Н.С. Нагорна (ред). *Психологічна допомога обдарованим учням та студентам в умовах воєнного стану: тези доповідей XIV науково-практичного семінару, (Київ, 20 жовтня 2022 р.)*, (с. 28-29). Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.
  38. Нагорна, Н.С. (2024). Чинники психологічної готовності здобувачів освіти до соціального підприємництва. Н.С. Нагорна (ред). *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціально-гуманітарних та поведінкових наук в умовах воєнного стану : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 25 квітня 2024 р.)*, (с. 446-449). ПАУ.
  39. Неприцька, Т.І. (2022). Формування ціннісних орієнтацій в суспільстві в умовах війни: реалії України. *Політичне життя*, 3, 93-97.
  40. *Організація Об'єднаних Націй в Україні* (2024). Офіційний сайт. <http://surl.li/rxlvnp>
  41. Остапенко, А., & Остапенко, В. (2023). Роль колегіальних органів у системі управління закладів вищої освіти. *Osvita, innovatika, praktika*, 11 (6), 32-37.
  42. Пюнтківська, О.Г. (2018). Готовність соціальних працівників до здійснення соціально-психологічної підтримки людей похилого віку. *Актуальні проблеми психології*, 7, 45, 263-272.
  43. Піскурська, Г.В. (2019). Стейкхолдерський підхід у забезпеченні якості вищої освіти. *Збірник «Наукові праці Вищого навчального закладу «Донецький національний технічний університет»*. Серія: «Педагогіка, психологія і соціологія», 1 (24). <http://surl.li/wvugdm>
  44. *Платформа соціальних змін*. (2023). <https://www.social-change.com.ua/>
  45. *Проєкт Закону України «Про ветеранське підприємництво»* (2024). Верховна Рада України. <http://surl.li/eccdxue>
  46. *Проєкт Digital Lab для соціальних підприємців* (2020). Британська Рада в Україні. <http://surl.li/ohwolo>
  47. Рамський, А. (2023). Соціальне підприємництво в Україні: аналіз нормативно-правової бази та перспективи розвитку. *Економіка та суспільство*, 58. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-58-50>
  48. Свинчук, А.А., Корнецький, А.О., Гончарова, М.А., Назарук, В.Я., Гусак, Н.Є., & Туманова, А.А. (2017). *Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін: посібник*. ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ».
  49. *Силабус дисципліни «Соціальне підприємництво»* (2020). Харківський національний технічний університет сільського господарства ім. П. Василенка. <http://surl.li/pzpxk>
  50. Сокур'янська, Л.Г. (2016). Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 37, 213-221.
  51. Столярчук, О., & Сергєєнкова, О. (2019). Формування психологічної готовності студентів до майбутньої професійної діяльності. *Humanitarian. Серія: Психологія*, 42, 1, 164-172.
  52. Стрельбицька С.М. (2016). Психологічна готовність до професійної діяльності майбутніх соціальних працівників у ВНЗ. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*, 69 (2), 147-151.
  53. Фурман, О.Є., & Гірняк, А.Н. (2020). Розвивальна взаємодія в освітньому закладі як сфера психологічного оргвпливу. *Актуальні проблеми психології*, 1, 55, 66-71.
  54. Худякова, Н.Ю. (2008). *Психологічні особливості мотивації підприємницької діяльності* [дис. канд. психол. наук]. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.
  55. Швіндіна, Г.О. (2016). Ідентифікація сутності стратегії організаційного розвитку. *Інтелект XXI*, 6, 153-160.
  56. Яворська, Т.І. (2022). Можливості підприємництва та їх використання в умовах воєнного стану. Т.І. Яворська (ред). *Інноваційний розвиток аграрного сектору економіки в умовах глобальних викликів: зб. наук. праць Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Навчально-наукового*

- інституту бізнесу і фінансів (м. Кам'янець-Подільський, 28 жовтня 2022 р.), (с. 345-350). Подільський державний університет.
57. Basadur, M., Basadur, T., & Licina, G. (2010). Organizational development. *Chapter 31 in the Handbook of Organizational Creativity*. <http://surl.li/jsraav>
  58. Boudreaux, C.J., Nikolaev, B.N., & Klein, P. (2019). Socio-cognitive traits and entrepreneurship: The moderating role of economic institutions. *Journal of Business Venturing*, 34, 1, 178-196.
  59. Del Olmo-García, F., Crecente-Romero, F.J., del Val-Núñez, M.T. *et al.* (2023). Entrepreneurial activity in an environment of digital transformation: an analysis of relevant factors in the euro area. *Humanit Soc Sci Commun*, 10, 755.
  60. Dyvnych, H. (2022). Regulations on social entrepreneurship: european experience. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2, 47-52. <http://surl.li/pxhpxu>
  61. Dyvnych, H., & Verbytska, A., (2023). University strategy on social entrepreneurship development: the potential for veterans' reintegration. *Knowledge, Education, Law, Management*, 4 (56), 208-213.
  62. Edelman, L.F., Manolova, T., Shirokova, G., & Tsukanova, T. (2016). The impact of family support on young entrepreneurs' start-up activities. *Journal of Business Venturing*, 31, 4, 428-448.
  63. Fatoki, O. (2014). The Entrepreneurial Intention of Undergraduate Students in South Africa: The Influences of Entrepreneurship Education and Previous Work Experience. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5, 7, 294-299.
  64. Georgescu, M.-A., & Herman, E. (2020). The Impact of the Family Background on Students' Entrepreneurial Intentions: An Empirical Analysis. *Sustainability*, 12 (11), 4775. <https://doi.org/10.3390/su12114775>
  65. Jalil, M.F., Ali, A., & Kamarulzaman, R. (2023). The influence of psychological capital and social capital on women entrepreneurs' intentions: the mediating role of attitude. *Humanit Soc Sci Commun*, 10, 393. <http://surl.li/ibjpmq>
  66. Junior Achievement Україна (2024). *Сайт програми розвитку підприємницьких навичок*. <http://surl.li/dccwzy>
  67. Huang, Y., Wu, S., Chen, C. *et al.* (2024). Similar but yet different: individual cognitive traits and family contingencies as antecedents of intrapreneurship and self-employment. *Humanit Soc Sci Commun*, 11, 657. <http://surl.li/bwjemt>
  68. Kraus, K., Kraus, N., & Maslov, A. (2023). Соціальне підприємництво крізь призму соціальних інновацій в умовах євроінтеграції та глобальної конвергенції. *Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій*, 2, (12), 4-20.
  69. Lysenko, I., Verbytska, A., Novomlynets, O., Stepenko, S., & Dyvnych, H. (2023). Analysis of Online Learning Issues within the Higher Education Quality Assurance Frame: 'Pandemic Lessons' to Address the Hard Time Challenges. *Education Sciences*, 13, 12, 10.3390/educsci13121193
  70. Mawardi, M.K., & Sahputri, R.A.M. (2022). The effect of entrepreneurship education and family entrepreneurship on student entrepreneurship intention. *Jurnal Aplikasi Manajemen*, 20, 2, 445-460
  71. McLean, G.N. (2006). *Organization Development: Principles, Processes, Performance*. Berrett-Koehler Publishers.
  72. Mgueraman, A., & Abboubi, M.EL. (2024). The impact of social capital on the intention of Moroccan university students to engage in social entrepreneurship. *Social Enterprise Journal*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/SEJ-02-2024-0020>
  73. Miralles, F., Giones, F., & Gozun, B. (2017). Does direct experience matter? Examining the consequences of current entrepreneurial behavior on entrepreneurial intention. *Int Entrep Manag J*, 13, 881-903. <https://doi.org/10.1007/s11365-016-0430-7>
  74. Nahorna, N. (2024). Peculiarities of veterans' psychological training for social entrepreneurship. In *Traditional and innovative scientific research: domestic and foreign experience*. (pp. 286-315). Baltija Publishing.
  75. Revko, A. (2022). Crowdfunding jako narzędzie kształtowania kapitału społecznego i rozwoju przedsiębiorczości społecznej w regionie w warunkach cyfryzacji. *Rynek Pracy*, 183, 4, 62-72
  76. *School of ME: Школа усвідомленого підприємництва*. (2023). <http://surl.li/ndvyl>
  77. Shinnar, R.S., Hsu, D.K., Powell, B.C., & Zhou, H. (2018). Entrepreneurial intentions and start-ups: Are women or men more likely to enact their intentions? *International Small Business Journal*, 36 (1), 60-80. <http://surl.li/zugdyw>
  78. Steiner, S.D., & D.D. Brock (2024). Social Entrepreneurship Education: A Unique Opportunity in a Changing Educational Landscape. *De Gruyter Handbook of Social Entrepreneurship* (pp.461-488). Walter de Gruyter GmbH & Co KG.
  79. Tihic, M., Pritchard, A.J., McKelvie, A., & Maury, R.V. (2024). Entrepreneurship Education and its Role in Transitional Entrepreneurship as Veterans Transition From Military to Civilian Life. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, February. 10.1177/25151274241232357
  80. Vázquez-Parra, J.C., García-González, A., & Ramírez-Montoya, M.S. (2021). Social entrepreneurship competency: an approach by discipline and gender. *Journal of Applied Research in Higher Education*, 13, 5, 1357-1373.
  81. Verbytska, A., Nahorna, N., & Dyvnych, H. (2024). Participatory Model of Social Entrepreneurship Development as a Determinant of Veterans' and their Family Members' Reintegration: Theoretical Framework. *Baltic Journal of Economic Studies*, 10, 2, 51-59.
  82. Yang, Q., Al Mamun, A., Long, S. *et al.* (2024). The effect of environmental values, beliefs, and norms on social entrepreneurial intentions among Chinese university students. *Humanit Soc Sci Commun*, 11, 978. <http://surl.li/myhsac>

References

1. Chernihiv region development agency. (2023). <http://surl.li/ndvzi> [In Ukrainian]
2. Byelov, D.M., & Forkosh, E.R. (2022). Sotsialne pidpryyemnytstvo [Social entrepreneurship]. *Elektronne naukove vydannya «Analitichno-porivnyalne pravoznavstvo»*, 6, 127-130. [In Ukrainian]
3. Verbytska, A. (2023). Vidpovidnist marketyngovykh instrumentiv za stadiamy zhyttyevogo tsykladu startapu [Correspondence of marketing to stages of the startup life cycle]. *Tsyfrova ekonomika ta ekonomichna bezpeka*, 7(7), 46-50. <https://doi.org/10.32782/dees.7-7> [In Ukrainian]
4. Verbytska, A.V., Dyvnych, G.A., Nagorna, N.S., & Petryk, O.L. (2023). Matrytsya vzayemodii klyuchovykh steikkholderiv rozvytku sotsialnogo pidpryyemnytstva yak determinanty reintegratsii viiskovosluzhbovtiv, veteraniv ATO/OOS ta chleniv yikh simei [Matrix of interaction of key stakeholders in the development of social entrepreneurship as determinants of reintegration of military personnel, war veterans and their family members]. *Naukovi poglyad: ekonomika ta upravlinnya*, 4(84), 86-94 <https://doi.org/10.32782/2521-666X/2023-84-14> [In Ukrainian]
5. Verbytska, A.V. (2017). *Integratsia vyschoi osvity Ukrainy v yevropeyskyi osvitno-naukovyi prostir [Integration of higher education of Ukraine into the European educational and scientific space]*. Vyd.: O.V. Bragynets. [In Ukrainian]
6. Verbytska, A. (2022). Peredumovy dlya rozvytku demokratychnogo upravlinnya v sferi sotsialnogo pidpryyemnytstva [Prerequisites for the development of democratic management in social entrepreneurship]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 43. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-43-31> [In Ukrainian]
7. Galko, V.Yu. (2023). *Tsinnisni oriyentatsii suchasnoi molodi [Value orientations of modern youth]*. Zaporizhia National University. [In Ukrainian]
8. Golovakha, Ye., & Zhulenkova, O. (2015). Sotsialna napruzhenist i potentsial protestu v ukrainskomu suspilstvi: suchasnyi stan i dynamika [Social tension and protest potential in Ukrainian society: current state and dynamics]. V. Vorona & M. Shulga (Eds.), *Ukrainske suspilstvo: monitoryng sotsialnykh zmin* (s. 193-202). Institute of Sociology. [In Ukrainian]
9. Golyardyk, N., & Gevko, O. (2023). Dystantsiine navchannya v umovakh viiny: vyklyky ta mozhlyvosti dlya systemy vyschoi osvity Ukrainy [Distance learning in the conditions of war: challenges and opportunities for higher education system in Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seria: pedagogichni nauky*, 3(34), 57-72. [In Ukrainian]
10. Dembytska, N.M., Zubiashvili, I.K., Lavrenko, O.V., & Melnychuk, T.I. (2018). *Sotsialno-psykhologichne zabezpechennya ekonomichnoi sotsializatsii molodi: monografia [Social and psychological provision of economic socialization of youth]*. G.S. Kostyuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
11. Doluda, L., Nazaruk, V., & Kirsanova, Yu. (2017). *Sotsialne pidpryyemnytstvo. Biznes-model. Reestratsia. Opodatkuvannya [Social entrepreneurship. Business model. Registration. Taxation]*. TOV «Agentstvo «Ukraina». [In Ukrainian]
12. Zhulyenkova, O. (2022). Vplyv viiny na tsinnisni priorityety [The impact of war on value priorities]. Ye. Golovakha, & S. Makeev (Eds.). *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny 2022: kol. mon.* (pp. 326-336). Institute of Sociology. [In Ukrainian]
13. Ischuk, O.V. (2013). *Organizatsiina kultura vyschogo navchalnogo zakladu yak chynnyk stanovlennya profesiinoi identychnosti studentiv [Organizational culture of a higher educational institution as a factor in the formation of students' professional identity]*. Zaporizhia National University. [In Ukrainian]
14. Karamushka, L.M. (2004). *Psykhologia osvitnogo menedzhmentu [Psychology of education management]*. Lybid. [In Ukrainian]
15. Karamushka, L.M. (2003). *Psykhologia upravlinnya [Management psychology]*. Milenium. [In Ukrainian]
16. Karamushka, L.M. (Ed.) (2013). *Psykhologichni zasady organizatsiinogo rozvytku [Psychological principles of organizational development]*. Imeks-LT. [In Ukrainian]
17. Karamushka, L.M. (2013). Struktura organizatsiinoi kultury: osnovni napryamky doslidzhennya [Structure of organizational culture: main areas of research]. *Aktualni problemy psykhologii*, 1, 37, 3-6. [In Ukrainian]
18. Karamushka, L.M., Shevchenko, A.M., & Tereschenko, K.V. (2015). Organizatsiina kultura osvitnikh organizatsii: sutnist, struktura, funktsii, typy [Organizational culture of educational organizations: essence, structure, functions, types]. *Aktualni problemy psykhologii*, 1, 42, 3-13. [In Ukrainian]
19. Karamushka, L.M., & Gnuskina, G.V. (2018). *Psykhologia profesiinogo vygorannya pidpryyemtsiv [Psychology of professional burnout of entrepreneurs]*. Logos. [In Ukrainian]
20. Kontseptsia rozvytku sotsialnogo pidpryyemnytstva v Ukraini (proyekt) [Concept of development of social entrepreneurship in Ukraine (project)]. (2019). *Organization for Security and Co-operation in Europe*. <http://surl.li/hbafvz> [In Ukrainian]
21. Kornetskyi, A.O. (2019). *Sotsialne pidpryyemnytstvo: posibnyk dlya vykladachiv kursu [Social entrepreneurship: a guide for course instructors]*. Huss. [In Ukrainian]
22. Krasota, O.V., & Andryeyeva, V.A. (2021). Sotsialne pidpryyemnytstvo yak instrument sotsialnoi inklyuzii v umovakh ekonomichnoi nevyznachenosti [Social entrepreneurship as a tool of social inclusion in conditions of economic uncertainty]. *Ekonomika nevyznachenosti: zmist, otsinyuvannya, reguluyuvannya: kolektyvna monografia*.

- (pp. 257-271). VNZ «Universytet ekonomiky ta prava «KROK». [In Ukrainian]
23. Kredentser, O.V. (2009). *Psyhologichni umovy pidgotovky pidpryyemtsiv do profesiinoi dialnosti u sferi torgivelnogo biznesu [Psychological conditions of training entrepreneurs for professional activities in trading business]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
  24. Lagodzinska, V.I. (2011). *Formuvannya psyhologichnoi gotovnosti pidpryyemtsiv do vedennya dilovykh peregovoriv [Formation of psychological readiness of entrepreneurs for conducting business negotiations]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
  25. Levytska, N.S. (2015). *Osoblyvosti ekonomichnoi sotsializatsii maibutnikh fakhivtsiv sotsialnoi sfery [Features of economic socialization of future specialists in social sphere]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
  26. Molyako, V.O. (1989). *Psyhologichna gotovnist do tvorchoi pratsi [Psychological readiness for creative work]*. Znannya. [In Ukrainian]
  27. Moskalenko, V. V. (2008). *Ekonomichna sotsializatsia molodi: sotsialno-psyhologichnyi aspekt [Economic socialization of youth: socio-psychological aspect]*. Ukrainian Center For Political Management. [In Ukrainian]
  28. Mul, S.A. (2016). *Psyhologia gotovnosti ofitsera-prykordonnyka do profesiinoi dialnosti [Psychology of a border guard officers' readiness for professional activities]*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
  29. Nagorna, N.S. (2022). *Doslidzhennya ponyatiinogo konturu sotsialnogo pidpryyemnytstva u vitchyznyanii ta zarubizhnii literaturi [Study of the conceptual outline of social entrepreneurship in Ukrainian and foreign literature]*. *Vcheni zapysky Tavriiskogo natsionalnogo universytetu im. V.I. Vernadskogo. Seria: Psyhologia, 33(72), 2, 97-103*. [In Ukrainian]
  30. Nagorna, N.S., & Maksom, K.V. (2023). *Osoblyvosti indyvidualno-psyhologichnykh kharakterystyk veteraniv ta chleniv yikh simei yak subyektiv sotsialnogo pidpryyemnytstva [Peculiarities of individual and psychological characteristics of veterans and their family members as social entrepreneurs]*. *Visnyk Lvivskogo universytetu. Seria psyhologichni nauky, 18, 61-67*. [In Ukrainian]
  31. Nagorna, N.S. (2022). *Mizhdystyplinarnyi zmist ponyattya «partysypatsia» [Interdisciplinary content of the concept of "participation"]*. *Problemy suchasnoi psyhologii, 3, 108-115*. [In Ukrainian]
  32. Nagorna, N.S. (2023). *Osoblyvosti rozvytku sotsialnogo pidpryyemnytstva v umovakh voyennogo stanu [Features of the development of social entrepreneurship under martial law]*. *Psyhologichni studii, 2, 146-154*. [In Ukrainian]
  33. Nagorna, N.S. (2023). *Rol zakladiv vyschoi osvity u pidgotovtsi osobystosti do sotsialnogo pidpryyemnytstva [The role of higher education institutions in preparing individuals for social entrepreneurship]*. *Organizatsiina psyhologia. Ekonomichna psyhologia, 4(30), 135-147*. [In Ukrainian]
  34. Nagorna, N.S. (2024). *Osoblyvosti psyhologichnoi gotovnosti zdobuvachiv osvity do sotsialnogo pidpryyemnytstva [Features of psychological readiness of students for social entrepreneurship]*. *Psyhologichni studii, 1, 114-120*. [In Ukrainian]
  35. Nagorna, N.S. (2023). *Psyhologichni pidkhody do analizu sotsialnogo pidpryyemnytstva [Psychological approaches to the analysis of social entrepreneurship]*. *Organizatsiina psyhologia. Ekonomichna psyhologia, 2-3(29), 65-76*. [In Ukrainian]
  36. Nagorna, N.S. (2024). *Organizatsiina kultura universytetu yak mezochynnyk formuvannya psyhologichnoi gotovnosti zdobuvachiv osvity do sotsialnogo pidpryyemnytstva [The organizational culture of the university as a meso-factor in the formation of psychological readiness of students for social entrepreneurship]*. N.S. Nagorna (Ed.). *Yunist nauky – 2024 : zbirnyk tez dopovidei KhIV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv, aspirantiv i molodykh vchenykh (Chernihiv, April 24-26, 2024)*, (pp. 427-428). National University «Chernigivska politehnika». [In Ukrainian]
  37. Nagorna, N.S. (2022) *Sotsialno-psyhologichna reintegratsia viiskovosluzhbovtsiv, uchasnykiv boiovykh dii ta chleniv yikh simei cherez zaluchennya do osvitnikh proyektiv [Socio-psychological reintegration of servicemen, combatants and their family members through their involvement in educational projects]*. N.S. Nagorna (Ed.). *Psyhologichna dopomoga obdarovanyim uchnyam ta studentam v umovakh voyennogo stanu: tezy dopovidei KhIV naukovo-praktychnogo seminaru, (Kyiv, October 20, 2022)*, (pp. 28-29). G.S. Kostiuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
  38. Nagorna, N.S. (2024). *Chynnyky psyhologichnoi gotovnosti zdobuvachiv osvity do sotsialnogo pidpryyemnytstva [Factors in students' psychological readiness for social entrepreneurship]*. N.S. Nagorna (Ed.). *Aktualni pytannya teorii ta praktyky v galuzi prava, osvity, sotsialno-gumanitarnykh ta povedinkovykh nauk v umovakh voyennogo stanu : materialy II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Chernihiv, April 25, 2024)*, (pp. 446-449). PAU. [In Ukrainian]
  39. Neprytska, T.I. (2022). *Formuvannya tsinnisnykh oriyentatsii v suspilstvi v umovakh viiny: realii Ukrainy [Formation of value orientations in society in conditions of war: the realities of Ukraine]*. *Politychne zhyttya, 3, 93-97*. [In Ukrainian]
  40. *United Nations in Ukraine*. (2024). <http://surl.li/rxlvnp> [In Ukrainian]
  41. Ostapenko, A., & Ostapenko, V [38]. (2023). *Rol kolegiialnykh organiv u systemi upravlinnya zakladiv vyschoi osvity [The role of collegial bodies in the management system of higher education institutions]*. *Osvita, innovatika, praktika, 11(6), 32-37*. [In Ukrainian]
  42. Piontkivska, O.G. (2018). *Gotovnist sotsialnykh pratsivnykiv do zdiisnennya sotsialno-psyhologichnoi*

- pidtrymky lyudei pokhylogo viku [Readiness of social workers to provide social and psychological support to the elderly]. *Aktualni problemy psykhologii*, 7, 45, 263-272. [In Ukrainian]
43. Piskurska, G.V. (2019). Steikholderskyi pidkhid u zabezpechenni yakosti vyschoi osvity [Stakeholder approach in promoting the quality of higher education]. *Zbirnyk «Naukovi pratsi Vyschogo navchalnogo zakladu «Donetskyi natsionalnyi tekhnichnyi universytet». Seria: «Pedagogika, psykhologia i sotsiologia», 1(24)*. <http://surl.li/wvugdm> [In Ukrainian]
44. *Social changes platform*. (2023). <https://www.social-change.com.ua/> [In Ukrainian]
45. *Proyekt Zakonu Ukrainy «Pro veteranske pidpryyemnytstvo» [Draft Law of Ukraine "On Veteran Entrepreneurship"]*. (2024). Verkhovna Rada Ukrainy. <http://surl.li/ecdxye> [In Ukrainian]
46. *Proyekt Digital Lab dlya sotsialnykh pidpryyemtsiv [Digital Lab project for social entrepreneurs]*. (2020). Brytanska Rada v Ukraini. <http://surl.li/ohwolo> [In Ukrainian]
47. Ramskyi, A. (2023). Sotsialne pidpryyemnytstvo v Ukraini: analiz normatyvno-pravovoi bazy ta perspektyvy rozvytku [Social entrepreneurship in Ukraine: analysis of the legal framework and prospects for development]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 58. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-58-50> [In Ukrainian]
48. Svyinchuk, A.A., Kornetskyi, A.O., Goncharova, M.A., Nazaruk, V.Ya., Gusak, N.Ye., & Tumanova, A.A. (2017). *Sotsialne pidpryyemnytstvo: vid ideyi do suspilnykh zmin [Social entrepreneurship: from idea to social change]*. TOV «PIDPRYYEMSTVO «VI EN EI». [In Ukrainian]
49. *Sylabus dystsyplyny «Sotsialne pidpryyemnytstvo» [Syllabus of the discipline "Social entrepreneurship"]*. (2020). Kharkivskyi natsionalnyi tekhnichnyi universytet silskogo gospodarstva im. P. Vasylenka. <http://surl.li/pzpxk> [In Ukrainian]
50. Sokuryanska, L.G. (2016). Dynamika tsinnisnykh oriyentatsii studentskoi ta shkilnoi molodi Ukrainy: vid tsinnosti radyanskykh do yevropeyskykh [Dynamics of value orientations of university and high school students in Ukraine: from Soviet to European values]. *Visnyk Kharkivskogo natsionalnogo universytetu imeni V.N. Karazina. Seria «Sotsiologichni doslidzhennya suchasnogo suspilstva: metodologia, teoria, metody», 37*, 213-221. [In Ukrainian]
51. Stolyarchuk, O., & Sergeyeyenkova, O. (2019). Formuvannya psykholoichnoi gotovnosti studentiv do maibutnoi profesiinoi dialnosti [Formation of students' psychological readiness for future professional activities]. *Humanitarium. Seria: Psykhologia*, 42(1), 164-172. [In Ukrainian]
52. Strelbytska, S.M. (2016). Psykholoichna gotovnist do profesiinoi dialnosti maibutnykh sotsialnykh pratsivnykiv u VNZ [Psychological readiness for profession of future social workers at universities]. *Zbirnyk naukovykh prats Khersonskogo derzhavnogo universytetu. Pedagogichni nauky*, 69(2), 147-151. [In Ukrainian]
53. Furman, O.Ye., & Gimyak, A.N. (2020). Rozvyvalna vzayemodia v osvitnomu zakladi yak sfera psykholoichnogo orgvplyvu [Developmental interaction in an educational institution as a sphere of psychological organizational influence]. *Aktualni problemy psykhologii*, 1(55), 66-71. [In Ukrainian]
54. Khudyakova, N.Yu. (2008). *Psykholoichni osoblyvosti motyvatsii pidpryyemnytskoi dialnosti* [Psychological features of entrepreneurial motivation]. G.S. Kostiuk Institute of Psychology. [In Ukrainian]
55. Shvindina, G.O. (2016). *Identyfikatsia sutnosti strategii organizatsiinogo rozvytku [Identification of the essence of the organizational development strategy]*. *Intelekt KhKhI*, 6, 153-160. [In Ukrainian]
56. Yavorska, T.I. (2022). Mozhlyvosti pidpryyemnytstva ta yikh vykorystannya v umovakh voyennogo stanu [Opportunities for entrepreneurship under martial law]. T.I. Yavorska (Ed.). *Innovatsiyni rozvytok agrarnogo sektoru ekonomiky v umovakh globalnykh vyklykiv: zb. nauk. prats Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii, prysvyachenoj 50-richchyu Navchalno-naukovogo instytutu biznesu i finansiv (Kamyanets-Podilskyi, October 28, 2022)*, (pp. 345-350). Podilskyi derzhavnyi universytet. [In Ukrainian]
57. Basadur, M., Basadur, T., & Licina, G. (2010). Organizational development. *Chapter 31 in the Handbook of Organizational Creativity*. <http://surl.li/jsraav>
58. Boudreaux, C.J., Nikolaev, B.N., & Klein, P. (2019). Socio-cognitive traits and entrepreneurship: The moderating role of economic institutions. *Journal of Business Venturing*, 34(1), 178-196.
59. Del Olmo-García, F., Crecente-Romero, F.J., del Val-Núñez, M.T. et al. (2023). Entrepreneurial activity in an environment of digital transformation: an analysis of relevant factors in the euro area. *Humanit Soc Sci Commun*, 10, 755.
60. Dyvnych, H. (2022). Regulations on social entrepreneurship: european experience. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2, 47-52. <http://surl.li/pxhpxu>
61. Dyvnych, H., & Verbytska, A., (2023). University strategy on social entrepreneurship development: the potential for veterans' reintegration. *Knowledge, Education, Law, Management*, 4(56), 208-213.
62. Edelman, L.F., Manolova, T., Shirokova, G., & Tsukanova, T. (2016). The impact of family support on young entrepreneurs' start-up activities. *Journal of Business Venturing*, 31(4), 428-448.
63. Fatoki, O. (2014). The Entrepreneurial Intention of Undergraduate Students in South Africa: The Influences of Entrepreneurship Education and Previous Work Experience. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(7), 294-299.
64. Georgescu, M.-A., & Herman, E. (2020). The Impact of the Family Background on Students' Entrepreneurial Intentions: An Empirical Analysis. *Sustainability*, 12(11), 4775. <https://doi.org/10.3390/su12114775>
65. Jalil, M.F., Ali, A., & Kamarulzaman, R. (2023). The influence of psychological capital and social capital on women entrepreneurs' intentions: the mediating role of attitude. *Humanit Soc Sci Commun*, 10, 393. <http://surl.li/ibjpmq>
66. Junior Achievement Ukraine. (2024). <http://surl.li/dccwzy>

67. Huang, Y., Wu, S., Chen, C. *et al.* (2024). Similar but yet different: individual cognitive traits and family contingencies as antecedents of intrapreneurship and self-employment. *Humanit Soc Sci Commun*, 11, 657. <http://surl.li/bwjemt>
68. Kraus, K., Kraus, N., & Maslov, A. (2023). Соціальне підприємництво крізь призму соціальних інновацій в умовах євроінтеграції та глобальної конвергенції. *Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій*, 2, (12), 4-20.
69. Lysenko, I., Verbytska, A., Novomlynets, O., Stepenko, S., & Dyvnych, H. (2023). Analysis of Online Learning Issues within the Higher Education Quality Assurance Frame: ‘Pandemic Lessons’ to Address the Hard Time Challenges. *Education Sciences*, 13, 12, 10.3390/educsci13121193
70. Mawardi, M.K., & Sahputri, R.A.M. (2022). The effect of entrepreneurship education and family entrepreneurship on student entrepreneurship intention. *Jurnal Aplikasi Manajemen*, 20(2), 445-460
71. McLean, G.N. (2006). *Organization Development: Principles, Processes, Performance*. Berrett-Koehler Publishers.
72. Mgueraman, A., & Abboubi, M.EL. (2024). The impact of social capital on the intention of Moroccan university students to engage in social entrepreneurship. *Social Enterprise Journal*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/SEJ-02-2024-0020>
73. Miralles, F., Giones, F., & Gozun, B. (2017). Does direct experience matter? Examining the consequences of current entrepreneurial behavior on entrepreneurial intention. *Int Entrep Manag J*, 13, 881–903. <https://doi.org/10.1007/s11365-016-0430-7>
74. Nahorna, N. (2024). Peculiarities of veterans’ psychological training for social entrepreneurship. In *Traditional and innovative scientific research: domestic and foreign experience*. (pp. 286-315). Baltija Publishing.
75. Revko, A. (2022). Crowdfunding jako narzędzie kształtowania kapitału społecznego i rozwoju przedsiębiorczości społecznej w regionie w warunkach cyfryzacji. *Rynek Pracy*, 183(4), 62-72
76. *School of ME: Школа усвідомленого підприємництва*. (2023). <http://surl.li/ndvyl>
77. Shinnar, R.S., Hsu, D.K., Powell, B.C., & Zhou, H. (2018). Entrepreneurial intentions and start-ups: Are women or men more likely to enact their intentions? *International Small Business Journal*, 36(1), 60-80. <http://surl.li/zugdyw>
78. Steiner, S.D., & D.D. Brock (2024). Social Entrepreneurship Education: A Unique Opportunity in a Changing Educational Landscape. *De Gruyter Handbook of Social Entrepreneurship* (pp.461-488). Walter de Gruyter GmbH & Co KG.
79. Tihic, M., Pritchard, A.J., McKelvie, A., & Maury, R.V. (2024). Entrepreneurship Education and its Role in Transitional Entrepreneurship as Veterans Transition From Military to Civilian Life. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*. February. 10.1177/25151274241232357
80. Vázquez-Parra, J.C., García-González, A., & Ramírez-Montoya, M.S. (2021). Social entrepreneurship competency: an approach by discipline and gender. *Journal of Applied Research in Higher Education*, 13(5), 1357-1373.
81. Verbytska, A., Nahorna, N., & Dyvnych, H. (2024). Participatory Model of Social Entrepreneurship Development as a Determinant of Veterans' and their Family Members' Reintegration: Theoretical Framework. *Baltic Journal of Economic Studies*, 10(2), 51-59.
82. Yang, Q., Al Mamun, A., Long, S. *et al.* (2024). The effect of environmental values, beliefs, and norms on social entrepreneurial intentions among Chinese university students. *Humanit Soc Sci Commun*, 11, 978. <http://surl.li/myhsac>

Відомості про автора

Нагорна Надія Сергіївна, кандидатка психологічних наук, доцентка, декан факультету соціальних технологій, оздоровлення та реабілітації, Національний університет «Чернігівська політехніка», Чернігів, Україна.

Nahorna, Nadiia. PhD, Associate Professor, Dean of Faculty of Social Technologies, Health and Rehabilitation, Chernihiv Polytechnic National University, Chernihiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9988-7750>

E-mail: lev.nadiya@yahoo.com

Отримано 26 серпня 2024 р.
Рецензовано 16 вересня 2024 р.
Прийнято 19 вересня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.14>
УДК 005.322:004

Rostyslav Chayka

THE BIG FIVE PERSONALITY TRAITS AND THEIR VARIATIONS ACROSS IT JOB POSITIONS

Chayka, Rostyslav. *The Big Five Personality Traits and Their Variations Across IT Job Positions.*

Introduction. This study explores the variations in the Big Five personality traits – Openness, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, and Neuroticism – across different job positions in the IT industry.

Aim. To investigate how the Big Five personality traits differ across various job roles within the IT sector.

Method. 155 IT professionals from management, software development, data science, human resources, and other roles participated in this study. The Big Five traits were assessed using the BFI-2-XS questionnaire, and Multivariate Analysis of Variance (MANOVA) was employed to analyze the data.

Results. Significant differences in personality profiles were observed across job roles. Data Scientists exhibited the highest levels of Openness, while Management and HR professionals scored higher on Conscientiousness and Extraversion. No significant differences were found in Agreeableness and Neuroticism across the job positions.

Conclusion. The findings provide valuable insights into how personality traits align with specific job demands in the IT industry, offering practical implications for recruitment, team composition, and career development strategies.

Key words: personality traits, big five personality traits, IT job roles, personality profiling, vocational characteristics, MANOVA.

Чайка Ростислав. Особистісні риси «Велика п'ятірка» та їхні варіації стосовно спеціальностей в ІТ-індустрії.

Вступ. У представленому дослідженні проаналізовано варіації рис особистості Великої п'ятірки – відкритість, сумлінність, екстраверсія, приємність і невротизм – у різних спеціалістів в ІТ-індустрії.

Мета дослідження полягала в дослідженні того, чим особистісні риси Великої п'ятірки відрізняються між різними посадами в ІТ-секторі.

Метод. У дослідженні взяли участь 155 ІТ-фахівців зі сфери управління, розробки програмного забезпечення, науки про дані, управління персоналом та інших посад. Ознаки великої п'ятірки оцінювали за допомогою опитувальника BFI-2-XS, а для аналізу даних використовували багатofакторний дисперсійний аналіз (MANOVA).

Результати. Значні відмінності в особистісних профілях спостерігалися у різних спеціальностях. Фахівці з обробки даних продемонстрували найвищий рівень відкритості, тоді як спеціалісти з менеджменту та управління персоналом отримали вищі бали за сумлінністю та екстраверсією. Не було виявлено жодних істотних відмінностей у приязності та невротизмі у представників різних спеціальностей.

Висновки. Отримані результати дають цінну інформацію про те, як особистісні риси узгоджуються з конкретними вимогами роботи в ІТ-індустрії, які можуть бути використані для підбору персоналу, створення команди та розробки стратегій розвитку кар'єри.

Ключові слова: особистісні риси, особистісні риси «Велика п'ятірка», ІТ робочі ролі, особистісний профіль, професійні характеристики, Багатofакторний Дисперсійний Аналіз MANOVA.

Introduction.

The Big Five personality traits – Openness, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, and Neuroticism – provide a comprehensive framework for understanding individual differences in behavior, motivation, and interpersonal interactions. These traits are beneficial for analyzing how personality influences job performance, job satisfaction, and career success across various industries, including the fast-paced and evolving field of information technology (IT) (Costa & McCrae, 1992; Barrick & Mount, 1991). The IT industry, characterized by rapid innovation and a diverse range of roles, offers a unique context for exploring how these personality traits vary across different job positions and how they can impact employee effectiveness and organizational success (Lounsbury et al., 2014).

The Big Five model has been widely validated and applied in occupational psychology, with research consistently demonstrating its relevance to workplace outcomes. Higher levels of Conscientiousness, for example, are associated with enhanced job performance and organizational commitment, while Extraversion is frequently linked to leadership success and team-oriented roles (Barrick & Mount, 1991; Judge et al., 2002). Openness has been found to predict adaptability and creativity, which are increasingly important in technical and analytical roles within IT, where innovation is key (Lounsbury et al., 2014; McCrae & Costa, 1997). In contrast, Neuroticism often negatively correlates with job performance, as individuals with high neurotic tendencies may struggle to cope with high-pressure work environments, a common challenge in IT sectors (Judge et al., 2002).

Several theoretical models explain why different job roles attract individuals with particular personality traits. Holland's vocational choice theory (1966, 1985) suggests that individuals are drawn to careers that align with their personalities, resulting in a match between personal characteristics and job demands. Similarly, Schneider's Attraction-Selection-Attrition (ASA) model (1987) posits that organizations tend to attract, select, and retain individuals whose personality traits fit the specific role requirements well. Over time, this process leads to homogeneity within roles, where certain traits become more common among individuals in similar positions (Satterwhite et al., 2009).

In the IT industry, different roles require distinct skill sets and interpersonal abilities (Barrick et al., 2003). For instance, management and team leadership roles benefit from individuals high in Extraversion and Agreeableness, as these traits are crucial for collaboration, communication, and motivating others. On the other hand, technical roles such as software development and data science often demand high levels of Openness and Conscientiousness, traits that support creativity, problem-solving, and attention to detail (Barrick & Mount, 1991; Lounsbury et al., 2014). Understanding these variations in personality across roles can provide organizations with better strategies for recruiting, team-building, and assigning tasks based on individual strengths.

Despite the well-established link between personality traits and job performance, there is still a limited understanding of how the Big Five personality traits manifest across specific IT job roles. Most research has focused on general job performance without delving deeply into how particular traits align with the specific requirements of different IT roles. This gap in the literature presents a significant opportunity to explore how personality traits influence role fit and success in the IT industry. Addressing this gap can lead to a better understanding of aligning personality traits with job demands, ultimately enhancing individual performance and team effectiveness.

By examining variations in the Big Five personality traits across a range of IT roles, we aim to provide organizations with practical insights into how they can optimize recruitment, tailor employee development programs, and create more effective teams by aligning personality traits with job roles. This research also contributes to the broader field of organizational psychology, offering a nuanced understanding of how personality traits shape career outcomes and organizational performance in a rapidly evolving industry.

The findings from this study will not only fill a critical gap in the literature but also provide actionable recommendations for IT companies. Organizations can improve job role assignments,

enhance team dynamics, and foster an environment that leverages employees' natural strengths by understanding the personality profiles best suited to different roles. This approach can lead to higher job satisfaction, better performance, and improved organizational outcomes in the highly competitive IT sector.

Research aim.

The primary goal of this research is to investigate the differences in the Big Five personality traits – Openness, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, and Neuroticism – across various job roles within the IT industry. By examining how these traits manifest in different positions, such as management, software development, quality assurance, and others, the study aims to provide insights into how personality profiles align with job demands.

Research tasks:

1. Assess the overall distribution of the Big Five personality traits within the IT industry across different job roles.

2. Perform statistical analyses, including Multivariate Analysis of Variance (MANOVA), to identify significant differences in Big Five personality traits between job roles such as management, software development, quality assurance, and others.

3. Investigate which specific Big Five traits (e.g., Conscientiousness, Extraversion) are most distinct between job positions and how these differences align with the expected demands of the roles.

4. Based on the findings, offer recommendations on how organizations can utilize personality assessments to improve hiring, team formation, and job role assignments in the IT industry.

Methods and research design.

Procedure.

The study was part of a larger research project conducted between October 2023 and January 2024. A total of 155 IT professionals participated, representing various roles and levels of experience within the IT industry. Recruitment was carried out through email invitations and active engagement in IT-related and project management Telegram channels.

Data were collected via an online survey platform, which provided participants with easy access and ensured full confidentiality of responses. All participants voluntarily provided informed consent before completing the survey. To encourage participation, respondents who completed the survey were offered free attendance at one of three online events or a training session to improve career decision-making skills.

Sample.

The sample consisted of 155 IT professionals with a mean age of 35. Of the respondents, 44.5% were male. Regarding marital status, 58.1% of the participants were married, 16.1% were in civil partnerships, 7.1% were divorced, and 14.2% were single. 87.1% had higher education degrees, 8.4% held a PhD, and 4.5% had incomplete higher or secondary education. The participants had an average of 9.72 years of work experience in the IT field.

Most respondents worked in service- or product-based IT companies (49.7%) (37.4%). Regarding employment status, 88.4% were full-time employees, 5.2% worked part-time, and 2.6% were freelancers.

Measures.

Big Five Personality Traits. To assess the personality traits of participants, the study utilized the Ukrainian version of the 15-item Big Five Inventory-2 (BFI-2-XS) (Soto & John, 2017), adapted and translated by Klimanska and Haletska (2019). This inventory measures five broad dimensions of personality, with three specific sub-facets within each dimension. Participants rated their agreement with statements that completed the phrase "I am someone who..." using a 5-point Likert scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree). For example, one of the items was phrased as "I often feel tense."

The five personality dimensions assessed were:

- Neuroticism is indicated by tendencies toward moodiness and emotional variability (e.g., "I often feel tense").
- Extraversion is highlighted by sociability and an outgoing nature.
- Openness characterized by curiosity about various subjects and new experiences.
- Agreeableness, reflecting compassion, kindness, and cooperation.
- Conscientiousness exemplified by reliability, responsibility, and consistency.

Where necessary, items were reverse-scored, and the average score for each trait was calculated. Higher averages indicated a stronger presence of the respective trait.

The reliability of the scales varied, with Cronbach's alpha values ranging from 0.60 for traits like intellectual curiosity to 0.89 for neuroticism. Other sub-facets, such as assertiveness and depression-related items, had lower reliability, ranging from 0.44 to 0.72, demonstrating the inventory's utility in capturing diverse aspects of personality across a wide range of traits.

Results and discussion.

Descriptive Statistics for Big Five Personality Traits Across Job Positions.

Table 1 presents the frequency analysis of the different job positions represented in the sample. The sample consists of 155 IT professionals from various roles within the industry. Management positions comprise the most significant portion of the sample, making up 42.6%, followed by Software Developers, representing 26.5%. Other roles, such as Analysts, Quality Assurance, and Marketing, are also defined but in smaller proportions. Notably, Data Scientists and individuals in Sales and Other roles constitute a smaller sample share, ranging between 1.3% and 1.9%. The table illustrates the distribution of participants across these key IT job roles, providing a foundation for the subsequent analyses of personality traits by position.

Table 1

Frequency analysis of positions in the sample

	Frequency	Share
Analyst	15	9.6%
Data Scientist (DS)	2	1.3%
Human Resources (HR)	4	2.6%
Management	66	42.6%
Marketing	6	3.9%
Other	3	1.9%
Quality Assurance (QA)	10	6.5%
Sales	3	1.9%
Scrum Master	4	2.6%
Software Developer	41	26.5%

Table 2 and Table 3 present the descriptive statistics, including the mean and standard deviation (SD), for the Big Five personality traits across the various job positions in the IT industry. These job positions include Analyst, Data Scientist (DS), Human Resources (HR), Management, Marketing, Other, Quality Assurance (QA), Sales, Scrum Master, and Software Developer. The results show distinct patterns of personality traits across different roles,

highlighting key differences in how traits such as Openness, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, and Neuroticism are distributed among these positions.

Table 2

Mean values of Big Five personality traits across different IT roles

Position	Mean - O	Mean - N	Mean - C	Mean - A	Mean - E
Analyst	3.84	3.00	4.00	3.38	3.53
Data Scientist (DS)	4.83	2.33	3.17	3.50	3.00
Human Resources (HR)	3.67	2.50	4.33	4.08	4.00
Management	3.71	2.82	4.13	3.36	3.49
Marketing	4.44	3.06	3.11	3.72	3.39
Other	3.78	3.22	4.11	3.33	3.11
Quality Assurance (QA)	3.55	2.97	3.79	3.36	2.97
Sales	4.00	3.00	4.22	3.89	3.56
Scrum Master	3.33	2.83	4.33	3.75	3.75
Software Developer	3.60	2.93	3.59	3.33	2.90

Notations:

Mean - O: Mean Openness

Mean - N: Mean Neuroticism

Mean - C: Mean Conscientiousness

Mean - A: Mean Agreeableness

Mean - E: Mean Extraversion

Openness to Experience: Data Scientists exhibited the highest mean score for Openness (Mean = 4.83, SD = 0.24), indicating that individuals in this role are more likely to be curious and open to new experiences. In contrast, Scrum Masters had the lowest mean Openness (Mean = 3.33, SD = 0.82), suggesting less inclination toward creativity and exploration.

Neuroticism: Human Resources professionals and Data Scientists showed the lowest levels of Neuroticism (Mean = 2.50 and 2.33, respectively), while professionals in the "Other" category had the highest levels (Mean = 3.22, SD = 1.26). These results suggest that Data Scientists and HR professionals tend to experience less emotional instability and stress.

Conscientiousness: HR professionals and Scrum Masters demonstrated the highest levels of Conscientiousness (Mean = 4.33 for both), indicating that these roles require a high degree of organization and dependability. Marketing professionals, however, exhibited the lowest levels of Conscientiousness (Mean = 3.11, SD = 0.81), which may reflect the more flexible and creative nature of marketing tasks.

Table 3

Standard Deviation of Big Five personality traits across different IT roles

Position	STD - O	STD - N	STD - C	STD - A	STD - E
Analyst	0.73	1.01	0.52	0.43	0.84
Data Scientist (DS)	0.24	1.41	1.65	1.18	0.94
Human Resources (HR)	0.82	0.58	0.27	0.83	0.54
Management	0.63	0.96	0.70	0.65	0.76
Marketing	0.46	1.04	0.81	0.90	0.44
Other	0.69	1.26	0.51	0.58	0.69
Quality Assurance (QA)	0.64	1.04	0.64	0.67	0.50
Sales	0.67	1.15	0.19	1.17	0.19
Scrum Master	0.82	0.79	0.47	0.42	0.57
Software Developer	0.54	0.98	0.72	0.77	0.72

Notations:

- STD - O: Standard Deviation Openness
- STD - N: Standard Deviation Neuroticism
- STD - C: Standard Deviation Conscientiousness
- STD - A: Standard Deviation Agreeableness
- STD - E: Standard Deviation Extraversion

Agreeableness: Human Resources professionals had the highest levels of Agreeableness (Mean = 4.08, SD = 0.83), emphasizing the need for compassion and cooperation in HR roles. Conversely, Software Developers and QA professionals showed lower levels of Agreeableness (Mean = 3.33 and 3.36, respectively).

Extraversion: The highest mean Extraversion was observed among HR professionals (Mean = 4.00, SD = 0.54), reflecting the interpersonal and communication demands of this role. On the other hand, Software Developers had the lowest Extraversion score (Mean = 2.90, SD = 0.72), which aligns with the more solitary and task-focused nature of their work.

The descriptive statistics indicate that personality traits vary considerably across different job positions in the IT industry. For instance, roles that involve significant interaction with others, such as HR and Sales, tend to score higher on traits like Agreeableness and Extraversion. In contrast, technical roles, such as Software Developer and Data Scientist, tend to score higher on Openness and lower on Extraversion and Agreeableness. These findings provide an initial understanding of how personality traits align with the demands of different IT roles, setting the stage for further analysis in the subsequent sections.

Multivariate Analysis of Variance (MANOVA) Results.

To examine whether the Big Five personality traits significantly differ across IT job positions, a Multivariate Analysis of Variance (MANOVA) was conducted. The Big Five personality traits—Openness, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, and Neuroticism—were treated as the dependent variables, and job position (e.g., Management, Software Developer, QA, Analyst, etc.) was the independent variable.

The MANOVA results indicated a significant multivariate effect of job position on the Big Five personality traits, as shown by the following test statistics:

- Wilks' Lambda: $\Lambda = 0.57623$, $F(45, 633.83) = 1.85$, $p = 0.00086$

- Pillai's Trace: $V = 0.49333$, $F(45, 725) = 1.76$, $p = 0.00185$
- Hotelling-Lawley Trace: $T = 0.62074$, $F(45, 697) = 1.92$, $p = 0.00037$
- Roy's Largest Root: $R = 0.36378$, $F(9, 145) = 5.86$, $p = 5.92e-07$

These results indicate that job position had a statistically significant effect on the combination of the Big Five personality traits, as evidenced by the significant results from Wilks' Lambda and the other multivariate test statistics (Pillai's Trace, Hotelling-Lawley, and Roy's Largest Root). The overall multivariate significance suggests that there are meaningful differences in the personality profiles of individuals working in different IT roles.

Post-hoc Univariate ANOVAs for Each Trait. Following the significant MANOVA result, univariate ANOVAs were conducted to examine the effects of job position on each of the Big Five traits individually.

Openness: The analysis revealed a significant difference in Openness across job positions ($F(9, 145) = 2.19$, $p = 0.0259$). Post-hoc comparisons did not indicate any specific job pairs with significant differences, but Data Scientists had the highest mean score for Openness, while Scrum Masters had the lowest.

Conscientiousness: A highly significant effect of job position was found on Conscientiousness ($F(9, 145) = 3.38$, $p < 0.001$). Post-hoc analysis using Bonferroni correction showed that:

- Management roles scored significantly higher on Conscientiousness than Software Developers ($p = 0.0063$).
- Management also scored significantly higher than Marketing professionals ($p = 0.0303$).

Extraversion: The effect of job position on Extraversion was also significant ($F(9, 145) = 3.00$, $p = 0.0026$). Post-hoc tests revealed that:

- Management roles had significantly higher Extraversion than Software Developers ($p = 0.0033$).

Agreeableness: The analysis for Agreeableness did not show a statistically significant difference across job positions ($F(9, 145) = 0.93$, $p = 0.5009$), indicating that this trait did not vary significantly by job role in this sample.

Neuroticism: Similarly, the results for Neuroticism showed no significant effect of job position ($F(9, 145) = 0.28$, $p = 0.9801$), suggesting that emotional variability and moodiness did not differ substantially across IT roles.

Summary of Significant Differences.

Conscientiousness: This trait exhibited the most pronounced differences across job positions, particularly between Management and Software Developers and Marketing professionals. This indicates that individuals in management roles are generally more conscientious, reliable, and organized than those in technical or creative positions.

Extraversion: Extraversion varied significantly between job positions, with Management roles demonstrating higher levels of sociability and assertiveness compared to Software Developers, who tend to be more introverted.

Openness: Although significant overall, post-hoc analyses did not reveal specific job positions with significant pairwise differences. However, Data Scientists consistently scored higher on Openness, reflecting the innovative and explorative nature of this role.

Agreeableness and Neuroticism: No significant differences were found across job positions for Agreeableness and Neuroticism, suggesting that these traits are relatively stable and consistent across IT roles.

Trait-Specific Analyses.

Openness. The analysis revealed a significant difference in Openness across job positions ($F(9, 145) = 2.19$, $p = 0.0259$). Although post-hoc comparisons did not identify specific job pairs with significant differences, notable trends emerged. Data Scientists exhibited the highest levels of Openness (Mean = 4.83, SD = 0.24), reflecting their need for curiosity, innovation, and adaptability in handling complex problems. Conversely, Scrum Masters displayed the lowest levels of Openness (Mean = 3.33, SD = 0.82), which may reflect the more structured and coordination-focused nature of their role.

Conscientiousness. Conscientiousness was one of the traits with the most pronounced differences across job positions ($F(9, 145) = 3.38, p < 0.001$). Post-hoc analysis revealed that Management roles scored significantly higher on Conscientiousness compared to both Software Developers ($p = 0.0063$) and Marketing professionals ($p = 0.0303$). This aligns with the role of managers in organizing and overseeing tasks, which requires high levels of responsibility, attention to detail, and reliability. HR professionals and Scrum Masters also demonstrated relatively high levels of Conscientiousness, suggesting that these roles require substantial planning and consistent effort.

Extraversion. Significant differences in Extraversion were also observed across job positions ($F(9, 145) = 3.00, p = 0.0026$). Post-hoc analysis revealed that Management roles exhibited significantly higher levels of Extraversion compared to Software Developers ($p = 0.0033$). This finding underscores the interpersonal and communicative demands placed on managers, while software developers, who often work more independently, exhibited lower levels of sociability and assertiveness.

Agreeableness. The analysis for Agreeableness did not reveal significant differences across job roles ($F(9, 145) = 0.93, p = 0.5009$). This suggests that traits related to compassion, cooperation, and interpersonal sensitivity were relatively consistent across positions, with no specific roles standing out as particularly higher or lower in Agreeableness.

Neuroticism. Similarly, Neuroticism showed no significant differences across job positions ($F(9, 145) = 0.28, p = 0.9801$). This suggests that the tendency to experience negative emotions like anxiety and mood swings did not vary substantially between IT professionals in different roles, indicating a stable emotional profile across the industry.

Summary of Key Findings.

The results from the analysis suggest significant variation in personality traits across IT job positions, particularly in Openness, Conscientiousness, and Extraversion:

- Openness was highest among Data Scientists, reflecting their need for creativity and problem-solving, while Scrum Masters exhibited the lowest levels.
- Conscientiousness was significantly higher among Management and HR professionals, suggesting that these roles demand higher levels of responsibility, organization, and reliability.
- Extraversion was more prevalent among Management roles compared to Software Developers, indicating that leadership positions often require greater sociability and assertiveness.
- No significant differences were found for Agreeableness and Neuroticism, suggesting that these traits are relatively stable across different IT roles.

These findings underscore the importance of role-specific personality profiles in the IT sector, where the nature of the work shapes the personality traits most associated with success.

Comparison with Existing Literature.

The current findings align with existing research on the Big Five personality traits and occupational roles. Conscientiousness has consistently been linked with better job performance, particularly in leadership roles where planning and reliability are critical (Barrick & Mount, 1991; Judge et al., 2002). The higher levels of Conscientiousness among Management and HR professionals observed in this study corroborate previous research, which emphasizes the need for reliability and task orientation in these roles (Lounsbury et al., 2014).

Similarly, the significant differences in Extraversion between Management and Software Developers align with previous findings. Extraversion is known to predict success in social and leadership roles (Judge et al., 2002; Barrick et al., 2002), which is consistent with the higher levels of Extraversion observed among managers in this study. The lower Extraversion scores among Software Developers reflect the more task-focused, independent nature of their work, as reported in prior studies (Barrick et al., 2003).

The results related to Openness are also in line with prior research that suggests roles requiring innovation and complex problem-solving, such as those of Data Scientists, are associated with higher levels of Openness (DeYoung, 2015). Conversely, roles that emphasize structure and coordination, such as Scrum Masters, tend to show lower levels of Openness, as found in this study.

However, the lack of significant differences in Agreeableness and Neuroticism contrasts with some previous findings that have suggested these traits may differ between more people-oriented roles and technical roles (Tett et al., 2000). This discrepancy could be attributed to the specific demands of the IT industry, where teamwork is important across roles, potentially leading to more homogeneous scores in these traits.

Practical Implications.

The findings of this study offer several practical implications for organizations within the IT industry, particularly in the areas of recruitment, team composition, and professional development.

Recruitment and Selection. Understanding the personality profiles associated with specific IT roles can help organizations improve their recruitment strategies. For example, roles that require high levels of organization and reliability, such as Management and HR, should prioritize candidates high in Conscientiousness. On the other hand, for positions like Data Scientists, where creativity and innovation are key, hiring processes should focus on identifying individuals with high levels of Openness. By aligning job requirements with personality traits, organizations can enhance job fit, leading to higher job performance and employee satisfaction.

Team Composition. The variation in personality traits across roles suggests that effective team composition should account for these differences. For instance, teams responsible for creative and innovative projects may benefit from including individuals with higher levels of Openness and Extraversion, while teams focused on process-driven tasks may require members who are more Conscientious and less Neurotic. Balancing these traits within teams can improve collaboration, innovation, and overall project outcomes.

Leadership Development. The significant differences in Extraversion and Conscientiousness between Management and technical roles underscore the importance of developing leadership qualities in those aspiring to move into management positions. Training programs that focus on enhancing communication skills, assertiveness, and organization could better prepare technical employees, such as Software Developers, to transition into leadership roles.

Career Guidance. These findings can also be applied in career development programs within organizations. By providing employees with insights into how their personality traits align with different career paths, organizations can help individuals make more informed career decisions. For example, an employee with high Conscientiousness and Extraversion may be encouraged to pursue managerial roles, while someone with high Openness may be better suited for innovative, research-oriented positions.

Limitations of the Study.

While this study provides valuable insights into the relationship between personality traits and IT job roles, several limitations should be considered when interpreting the results:

- **Sample Size and Representation:** The sample included 155 IT professionals from a limited number of roles, with smaller sample sizes for specific positions such as Data Scientists and HR. As a result, the findings may not fully generalize to all IT roles or organizations. Future studies with larger and more diverse samples are needed to confirm these results.
- **Self-Reported Data:** The use of self-reported personality assessments, such as the Big Five Inventory-2 (BFI-2-XS), may introduce bias. Participants may have over- or under-reported certain traits due to social desirability or lack of self-awareness. Future research could incorporate more objective measures of personality or gather peer or supervisor ratings to triangulate the results.
- **Cross-Sectional Design:** This study utilized a cross-sectional design, which provides a snapshot of personality traits at a single point in time. As a result, it does not capture how personality traits or job demands might change over time or how individuals might adapt their traits in response to role demands. Longitudinal studies could help explore how personality traits evolve within specific IT roles.
- **Cultural Context:** The study was conducted using a Ukrainian version of the Big Five Inventory, and all participants were IT professionals working in a specific cultural and industry

context. The findings may not generalize to IT professionals in different countries or cultural settings. Cross-cultural comparisons would be beneficial to explore the consistency of these results across various regions.

Conclusions. This study examined the variations in Big Five personality traits across different job roles within the IT industry, providing valuable insights into how specific traits align with the demands of various positions. The findings revealed significant differences in Openness, Conscientiousness, and Extraversion, while Agreeableness and Neuroticism showed relatively stable levels across roles.

Data Scientists exhibited the highest levels of Openness, reflecting their need for creativity and innovation in handling complex data and problem-solving tasks. Managers and HR professionals demonstrated higher levels of Conscientiousness and Extraversion, emphasizing the organizational and interpersonal demands of leadership and people-oriented roles. In contrast, Software Developers showed lower levels of Extraversion, consistent with the independent and task-oriented nature of their work.

These findings have practical implications for recruitment, team composition, and leadership development in IT organizations. By aligning job roles with personality traits, companies can enhance job performance, job satisfaction, and overall organizational success. Additionally, the results provide a foundation for career guidance, helping IT professionals navigate their career paths based on their personality strengths.

However, the study's limitations, such as the relatively small sample size for specific roles and the reliance on self-reported data, suggest caution when generalizing the results. Future research should explore these findings across larger and more diverse samples, incorporate longitudinal designs, and investigate additional IT roles to build a more comprehensive understanding of personality and job fit in the IT industry.

Future Research Directions.

This study opens several avenues for future research in understanding the relationship between personality traits and job roles within the IT industry:

- **Longitudinal Studies:** To better understand how personality traits evolve over time within IT job roles, future research could adopt a longitudinal design. This would allow for an exploration of how traits like Conscientiousness and Openness develop in response to changing job demands, role transitions, or professional development initiatives.

- **Cross-Cultural Comparisons:** Given the global nature of the IT industry, future studies should examine whether the patterns observed in this study hold across different cultural contexts. Cross-cultural research could explore how societal norms, work environments, and industry structures impact the relationship between personality traits and job roles.

- **Exploring Additional IT Roles:** This study focused on a limited set of IT roles, such as Management, Software Developers, QA, and Data Scientists. Future research could expand to include other specialized roles in IT, such as UX Designers, Cybersecurity Experts, or DevOps Engineers, to provide a more comprehensive understanding of personality traits across the broader IT landscape.

- **Role Transitions and Personality Adaptation:** Future research could investigate how individuals' personality traits adapt as they transition between roles, particularly as they move from technical positions to leadership roles. Understanding how traits such as Extraversion or Conscientiousness change as employees take on new responsibilities could inform leadership development programs.

- **Personality and Team Dynamics:** Another promising area for future research is the impact of personality traits on team dynamics in IT settings. Investigating how different combinations of personality traits within teams affect collaboration, innovation, and productivity would provide valuable insights for building high-performing teams.

- **Objective Performance Metrics:** Future studies could link personality traits to objective job performance metrics (e.g., project completion rates, customer satisfaction) to better understand how specific traits directly contribute to success in various IT roles. This could help refine

recruitment and professional development strategies by identifying the traits that predict job performance in different contexts.

References

1. Barrick, M. R., & Mount, M. K. (1991). The big five personality dimensions and job performance: a meta-analysis. *Personnel psychology*, 44(1), 1-26.
2. Barrick, M. R., Mount, M. K., & Gupta (2003). Meta-analysis of the relationship between the five-factor model of personality and Holland's occupational types. *Personnel Psychology*, 56(1), 45-74. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2003.tb00143.x>
3. Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992), Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R) and NEO Five Factor Inventory. Professional manual. *Psychological Assessment Resources*. Odessa, FL.
4. Deyoung, C. G. (2014). Openness/intellect: A dimension of personality reflecting cognitive exploration. <https://tinyurl.com/2s4j8979>
5. Greenfield, J. R., Miller, J. W., Keogh, J. M., Henning, E., Satterwhite, J. H., Cameron, G. S., & Farooqi, I. S. (2009). Modulation of blood pressure by central melanocortineric pathways. *New England Journal of Medicine*, 360(1), 44-52.
6. Holland, J. L. (1966) *The Psychology of Vocational Choice*. Toronto: Blaisdell.
7. Holland, J. L. (1985). *Making Vocational Choices*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
8. Judge, T. A., Heller, D., & Mount, M. K. (2002). Five-factor model of personality and job satisfaction: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 87(3), 530-541. 10.1037//0021-9010.87.3.530
9. Klimanska, M., & Haletska, I. (2019). Ukrainian adaptation of the short five factor personality questionnaire TIPI (TIPI-UKR). *Psychological Journal*, 5 (9). 57-74. 10.31108/1.2019.5.9.4 [In Ukrainian]
10. Lounsbury, J. W., Sundstrom, E. D., Levy, J. J., & Gibson, L. W. (2014). Distinctive personality traits of information technology professionals. *Computer & Information Science*, 7(3), 38-48.
11. McCrae, R. R., & Costa Jr, P. T. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American psychologist*, 52(5), 509.
12. Schneider, B. W. (1987). The People make the Place. *Personnel Psychology*, 40, 437-453.
13. Soto, C. J., & John, O. P. (2017). Short and extra-short forms of the Big Five Inventory-2: The BFI-2-S and BFI-2-XS. *Journal of Research in Personality*, 68, 69-81.
14. Tett, R. P., Guterman, H. A., Bleier, A., & Murphy, P. J. (2000). Development and content validation of a 'hyperdimensional' taxonomy of managerial competence. *Human Performance*, 13 (3), 205-251.

Відомості про автора

Чайка Ростислав Михайлович, доктор філософії в психології, доцент кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська Політехніка», Львів, Україна.

Chayka, Rostyslav, PhD, Associate Professor, Department of Theoretical and Practical Psychology of the National University «Lviv Polytechnic», Lviv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1979-0738>

E-mail: rchayka@gmail.com

Отримано 30 вересня 2024 р.
Рецензовано 21 жовтня 2024 р.
Прийнято 21 жовтня 2024 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2024.3.33.15>
УДК 316.6:377

Олег Фурс

ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНІ КОНФЛІКТИ ЗДОБУВАЧІВ ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Фурс Олег. *Внутрішньоособистісні конфлікти здобувачів закладів професійної освіти та шляхи їх подолання.*

Вступ. Використання ефективних шляхів подолання внутрішньоособистісних конфліктів здобувачів професійної освіти в процесі їхньої практичної підготовки є важливою складовою розширення їхніх знань про почуттєву та емоційну сфери, формування навичок емоційної саморегуляції.

Мета: теоретичне обґрунтування особливостей внутрішньоособистісних конфліктів та шляхів їх подолання здобувачами закладів професійної освіти.

Методи. Використано теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення наукової інформації, а також застосовано метод підбору у процесі розробки комплексу психодіагностичних методик для вивчення внутрішньоособистісних конфліктів серед здобувачів.

Результати. Розкрито сутність поняття «конфлікт». Проаналізовані наукові підходи до вивчення внутрішньоособистісних конфліктів, з'ясовані джерела виникнення внутрішньоособистісних конфліктів у здобувачів та їх наслідки, описано їх види. Встановлено, що основним типом внутрішніх конфліктів, властивих для здобувачів, є ціннісний конфлікт, який на рівні індивідуальної свідомості виражається у зіткненні між «Я-реальним» і «Я-ідеальним». Запропоновано комплекс психодіагностичних методів та методик з метою вивчення внутрішньоособистісних конфліктів серед здобувачів.

Висновки. Доведено, що для розв'язання і подолання внутрішньоособистісних конфліктів здобувачів доцільно використання психотерапії як одного з ключових елементів покращення їхнього морально-психологічного стану, вирішення кризових життєвих ситуацій та успішності.

Ключові слова: конфлікти, внутрішньоособистісні конфлікти, здобувачі, дослідження, проблема, методики, особливості.

Furs, Oleg. *Intrapersonal conflicts experienced by vocational school students and ways to resolve them.*

Introduction. The use of effective ways to resolve intrapersonal conflicts by vocational school students in the process of their vocational training is an important component of developing students' knowledge about sensory and emotional spheres and forming their emotional self-regulation skills.

Aim: theoretical substantiation of the features of intrapersonal conflicts and ways to resolve them by vocational school students.

Methods. Analysis, synthesis, generalization of scientific information, as well as the selection method to develop a set of psychodiagnostic tools.

Results. The essence of the concept of conflict was clarified. Scientific approaches to the study of intrapersonal conflicts were analyzed and the sources, consequences and types of intrapersonal conflicts experienced by vocational school students were described. It was established that the main type of intrapersonal conflicts was a value conflict, which at the level of individual consciousness was caused by a clash between the real self and ideal self. A complex of psychodiagnostic instruments and techniques was proposed for studying intrapersonal conflicts experienced by vocational school students.

Conclusions. In order to resolve intrapersonal conflicts experienced by vocational school students, it is advisable to use psychotherapy to improve students' moral and psychological condition and resolve their crisis situations and promote success.

Key words: conflicts, intrapersonal conflicts, students, research, problem, methods, features.

Вступ. У сучасних умовах російсько-української війни однією з актуальних проблем постає проблема конфліктів, оскільки кожна людина щоденно зіштовхується з подібними ситуаціями. Часто такі конфлікти та стреси призводять до появи посттравматичних стресових розладів та інших негативних наслідків для здоров'я людини.

Крім міжособистісних конфліктів, необхідно зважати на існування внутрішньоособистісних конфліктів, з якими ми зіштовхуємося у нашій повсякденній діяльності.

Важливу роль зазначена проблема має і для здобувачів закладів професійної освіти, оскільки в основі внутрішньоособистісного конфлікту лежать негативні психологічні стани особистості, такі як внутрішні переживання, образи, розчарування тощо. Це потребує якісної підготовки здобувачів в процесі їхнього навчання у закладах професійної та професійно-технічної освіти.

Однією зі складових супроводження освітнього процесу є попередження та подолання внутрішніх конфліктів.

Слід зазначити, що проблеми внутрішньоособистісних конфліктів, їх витоки та шляхи подолання досліджувало чимало вітчизняних та зарубіжних вчених. З-поміж сучасних вітчизняних досліджень виділяються роботи, які надають розуміння щодо проблеми внутрішньоособистісних конфліктів, окреслюють окремі підходи до розробки єдиної методології, способи їх подолання, і в яких внутрішньоособистісний конфлікт розглядається як боротьба різноспрямованих особистісних тенденцій, яка супроводжується емоційною напругою або переживаннями (Ложкін & Пов'якель, 2007; Пірен, 2007 та ін.).

Дослідженню внутрішньоособистісних конфліктів як фактора соціалізації, соціальної адаптації, динаміки у період навчання присвячені роботи Т. Ю. Гушиної (2008), Г. М. Дубчак (2000), Т. М. Маланьїної (2016) та ін.

Водночас проблема внутрішньоособистісних конфліктів активно досліджувалася і серед закордонних психологів (Adler, 2011; Dollard et al., 1939; Freud, 2002; Horney, 2003; Масе, 2014 та ін.), де розглядається зв'язок внутрішньоособистісних конфліктів з несвідомим і його роль у формуванні неврозів, роль соціальних чинників у розвитку конфліктів, особливості поведінки в них, механізми впливу на внутрішньоособистісні конфлікти.

Однак проблема внутрішньоособистісних конфліктів здобувачів закладів професійної освіти досліджена ще недостатньо. Пошук найбільш ефективних шляхів подолання внутрішньоособистісних конфліктів здобувачів професійної освіти в процесі їхньої практичної підготовки актуалізує необхідність звернення до встановлення взаємозв'язку між видами внутрішньоособистісних конфліктів та механізмами психологічного захисту, визначення дезадаптаційних чинників, які зумовлюють появу внутрішньоособистісних конфліктів.

Виходячи з актуальності та недостатнього вивчення проблеми, нами визначено **мету дослідження:** теоретичне обґрунтування особливостей внутрішньоособистісних конфліктів та шляхів їх подолання здобувачами закладів професійної освіти.

Завдання дослідження:

1. Визначити рівень дослідженості та наукові підходи до проблеми внутрішньоособистісних конфліктів.

2. Дослідити особливості внутрішньоособистісних конфліктів, які характерні для здобувачів закладів професійної освіти під час їхньої адаптації і освітнього процесу, та визначити шляхи їх подолання.

Методи та організація дослідження. Використано теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення наукової інформації, а також застосовано метод підбору у процесі розробки комплексу психодіагностичних методик для вивчення внутрішньоособистісних конфліктів серед здобувачів.

Результати дослідження та їх обговорення. Високий рівень загроз національній безпеці України в зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ та трагічні події, пов'язані з ним, суттєво ускладнюють умови роботи освітян та навчання здобувачів освіти й висувають

додаткові вимоги до розвитку їхньої фахової та професійної компетентності. Це вагомі причини, які зумовлюють суттєвий інтерес до проблеми внутрішньоособистісних конфліктів здобувачів освіти. Водночас можливі позитивні наслідки внутрішньоособистісних конфліктів полягають у тому, що вони є важливим способом розвитку особистості, оскільки відбувається становлення її характеру, волі і всього психічного життя.

Отже, вищезазначені чинники свідчать про особливу значущість, якої набувають дослідження та пошук шляхів подолання внутрішньоособистісних конфліктів здобувачів професійної освіти.

Зазначимо, що в психологічній літературі слово «конфлікт» (від лат. *conflictus*) у перекладі означає «зіткнення» (Боброва, 2014). «Конфлікт» – надзвичайно широкий термін, що використовується стосовно будь-якої ситуації, коли відбуваються антагоністичні події, стикаються протилежні мотиви, цілі, дії тощо. Конфлікт зазвичай асоціюється з агресією, загрозами, суперечками, ворожістю, напругою та іншими емоційно-негативними станами. Найчастіше під конфліктом розуміють процес різкого зіткнення, загострення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок або поглядів опонентів чи суб'єктів взаємодії (Маланьїна, 2016).

Варто вказати на те, що теоретичним підґрунтям дослідницького пошуку вивчення внутрішньоособистісного конфлікту слугувало вчення S. Freud (2002). Теорія психоаналізу започаткувала розуміння психологічної природи внутрішньоособистісних конфліктів, згідно з якою внутрішньоособистісний конфлікт розглядається як результат протиріччя між бажаннями «Воно» (Ід) та «Зверх-Я» (Супер-Его), сексуальними потягами і моральними обмеженнями, а також інстинктами смерті та руйнування (Wilmot & Hocker, 2010).

Слід підкреслити, що проблеми внутрішньоособистісних конфліктів тісно пов'язані з аналізом несвідомого та його впливом на свідомість, з наявністю суперечностей та боротьби між ними. Несвідоме проявляється в різних помилкових діях індивіда, обмовках, образах, забуванні імені тощо. Все це є результатом прихованих мотивів (Маланьїна, 2016).

Ідеї, що сформульовані S. Freud (2002), набули подальшого розвитку й інтерпретації в роботах його опонентів і послідовників, зокрема в представників глибинної психології А. Adler (2011), С.Г. Jung (2003), К. Horney (2003), Е. Fromm (2004) тощо.

Як джерело конфлікту, який приводить у дію захисні механізми особистості, А. Adler (2011) досліджує протиріччя між двома вродженими неусвідомленими тенденціями – почуттям неповноцінності й прагненням до переваги. Подоланню цього конфлікту сприяє компенсація – відшкодування недорозвинених або порушених функцій. Вчений виділяє чотири основних види компенсації – неповна, повна, гіперкомпенсація й уявна компенсація.

У свою чергу Е. Fromm (2004) розглядав внутрішньоособистісні конфлікти з точки зору «екзистенціальної дихотомії». Вчений доходить висновку щодо наявності таких суперечностей, які містяться в самій сутності людини, а тому вони не можуть бути подоланими. На його думку, у кожній людини існує внутрішній конфлікт між прагненням жити в єднанні з природою і з самим собою, з одного боку, а з іншого боку – бажанням володіти матеріальними і духовними цінностями. Основою внутрішньоособистісного конфлікту дослідник брав до уваги деструктивність, детально аналізував її причини, форми та зміст (цит. Хомуленко & Балашок, 2015).

Отже, наявні підходи до трактування внутрішньоособистісних конфліктів констатують, що, не дивлячись на різноманітність вихідних установок, їх об'єднує з концепцією класичного психоаналізу розгляд конфлікту в контексті онтогенетичного розвитку людини. Представники як класичного психоаналізу, так і інших напрямів глибинної психології сходяться на думці про те, що джерела внутрішніх конфліктів зароджуються в перші роки життя людини.

Вагомим внеском у розуміння внутрішньоособистісного конфлікту були теорії когнітивної психології, відповідно до яких конфлікт виникає при зіткненні з новим досвідом, котрий не узгоджується з існуючими раніше уявленнями людини і є загрозливим цим уявленням. У своїй теорії Л. Фестінгер висунув припущення про те, що людина прагне

до підтримки узгодженості або консонансу між парами релевантних (тобто співвідносних по своєму об'єкту, що відносяться до одного і того ж питання) когніцій (цит. Гуменюк, 2015).

Проблема внутрішньоособистісного конфлікту активно представлена і серед вітчизняних учених (Герасімова, 2001; Кузікова, 2020; Маланьїна, 2016; Пов'якель, 2008) та ін. Зазначені вчені інтерпретують його у зв'язку з проблемами професійного становлення особистості.

Внутрішньоособистісний конфлікт трактується як ситуація, коли в поведінці індивіда зіштовхуються дві сильні, але протилежно спрямовані тенденції (Маланьїна, 2014), відображення співвідношення мотивів один з одним (Ложкін & Пов'якель, 2007).

Тим самим, можна констатувати, що стрижневим поняттям при розгляді проблеми внутрішньоособистісних конфліктів є поняття суперечності.

Трагічні події російсько-української війни, яку переживає наша країна, мають негативні наслідки для здобувачів, які часто невпевнені у своєму майбутньому, нерідко переживають негативні емоційні стани та внутрішньоособистісні конфлікти. Джерелом їх появи є не тільки війна і закономірні глибинні трансформації ціннісно-нормативних засад суспільства, яке постійно розвивається, а й специфічні труднощі «дорослішання» й освоєння професії, які обумовлені конкретним періодом життя молодих людей – студентством.

Як показують досвід і спостереження, для здобувачів у цьому віці характерні: гостре емоційне сприймання своїх особистих невдач і проблем, відсутність життєвого досвіду для найбільш оптимального їх оцінювання і розв'язання, що накладає певний відбиток на характер протікання внутрішньоособистісних конфліктів здобувачів.

Здобувачі закладів професійно-технічної освіти особливо гостро й болісно реагують на конфліктну соціальну обстановку. У таких ситуаціях молоді необхідна особлива педагогічна та психологічна підтримка.

На початкових етапах фахового навчання внутрішньоособистісний конфлікт аморфного чи невдалого професійного самовизначення може суттєво ускладнити адаптацію до навчального закладу професійно-технічної освіти. Майбутня професійна діяльність для більшості здобувачів є новою і незнайомою. Окрім того, перехід від навчання у школі до навчання у закладі професійної освіти супроводжується труднощами зміни умов життя та навчання. Здобувач повинен адаптуватися до нових для нього умов.

Необхідно зазначити, що адаптаційний період у здобувачів проходить по-різному. В основному це залежить від їхніх індивідуально-психологічних особливостей та рівня готовності до навчання у закладі професійно-технічної освіти. Труднощі адаптаційного періоду зазвичай пов'язані з втратою контактів зі шкільними друзями і позбавленням їхньої підтримки; невизначеністю мотивації вибору професії та недостатньою психологічною готовністю до опанування нею; несформованістю системи саморегуляції і самоконтролю за своєю діяльністю і поведінкою та відсутністю повсякденного контролю за ними з боку батьків і викладачів; пошуком оптимального режиму праці й відпочинку та налагодження побуту. Часом умови побуту і навчання не відповідають потребам здобувача, що може провокувати його психічну напругу, а це своєю чергою провокує незадоволеність від перебування та навчання у певному навчальному закладі. Період адаптації здобувача–першокурсника пов'язаний із руйнуванням раніше сформованих стереотипів, що може породжувати труднощі як у навчанні, так і в спілкуванні.

Зазвичай заклад професійно-технічної освіти пред'являє певні вимоги особливо до здобувачів–першокурсників. У разі перевищення вимог, що пред'являються до адаптаційних механізмів здобувачів, відбувається збільшення їхньої фрустраційної напруженості, що може призвести до неузгодженості в системі потреб. Особливо яскраво це стає очевидним в ситуації виникнення труднощів у навчанні чи в окремих моментах міжособистісного спілкування, коли фрустраційна напруженість зростає, внаслідок чого може блокуватися одна з провідних життєвих потреб. Така ситуація призводить до внутрішньоособистісного конфлікту. Це своєю чергою погіршує побудову цілісної

інтегрованої поведінки, сприяє підвищенню напруженості і збільшує ризик порушення психологічної адаптації. Вплив внутрішньоособистісного конфлікту на ефективність адаптаційного процесу двоякий: з одного боку, у здобувача за наявності конфлікту з'являється можливість усунення фізичних перешкод на шляху задоволення потреб, з іншого боку, посилення потреби в усуненні перешкод нерідко призводить до неузгодженості самих потреб. За таких обставин внутрішньоособистісний конфлікт розглядається як основна форма фруструючої ситуації.

Варто зауважити, що основним типом внутрішніх конфліктів, властивих молодим людям студентського віку, є ціннісний конфлікт, який на рівні індивідуальної свідомості виражається у зіткненні між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» (Долинська & Матяш-Заяц, 2010). Такий конфлікт виникає внаслідок розузгодженості між різними аспектами «Я» особистості, наприклад розбіжностями між образами Я-реального і Я-ідеального у значущих для людини позиціях або між домаганнями та наявним результатом, або між уявленнями про себе і діями, які не відповідають цим уявленням (Мельниченко, 2010). Т.М. Маланьїна (2014) зазначає, що, за відносної слабкості діагностичного інструментарію внутрішньоособистісного конфлікту, заслуговує на увагу підхід до дослідження таких типів конфлікту, які спрямовані на вивчення проявів когнітивної, емоційної та поведінкової сфер особистості, що слугують індикаторами наявності того чи іншого типу конфлікту. Отже, вивчення показників внутрішньоособистісних конфліктів у зазначених сферах допомагає констатувати наявність такого конфлікту у здобувачів.

Зміст когнітивної сфери виражається зниженою самооцінкою, усвідомленням свого стану як психологічної безвиході, затримкою прийняття рішення, глибокими сумнівами в істинності принципів, якими раніше керувалися; *зміст емоційної сфери* виражається високим рівнем тривоги, частими й значними негативними переживаннями, негативним самоставленням; *зміст поведінкової сфери* виражається зниженням якості та інтенсивності діяльності, зниженням задоволеності від діяльності, негативним емоційним фоном спілкування; *зміст інтегральних показників* виражається погіршенням механізмів адаптації, посиленням стресу (Матієнко, 2008).

Окрім цього, широко визнаним індикатором наявності внутрішньоособистісного конфлікту виступає тривога, тривожність. У ситуації конфлікту, що зачіпає сутнісні основи особистості, людина не може конструктивно впоратися з тривогою на свідомому рівні, проявити сміливість або застосувати свої здібності. Водночас зв'язок невротичної тривоги і внутрішньоособистісного конфлікту має двосторонній характер. При постійно діючому невирішеному конфлікті людина може витіснити зі свідомості одну зі сторін цього конфлікту, і тоді з'являється невротична тривога. Тривога своєю чергою породжує почуття безпорадності й безсилля, а також паралізує здатність діяти, що додатково підсилює психологічний конфлікт (Матієнко, 2008).

Результативність процесу адаптації і створення сприятливого адаптаційного періоду для здобувачів освіти мають бути однією з основних задач освітнього процесу закладу професійно-технічної освіти.

Для вивчення внутрішньоособистісних конфліктів серед здобувачів-першокурсників, на наш погляд, доцільно використовувати комплекс психодіагностичних методик (табл. 1).

Запропонований комплекс психодіагностичних методик можуть використовувати психологи різних закладів професійно-технічної освіти.

З метою попередження і подолання внутрішньоособистісних конфліктів важливим є розвиток здобувача як особистості, майбутнього фахівця і своєчасне вирішення протиріч, що виникають у ході цього розвитку. Фактори і умови життя створюють можливість для здобуття психологічної гармонії, а отже, і можливість для розвитку гармонійної особистості. Шляхи корекції конфліктів, серед яких чільне місце займають внутрішньоособистісні конфлікти, в студентській молоді висвітлено у працях П. А. Антопової-Тилченко, Л. С. Дробот & М. М. Зброцького (2010), М. В. Балущок (2015) та ін.

Таблиця 1

Комплекс психодіагностичних методик для вивчення внутрішньоособистісних конфліктів

Назва методики	Досліджувані критерії	Особливості використання, призначення
Шкала прояву тривожності MAS, автор Дж. Тейлор (Taylor Manifest Anxiety Scale, TMAS)	Хронічні переживання соматичного і психічного напруження, схильність до дратівливості, неспокій, почуття внутрішньої скутості, нетерплячості	Вимірює прояви тривожності як особистісної властивості
Опитувальник «Діагностика типологій психологічного захисту», автор Р. Плутчик (R. Plutchik)	Механізми психологічного захисту, які пов'язані з різними афективними, стресовими станами	Визначає, який механізм захисту використовує особистість: витіснення, заперечення, заміщення, компенсація, реактивне утворення, проєкція, раціоналізація, регресія
Методика інтерперсональної діагностики, автори Т. Лірі, Г. Лефорж, Р. Сазек (T. Leary, G. Leforge, R. Sazek)	Адаптивна й дезадаптивна поведінка	Визначає ступінь вираженості властивостей характеру (авторитарність, егоїстичність, агресивність, підозрілість, залежність, дружелюбність, альтруїстичність) і можливість порівняти уявлення про своє «Я» з «Я ідеальним».

Слід підкреслити, що одним із можливих напрямків попередження внутрішньоособистісних конфліктів здобувачів є психологічний супровід з першого курсу і до закінчення навчання у закладі. Так як в основі внутрішньоособистісного конфлікту лежить значуще внутрішньоособистісне протиріччя, яке не повною мірою усвідомлюється особистістю, то розв'язання внутрішньоособистісних конфліктів здобувачів цілком можливо у процесі психотерапії, адже її мета – визначення основного протиріччя, його розв'язання й створення саморегуляції особистості, знаходження оптимальних способів забезпечення внутрішньої узгодженості особистості.

Як вже зазначалося, конфлікт знаходить своє відображення в когнітивній, емоційній і поведінковій сферах. Допомога в когнітивній сфері – це допомога здобувачеві в усвідомленні істинних причин проблем, які виникли, підвищення його самооцінки, віри у свої сили. Допомога в емоційній сфері – це зниження рівнів тривожності і негативного фону настрою. Результат впливу психолога на когнітивну й емоційну сфери здобувачів–першокурсників залежить від їхніх індивідуально-психологічних особливостей. Наприклад, при переважанні у здобувача залежно-підкорюючих рис особистості в першу чергу звертається увага на підвищення його самооцінки, формування віри у свої сили. Якщо у здобувача існує переважання «прямолінійно-агресивних» рис, то зусилля психолога повинні бути спрямовані на зниження рівня агресивності, емоційного реагування, знаходження контактів з оточуючими. Психолог має зосередити увагу на оптимізації внутрішніх ресурсів позитивного самоствавлення, що передбачає активізацію у здобувачів спрямованості на самопізнання, формування почуття внутрішньої впевненості, довіри до себе шляхом аналізу сильних та слабких сторін власної особистості. З метою підвищення

стресостійкості здобувачів необхідно розширювати їхні знання про почуттєву та емоційну сфери, формувати навички емоційної саморегуляції.

У процесі розвитку комунікативної культури здобувачів необхідно брати до уваги формування навичок комунікативної самопрезентації, конструктивного спілкування, а також те, що у виникненні внутрішньоособистісних конфліктів значну роль відіграють неусвідомлені психологічні захисти. Ефективність форм і способів подолання їх залежить від індивідуально-особистісних властивостей, типу внутрішньоособистісного конфлікту, його складності, впливу на психіку та реальну поведінку людини. З метою підвищення особистісного адаптаційного потенціалу здобувачів необхідно активізувати заходи виховного змісту, пропаганду фізичної культури й спорту, які сприяють удосконаленню функціональних можливостей організму і психіки. Робота щодо допомоги здобувачеві включитися в новий навчальний колектив повинна здійснюватися комплексно, всіма підрозділами закладу професійної освіти.

Висновки.

1. Внутрішньоособистісний конфлікт являє собою внутрішньоособистісні протиріччя, які сприймаються й емоційно переживаються людиною як значуща для неї психологічна проблема, яка вимагає свого вирішення і викликає внутрішню роботу свідомості, спрямовану на подолання цього протиріччя. Конфлікт відіграє в житті людини неоднозначну роль: він може виступати і як джерело розвитку особистості, і як причина розвитку невротичних реакцій.

2. Виникнення внутрішньоособистісних конфліктів здобувачів і їх типів пов'язані з ціннісно-сисловою сферою особистості і є відображенням протиріч між «Я-реальним» і «Я-ідеальним», переживання Я особистості, її самоцінності.

3. Для вивчення внутрішньоособистісних конфліктів серед здобувачів-першокурсників доцільно використовувати викладений вище комплекс психодіагностичних методик.

4. Розв'язання і подолання внутрішньоособистісних конфліктів здобувачів можливе у процесі психотерапії, розширенні їхніх знань про почуттєву та емоційну сфери, формування навичок емоційної саморегуляції.

Перспективи подальших досліджень. Виявлення впливу певних особистісних якостей (сформовані життєві цінності, характер самооцінки) на механізми розв'язання внутрішньоособистісних конфліктів здобувачами закладу професійно-технічної освіти.

Література

1. Антопова-Тилченко, П. А., Дробот, Л. С., & Заброцький, М. М. (2010). Тренінг-семінар. Як успішно вирішувати конфліктні ситуації. *Шкільна бібліотека*, 6, 30–66.
2. Балущок, М. В. (2015). Корекційно-розвивальна програма по роботі із внутрішньоособистісними конфліктами в юнацькому віці. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Психологія»*, 50, 5–13. <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/6140?show=full>
3. Боброва, Л. (2014). *Психологічні особливості внутрішньоособистісних конфліктів майбутніх психологів* [Автореф. дис. канд. психол. наук, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова]. <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/6140?show=full>
4. Герасімова, Н. Є. (2001). Сучасні погляди на проблему дослідження внутрішньоособистісного конфлікту. *Психологія: Зб. наук. пр.*, 13, 63–69. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuP_2015_34_6
5. Гуменюк, Л. Й. (2015). *Соціальна конфліктологія*. Львівський державний університет внутрішніх справ. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/2015.pdf>
6. Гущина, Т. Ю. (2008). *Внутрішньоособистісний конфлікт як фактор соціалізації студентської молоді* [Дис. канд. психол. наук, ДВНЗ Університет менеджменту освіти]. <https://scholar.google.com.ua/citations?user>
7. Долинська, Л. В., & Матяш-Заяц, Л. П. (2010). *Психологія конфлікту*. Каравелла. https://caravela.com.ua/index.php?route=product/product&product_id=100
8. Дубчак, Г. М. (2000). *Внутрішньоособистісні конфлікти студентів у період навчання у вузі* [Дис. канд. психол. наук, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України]. https://uu.edu.ua/upload/universitet/Osobisti_zdobutki/Zahist_disertaciy_A_Z/Dubchak_aref.doc9
9. Кузікова, С. Б. (2020). *Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці*. Монографія. СумДПУ, <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi72/0052291.pdf>
10. Ложкін, Г. В., & Пов'якель, Н. І. (2007). *Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика*: навч. посіб. ВД «Професіонал». <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/83.doc>

11. Маланьїна, Т. (2016). Внутрішньоособистісний конфлікт як показник рівня суб'єктивного благополуччя студентської молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки*, 5(1), 113–117. <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/434>
12. Маланьїна, Т. М. (2014). Проблема емпіричного дослідження внутрішньоособистісних конфліктів. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Тематичний випуск «Проблеми емпіричних досліджень у психології». Дод. 4 (31)*, 64–71. <https://www.psyh.kiev.ua>
13. Матієнко, Т. В. (2008). Передумови виникнення внутрішньоособистісних конфліктів. *Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, 10, Ч. 1, 274–279. <https://fspo.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/pdf>
14. Мельниченко, О. (2010). Каталог вправ для тренінгу спілкування. *Психолог*, 70, 11–14. <https://vseosvita.ua/library/embed/000enu-bdea.docx.html>
15. Пірен, М.І. (2007). *Конфліктологія*. МАУП. <https://psr-chnu.com.ua/docs/pdf>
16. Пов'якель, Н. І. (2008). Внутрішньоособистісні конфлікти студентської молоді у просторі глибинної психології та технологій їх подолання. *Конфліктологічна експертиза: теорія і методика*, 6, 141–149. <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/download/169/151/291>
17. Хомуленко, Т. Б., & Балушок, М. В. (2015). Особливості виникнення внутрішньоособистісного конфлікту в юнацькому віці. *Проблеми сучасної психології*, 27, 594–610. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Psp1_2015_27_52.pdf
18. Adler, A. (2011). *Practice and theory of individual psychology*. Academic Project. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.188513>.
19. Dollard, J., Doob, L. W., Miller, N. E., Mowrer, O. H., & Sears, R. (1939). *Frustration and aggression*. Yale University Press. <https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers?ReferenceID=1088544>
20. Freud, S. (2002). *The Psychopathology of Everyday Life*. Penguin Classics.
21. Fromm, E. (2004). *Anatomy of human destructiveness*. AST, <https://typeset.io/pdf/anomia-iak-faktor-ruinuvannia-zdorov-ia-liudini-1gv0v0ly68.pdf>
22. Horney, K. (2003). *Our internal conflicts. Constructive theory of neurosis*. Lan. <https://archive.org/details/ourinnerconflict000horn>
23. Jung, C.G. (2003). *Psychology of the Unconscious*. Dover Publications.
24. Maslow, A. (1990). Further frontiers of human development. *Issues of human self-development: an interdisciplinary theoretical and methodological collection* / ed. V. Danchenko, 2. С. 3–10.
25. Rogers, K. (1997). *Client-centered therapy*. Wakler, https://publishing.socionics.info/socionics/user/setLocale/en_US?
26. Wilmot, W.W., & Hocker J. L. (2010). *Interpersonal Conflict*. Mc-Graw Hill.
27. Mace, W. L. (2014). *Intrapersonal Conflict. Dealing with unresolved anger*. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/campusconfidential-copingcollege/201407/intrapersonal-conflict>

References

1. Antopova-Tylchenko, P. A., Drobot, L. S., & Zabrotskyi, M. M. (2010). Trening-seminar. Yak uspishno vyrishuvaty konfliktni situatsiyi [Training seminar. How to successfully resolve conflicts]. *Shkilna biblioteka*, 6, 30-66. [In Ukrainian]
2. Balushok, M. V. (2015). Korektsiino-rozvyvalna programa po roboti iz vnutrishnoosobystisnymy konfliktamy v yunatskomu vitsi [Correctional and developmental program for resolving intrapersonal conflicts experienced by youth]. *Visnyk H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Seriya «Psykhologiya»*, 50, 5-13 <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/6140?show=full> [In Ukrainian]
3. Bobrova, L. (2014). *Psykhologichni osoblyvosti vnutrishnoosobystisnykh konfliktiv maibutnikh psykhologiv [Psychological features of intrapersonal conflicts experienced by future psychologists]*. [PhD thesis, Dragomanov Ukrainian State University]. <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/6140?show=full> [In Ukrainian]
4. Gerasimova, N. Ye. (2001). Suchasni poglyady na problemu doslidzhennya vnutrishnoosobystisnogo konfliktu [Modern views on the problem of intrapersonal conflict]. *Psykhologiya: Zb. nauk. pr.*, 13, 63-69. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuP_2015_34_6 [In Ukrainian]
5. Gumenyuk, L. I. (2015). *Sotsialna konfliktologiya [Social conflictology]*. Lviv State University of Internal Affairs. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/2015.pdf> [In Ukrainian]
6. Guschyna, T. Yu. (2008). *Vnutrishnoosobystisnyi konflikt yak faktor sotsializatsiyi studentskoyi molodi [Intrapersonal conflict as a students' socialization factor]*. [PhD thesis, University of Education Management]. <https://scholar.google.com.ua/citations?user> [In Ukrainian]
7. [In Ukrainian]
8. Dolynska, L. V., & Matyash-Zayats, L. P. (2010). *Psykhologiya konfliktu [Psychology of conflict]*. Karavella. https://caravella.com.ua/index.php?route=product/product&product_id=100 [In Ukrainian]
9. Dubchak, G. M. (2000). *Vnutrishnoosobystisni konflikty studentiv u period navchannya u vuzi [Student intrapersonal conflicts during their university studies]*. [PhD thesis, G.S. Kostyuk Institute of Psychology]. https://uu.edu.ua/upload/universitet/Osobisti_zdobutki/Zahist_disertaciy_A_Z/Dubchak_aref.doc Kuzikova, S. B.

- (2020). *Psyhologichni osnovy stanovlennya subyektu samorozvytku v yunatskomu vitsi [Psychological foundations of becoming an agent of self-development in youth]*. SumDPU, <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi72/0052291.pdf> [In Ukrainian]
10. Lozhkin, G. V., & Povyakel, N. I. (2007). *Psyhologiya konfliktu: teoria i suchasna praktyka [Psychology of conflict: theory and modern practice]*. VD «Profesional». <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/83.doc> [In Ukrainian]
11. Malanyina, T. (2016). Vnutrishnoosobystisnyi konflikt yak pokaznyk rivnyia subyektivnogo blagopoluchya studentskoyi molodi [Intrapersonal conflict as an indicator of students' subjective well-being]. *Naukovyi visnyk Kherson State University. Seriya: psyhologichni nauky*, 5(1), 113-117. <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/434> [In Ukrainian]
12. Malanyina, T. M. (2014). Problema empyrchnogo doslidzhennya vnutrishnoosobystisnykh konfliktiv [The problem of empirical research into intrapersonal conflicts]. *Gumanitarnyi visnyk Hryhorii Skovoroda University in Pereiasliv. Tematychnyi vypusk «Problemy empyrchnykh doslidzhen u psyhologiyi»*. Dod. 4(31), 64-71. <https://www.psyh.kiev.ua> [In Ukrainian]
13. Matiyenko, T. V. (2008). Peredumovy vynyknennya vnutrishnoosobystisnykh konfliktiv [Prerequisites for intrapersonal conflicts]. *Problemy zagalnoyi ta pedagogichnoyi psyhologiyi*. G.S. Kostiuk Institute of Psychology, 10, Ch. 1. 274-279. <https://fspo.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/pdf> [In Ukrainian]
14. Melnychenko, O. (2010). Katalog vprav dlya treningu spilkuvannya [Catalog of exercises for communication training]. *Psyholog*, 70, 11-14. <https://vseosvita.ua/library/embed/000enu-bdea.docx.html> [In Ukrainian]
15. Piren, M. I. (2007). *Konfliktologia [Conflictology]*. MAUP. <https://psr-chnu.com.ua/docs/pdf> [In Ukrainian]
16. Povyakel, N. I. (2008). Vnutrishnoosobystisni konflikty studentskoyi molodi u prostori glybynnoyi psyhologiyi ta tekhnologii yikh podolannya [Student intrapersonal conflicts in terms of depth psychology and technologies for resolving them]. *Konfliktologichna ekspertyza: teoriya i metodyka*, 6, 141-149. <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/download/169/151/291> [In Ukrainian]
17. Khomulenko, T. B., & Balushok, M. V. (2015). Osoblyvosti vynyknennya vnutrishnoosobystisnogo konfliktu v yunatskomu vitsi [Peculiarities of intrapersonal conflicts experienced by youth]. *Problemy suchasnoyi psyhologii*, 27, 594-610. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Psp1_2015_27_52.pdf [In Ukrainian]
18. Adler, A. (2011). *Practice and theory of individual psychology*. Academic Project. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.188513>.
19. Dollard, J., Doob, L. W., Miller, N. E., Mowrer, O. H., & Sears, R. (1939). *Frustration and aggression*. Yale University Press. <https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers?ReferenceID=1088544>
20. Freud, S. (2002). *The Psychopathology of Everyday Life*. Penguin Classics.
21. Fromm, E. (2004). *Anatomy of human destructiveness*. AST, <https://typeset.io/pdf/anomia-ia-k-faktor-ruinuvannia-zdorov-ia-liudini-1gv0v0ly68.pdf>
22. Horney, K. (2003). *Our internal conflicts. Constructive theory of neurosis*. Lan. <https://archive.org/details/ourinnerconflict0000horn>
23. Jung, C. G. (2003). *Psychology of the Unconscious*. Dover Publications.
24. Maslow, A. (1990). Further frontiers of human development. *Issues of human self-development: an interdisciplinary theoretical and methodological collection* / ed. V. Danchenko, 2. C. 3-10.
25. Rogers, K. (1997). *Client-centered therapy*. Wakler, https://publishing.socionic.info/socionics/user/setLocale/en_US?
26. Wilmot, W. W., & Hocker J. L. (2010). *Interpersonal Conflict*. Mc-Graw Hill.
27. Mace, W. L. (2014). *Intrapersonal Conflict. Dealing with unresolved anger*. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/campusconfidential-copingcollege/201407/intrapersonal-conflict>

Відомості про автора

Фурс Олег Йосипович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та менеджменту Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України, м. Біла Церква, Україна.

Furs, Oleg, PhD (Psychology), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Management, Bila Tserkva Institute of Continuing Professional Education, State Institution of Higher Education 'University of Education Management' of NAES of Ukraine, Bila Tserkva, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3301-3161>

E-mail: furs2234@gmail.com

Отримано 30 вересня 2024 р.
Рецензовано 21 жовтня 2024 р.
Прийнято 23 жовтня 2024 р.

ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

До статей, що подаються до наукового журналу «Організаційна психологія. Економічна психологія», існують затверджені вимоги щодо оформлення. Прохання чітко їх дотримуватись.

Основний перелік вимог

1. До публікації в науковому журналі приймаються статті, які раніше не були опубліковані.
2. Статті авторів, підготовлені згідно вимог, проходять подвійне сліпе рецензування. Детальну процедуру рецензування див. на сайті журналу в рубриці «Процедура рецензування». Лише після двох позитивних «сліпих» рецензій стаття приймається до друку. Після цього здійснюється оплата публікації.
3. Термін подання рукописів: впродовж року. Стаття може бути прийнятою до друку у поточному або наступних номерах наукового журналу. Термін проходження статті з моменту прийняття і затвердження її редакцією до друку складає в середньому від 1 до 6 місяців.
4. Приймаються статті українською та англійською мовами. Надається перевага статтям, підготовленим англійською мовою.
5. Автори без наукового ступеня подають обов'язково рецензію на статтю наукового керівника (доктора/кандидата наук).

Загальна структура статті

- Шифр УДК
- Прізвище та ім'я автора (ів) (укр. мовою)
- Назва статті (укр. мовою)
- Анотація українською мовою
- Прізвище та ім'я автора (ів) (англ. мовою)
- Назва статті (англ. мовою)
- Анотація англійською мовою
- Основний текст статті
- Література
- References (транслітерація літератури)
- Відомості про автора (авторів) (укр. та англ. мовами)

Структура основного тексту статті

Стаття повинна містити такі **компоненти** (вирівнювання зліва):

- Вступ (актуальність проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз попередніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується запропонована стаття).
- Мета дослідження.
- Методи та організація дослідження.
- Вибірка дослідження.
- Результати дослідження та їх обговорення (викладається основний матеріал так, щоб була зрозумілою суть теоретичного та/або емпіричного дослідження; дискусії щодо висвітленої проблематики).
- Висновки (здійснюється узагальнення результатів).
- Перспективи подальших досліджень.

Обсяг **основного тексту** статті повинен становити від 0,5 др. арк./від 12 стор. чистого тексту (без анотацій та літератури). Максимальна кількість сторінок = 25 сторінок.

Технічні вимоги до оформлення статті

Поля: нижнє, верхнє – 2 см; праве – 1,5 см; лівє – 3 см. Редактор: MS Word. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14, інтервал – 1,5. Текст набирається без переносів.

Вимоги до анотацій

- Обсяг анотації (1000 знаків без пробілів).
- Ключові слова (5-10 слів/словосполучень).
- Обов'язково наявність у структурі анотації таких підрозділів: *вступ, мета, методи, результати, висновки*. Зазначені слова виділяються жирним.
- Речення анотацій подаються у формі висновків. Використовуються такі слова: Проаналізовано ... Досліджено ... З'ясовано ... Встановлено ... Показано ... Доведено ...
- Переклад української анотації англійською мовою здійснюється редакційною колегією.

Вимоги до оформлення відомостей про автора

Відомості про автора пишуться українською і англійською мовами. Вказується: прізвище, ім'я, по батькові; ступінь, звання, посада, місце роботи, місто, країна, ORCID, E-mail, телефон (для контактів редакції з авторами).

Вимоги до оформлення літератури, цитування та внутрішньотекстове посилання:

Література оформлюється за *міжнародним бібліографічним стандартом АРА*. Звертаємо увагу на те, що список складається з двох частин: а) літератури, підготовленої кирилицею; б) літератури, підготовленої латиницею.

Звертаємо Вашу увагу на те, що **References** (транслітерація списку літератури, у тому числі переклад на англійську мову джерел, написаних кирилицею) **робить редакційна колегія**.

Цитування та внутрішньотекстове посилання на літературні джерела здійснюються за стилем АРА, наприклад (Іваненко, 2010; Іваненко & Петренко, 2016; Baron, Thompson & Hopkins, 2017); якщо зазначається сторінка джерела, то вона подається через двокрапку, наприклад (Іваненко, 2010: 56). Посилання здійснюються мовою оригіналу.

У **змісті статті при згадуванні прізвищ учених** необхідно вказувати рік (роки) праці (праць), які аналізує автор статті, й вносити відповідні джерела у список літератури. Наприклад: у дослідженні С. Новікова (2001) встановлено... (Новиков, 2001).

На всі прізвища, які вказані в тексті, повинні бути посилання в списку літератури, а на всі літературні джерела, які вказані в списку літератури, має бути посилання по тексту.

Зразки списку літератури за стандартом АРА (7-е вид.) - див. за посиланням <https://www.grafiat.com/uk/info/apa-7/examples/>

Зразки оформлення літератури кирилицею за стандартом АРА (7-е вид.)

Статті: Яременко, О.О., & Левін, Р.Я. (2005). Ідеологія і основні принципи теорії формування здорового способу життя. *Український соціум*, 4, 61–75.

Книги: Андрушків, Б.М., & Кузьмін, О.Є. (1995). *Основи менеджменту*. Світ.

Матеріали конференції: Калмикова, Л.О. (2016). Про спонтанність і ситуативність дитячого мовлення. Л.О. Калмикова (Ред.), *Психолінгвістика в сучасному світі – 2016: Тези XI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 20–21 жовтня 2016 року)*, (с. 49–51). ФОП Домбровська Я.М.

Автореферат дисертації: Казимиренко, Ю. О. (2019). Наукові основи проектування і підвищення захисту метал-скляними матеріалами елементів суден для радіоактивних вантажів [Автореф. дис. д-ра техн. наук, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова]. Репозитарій НУК. <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3077>

Для отримання примірника збірника автором статті:

Прізвище, ім'я, по батькові, місто, діючий моб. телефон, електронна адреса для зв'язку; **номер відділення НОВОЇ ПОШТИ та її адресу**, на яку відправлятиметься Ваш примірник збірника. Доставку збірника оплачує отримувач (автор).

Наукове видання

**ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ
ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ**

Науковий журнал

№ 3-4 (33) / 2024

**За науковою редакцією
С.Д. Максименка та Л.М. Карамушки**

Літературний редактор – Лавренко О.В.

Підп. до друку 04.11.2024. Формат 60x84/8.
Ум. друк.арк. 6,75. Наклад 100 прим.

Друк ФОП Кундельська Вікторія Олександрівна
79037, Львів, вул. Студинського, 4
тел. +38 098 44 92 543, +38 050 73 42 330
e-mail: kundelskaviktoria6859@gmail.com